

OVERZICHT VAN HET
Joods huwelijks- en
echtscheidingsrecht

Mr. J.C. Al

Mr. J.C. Al
Joods huwelijks- en echtscheidingsrecht

OVERZICHT VAN HET

בשני בשבת בששה ימים לירח אלול שנת חמשת אלפים ושש בואות וחמשים
וחמש לבריאת עולם למניין דרגיליא לכוין בה הכא במותא פילאדעלפיא
אין אןא שמואל בן בשה דבמותא וויילא וכל שום אחר וחיכה דאית לי ולאבהדי
ולאתרי ולאתריהון דאבהתי צביתי ברעוא נפשי בדלא אניסאא ופטריית ישבקיית
וטרנכית יתיכי ליכי אית רחל בת יוסף דבמותא זיטאמיר וכל שום אחר וחיכר
דאית ליכי ולאבהתיכי ולאאתריכי ולאאתריהון דאבהתיכי די הוית אונעני בון קרבות
דנא וכדן פטריית ישבקיית וטרנכית יתיכי ליכי די—
רשאה: ושלטאה: בנפשיכי לבן—
לדחתסבא לכל גבר דיתצביין ואינש לא יבחר—
בידיכי בן יומא דנן וכלעלם והרי את בנותרת לכל אדם
ודן די יהוי ליכי בנאי ספר תרובין ונט פטורין ואגרת שבוקין
כי—
יהודה בן בנימין הכהן עד
אהרן בן אפרים עד

OVERZICHT VAN HET JOODSE
HUWELIJKS-
EN ECHTSCHEIDINGSRECHT

Mr. J.C. Al

Voor mijn zoon

Daniel Simon Al

Overzicht van het Joodse Huwelijks- en echtscheidingsrecht,
Mr. J.C. Al. Uitgegeven door Wolf Legal Publishers (WLP), 2002.
ISBN: 90-5850-027-6

Uitgever: Willem-Jan van der Wolf
Productieassistent: René van der Wolf
Omslag ontwerp: Sander Neijns
Illustraties: Illustratie voorzijde omslag ter beschikking
gesteld door Ephraïm Goldstoft
Druk: Koninklijke Wöhrmann BV, Zutphen

Uitgeverij: Wolf Legal Publishers,
Postbus 31051,
6503 CB Nijmegen
Tel: 024-3551904
Fax: 024-3554827
E-Mail: office@wlp.biz
[Http://www.wlp.biz](http://www.wlp.biz)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 b Auteurswet 1912 jo. het Besluit van 20 juni 1974, Stb.351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb.471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het opnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatie-werken (artikel 16 Auteurs-wet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Hoewel aan deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur noch WLP aansprakelijkheid voor de aanwezigheid van eventuele (druk)fouten en onvolkomenheden.

Voorwoord

Het schrijven van een voorwoord is eigenlijk het schrijven van de wordingsgeschiedenis van het boek.

Waarom ben ik begonnen een boek te schrijven over het Joodse huwelijks- en echtscheidingsrecht?

Eind tachtiger jaren is er door mij een contract opgesteld, te gebruiken bij de Joodse huwelijkssluiting, met als aanvankelijke doelstelling de man te ontmoedigen in geval van echtscheiding te weigeren een Get te geven. Na een aanvankelijk summiere beschrijving van het contract zei men, dat dit onvoldoende was om tot begrip van het geheel te komen.

Dit was voor mij de aanleiding om aan dit boek te beginnen.

Er zijn twee redenen waarom dit boek er naar mijn mening moest komen.

Ten eerste zijn de discussies in het echtscheidingsrecht niet goed te volgen als je niet op de hoogte bent van de Joodse huwelijks- en echtscheidingsregels.

Ten tweede is er bij mijn weten geen Nederlandstalig boek over dit onderwerp.

Om als specialist op dit gebied te kunnen optreden, moet je van zeer goede huize komen.

Er zijn heel weinig specialisten op dit gebied; er zijn wel veel amateurs die aan de hand van dit boek enigszins een beeld kunnen krijgen van de problematiek.

In de talmoed in het boek Kidoesjien, pagina 3a, wordt door Rav Yehuda in naam van Rabbijn Smuel gezegd:

“Een ieder die geen kennis heeft van de wetten betreffende de echtscheidingsregelingen en handelingen betreffende het huwelijk moet zich er niet mee bemoeien (...).”

Rav Assi zei in naam van Rabbijn Yochanan:

“(…) en deze personen (namelijk diegenen die rechtspreken in dergelijke zaken zonder voldoende kennis van de wet) zijn slechter voor de wereld dan de generatie die de zondvloed van Noach hebben veroorzaakt.”

Het is zo ernstig, omdat door de uitspraken van “onwetenden” verboden huwelijken konden worden gesloten en de kinderen uit die huwelijken dan bastaards werden.

Uit dit citaat blijkt hoe belangrijk het is om óf een specialist te zijn, óf te onderkennen wanneer je er een specialist bij nodig hebt.

Dit boek is geschreven voor juristen die met Joodse huwelijken en echtscheiding te maken krijgen, alsmede voor de geïnteresseerde leken en anderen die zich uit interesse bezig houden met het Joodse recht. In dit boek wil ik een overzicht geven van het Joodse huwelijks- en echtscheidingsrecht. Het is uiteraard verre van compleet, maar men moet ergens beginnen.

Er hoort in ieder geval nog een tweede deel bij dat zal handelen over de Agoena (de “geketende vrouw”: de vrouw die door omstandigheden, bijvoorbeeld door het ontbreken van getuigen bij het overlijden van haar man, of door onwil van haar echtgenoot om een scheidsbrief te geven, geen weduwe, respectievelijk deugdelijk gescheiden vrouw is).

Door persoonlijke omstandigheden ben ik er nog niet aan toe gekomen voldoende informatie te verzamelen om de problemen van de Agoena hier te behandelen en ik heb ervoor gekozen eerst dit algemene overzicht te publiceren. Dan kan diegene die later het boek over de Agoena leest beter begrijpen in welke context dat probleem geplaatst moet worden.

In dit overzicht zult u regels aantreffen omtrent het karakter van het Joodse huwelijk. In dat kader wordt aandacht besteed aan de verplichtingen van de man en die van de vrouw, die bij het aangaan van een Joods huwelijk horen.

Beschreven zijn ook de regels aangaande het huwelijkscontract (de Ketoeba) en de juridische status van Joodse huwelijken.

Zowel bij het huwelijk als bij een echtscheiding zijn er rituele procedures die hierbij van wezenlijk belang zijn.

In de Ketoeba – de huwelijksakte – kan men bijvoorbeeld allerlei zaken regelen; het is geen star, vaststaand document.

In het laatste deel van het boek vindt u de gang van zaken bij een echtscheiding beschreven; de uitgewerkte procedure is in een bijlage opgenomen. Tevens treft u een bijlage aan met daarin de gang van zaken bij de Chalitzta (het weigeren van een zwagerhuwelijk).

Het taalgebruik van de procedure van de Get (scheidsbrief) en de Chalitzta doet nogal hard aan; het is goed om daarop voorbereid te zijn.

Die hardheid is in de ontstane en gevestigde praktijk van oudsher aanwezig en geeft niet (altijd) de intenties van de schrijver of de uitspreker weer.

Het is van belang u te realiseren dat het hier om zeer oude en rituele procedures gaat waarvan met de vorm heeft weten te behouden tot in deze tijd.

De kennis die in dit boek wordt aangereikt, is gebaseerd op de Halacha – het Joodse recht – waarover in het begin van het boek een summier overzicht wordt gegeven.

Ik hoop dat ik spoedig in de gelegenheid zal zijn het tweede deel over de Agoena verder te schrijven als vervolg op deze uitgave.

Het schrijven van een boek is iets anders dan het ook uit te geven. Voor het publiceren van een boek zijn financiële en technische middelen nodig.

Bij de totstandkoming van dit boek zijn uiteindelijk veel mensen betrokken geraakt.

Deze uitgave is ook mede financieel mogelijk gemaakt door betrokken vrienden en organisaties.

Bij deze wil ik allen bedanken die hieraan hebben bijgedragen.

Graag wil ik mijn dank uitspreken voor de bijdragen aan het vervolmaken van de tekst door diverse personen.

Mijn speciale dank gaat uit naar Prof. mr. Guus Stille, hoogleraar verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Utrecht, aan de Rotterdamse en Goudse familie, en vooral ook aan de familie uit Israël.

Ook bedank ik Rabbijn mr. drs. R. Evers voor de gesprekken die ik met hem heb gehad.

Verder bedank ik Rabbijn F.J. Lewis voor het verschaffen van de teksten van de bijlagen betreffende de get en de chalitza. Deze bijdragen dragen in belangrijke mate bij tot de duidelijkheid van het boek.

Voorts bedank ik Rabbijn Yehuda Aschkenasy voor zijn waardevolle opmerkingen.

De warme vriendschap van mijn dochter Channa gaf mij moed dit boek te voltooien en Evelyne Al-Falk, de moeder van mijn kinderen, heeft bij de eindredactie gewaardeerde stimulerende steun verleend.

Hetgeen ik heb geschreven blijft uiteraard voor mijn eigen verantwoordelijkheid.

Dit boek draag ik met liefde op aan mijn zoon Daniel z.l.
(zijn nagedachtenis zij tot zegen).

Zecher tsadik liwracha

(de nagedachtenis van een rechtvaardige zij ons tot zegen)

Ter nagedachtenis aan Joop Al

Op 30 maart 2002 / 18 nisan 5762 is Joop op 54-jarige leeftijd – toch nog onverwacht – overleden.

In de eerste schets van het voorwoord schreef Joop:

“Een voorwoord is eigenlijk een nawoord ...”

Nu komt er helaas letterlijk een nawoord na de beschrijving van de wordingsgeschiedenis van dit boek.

Joop heeft tot de laatste week van zijn leven nog aan dit boek gewerkt en de voorlaatste drukproeven nog mogen zien.

De auteur zou zeker graag nog langere tijd intensief dit boek hebben willen bewerken en voltooiën. Wij hebben geen veranderingen meer willen aanbrengen waarvoor hij zijn toestemming niet maar kan geven. We zijn dankbaar dat we het in zijn oorspronkelijke vorm kunnen uitgeven. Daarmee bestaat er nu in de Nederlandse taal een uniek overzicht op het gebied van het Joods huwelijks- en echtscheidingsrecht.

Wij hopen dat dit boek velen zal motiveren om het onderzoek naar het voorkómen en oplossen van het probleem van de Agoena (“de geketende vrouw”) ter hand te nemen.

Joop heeft in zijn voorwoord van dit boek weinig over zichzelf gezegd.

Nu wij het ‘postuum’ uitgeven, willen wij de vier pijlers van zijn actieve leven graag noemen.

Deze vier pijlers zijn:

Het zelf *leren* en studeren om kennis te verwerven, zowel op juridisch als op Joods-halachisch terrein, deed hij in de goede traditie van de “Education permanente”

Kennis uitdragen in woord en geschrift vond hij belangrijk. Dat is terug te zien in de vele artikelen en publicaties op juridisch en Joodsrechtelijk

III.3	Het Sociale Kenmerk	55
III.3.a	Het Individuele Sociale Aspect	55
III.3.b	Het Collectieve Sociale Aspect	58
III.4	Het Sacrale Kenmerk	62
III.5	Huwelijksbevoegdheid en Geschiktheid	64
III.5.a	Nietigverklaring van een Huwelijk.	65
III.5.a.1	Absolute Vereisten	67
III.5.a.1.1	Persoonlijke status:	67
III.5.a.1.1.1	Leeftijd	67
III.5.a.1.1.1.1	De man	67
III.5.a.1.1.1.2	De vrouw	69
III.5.a.1.1.2	Bloed- en aanverwantschap (arayot)	71
III.5.a.1.1.3	Sjotee.	73
III.5.a.1.2	Sociale status: Niet-Jood	75
III.5.a.2	Relatieve Vereisten	76
III.5.a.2.1	Persoonlijke status: cheresj/epilepticus	76
III.5.a.2.1.1	Epilepsie	77
III.5.a.2.2	Sociale status	78
III.5.a.3	Inwendige Vereisten	82
III.6	Samenvatting	83

IV. Verplichtingen en Rechten

Verplichtingen en Rechten	87
IV.1 Verplichtingen en Rechten van de Man	87
IV.1.a Verplichtingen van de Man	87
IV.1.a.1 Onderhoud (sje'eerah)	87
IV.1.a.2 Kleding (kesoeta)	87
IV.1.a.3 Sexualiteit (onatah)	88
IV.1.a.4 Bruidsschat (mohar).	91
IV.1.a.5 Medische kosten	92
IV.1.a.6 Losprijs	92
IV.1.a.7 Begrafeniskosten	93
IV.1.a.8 Recht van de Weduwe op Onderhoud en Huisvesting	93
IV.1.a.9 Levensonderhoud van de Wezen.	94

IV.1.a.10	Erfrecht voor Zoons van de Ketoeba van hun Moeder	94
IV.1.b	Rechten van de Man	95
IV.1.b.1	Recht op de Opbrengst van haar Werk	95
IV.1.b.2	Recht op Voorwerpen die zij vindt	95
IV.1.b.3	Vruchtgebruik van haar in Eigendom Toebehorende Zaken	95
IV.1.b.4	Erfgenaam	95
IV.2	Verplichtingen en Rechten van de Vrouw	97
IV.2.a	Verplichtingen van de vrouw	97
IV.2.a.1	Handenarbeid.	97
IV.2.a.2	Aanwezigheid.	97
IV.2.a.3	Erfenis.	97
IV.2.a.4	Vruchtgebruik.	97
IV.2.b	Rechten van de vrouw	98
IV.3	Samenvatting	99

V. Huwelijkscontract (ketoeba)

Huwelijkscontract(ketoeba)	103
V.1 Ketoeba	105
V.1.a Talmoedische Lijn	107
V.1.b Historische Lijn	110
V.1.b.1 Het Boek Tobit	110
V.1.b.2 Papyri	112
V.2 Prenuptial Contract	113

VI. Halachische Status van Civiele Huwelijken

Halachische Status van Civiele Huwelijken	117
VI.1 Het Strikte Standpunt	122
VI.1.a Handeling van de Kidoesjen	123
VI.1.b Getuigen	124
VI.1.c Verklaring	124
VI.2 Het Milde Standpunt	124

VI.2.a Kidoesjien	125
VI.2.b Getuigen	125
VI.2.c Verklaring	126
VI.3 Een Tussenstandpunt	126
I.1.a Rabbijn dr. Samuel Holdheim	128
VI.4 Samenvatting	130

VII. Ontbinding van het Huwelijk

Ontbinding van het Huwelijk	133
VII.1 Dood van één der Partners	133
VII.2 Echtscheiding	138
VII.2.a Historische Ontwikkeling	139
VII.2.b Gronden voor Echtscheiding	144
VII.2.b.1 Voor de Man	144
VII.2.b.2 Voor de Vrouw	146
VII.2.c Gedragingen	151
VII.2.d Vorm van Echtscheiding	154
VII.3 Nietigverklaring van het Huwelijk	157

VIII. Slot

Slot	171

Bijlagen:

I.1	Verboden Relaties (Isoeree Giloei Arayot)	175
I.1.a	Strafbaar door Steniging en Karet	175
I.1.b	Strafbaar door Verbranding en Karet	175
I.1.c	Strafbaar door Verwuring en Karet	175
I.1.d	Strafbaar door Karet zonder een Daartoe Opgelegde Doodstraf	176
I.1.e	Tweedegraads Verboden Relaties	176
I.2	Respondum van Rabbijn Zolty	178
I.3	Gang van de zaken bij een Scheiding	187
I.3.a	Vorbereiding	187
I.3.b	Inleiding	191
I.3.c	Overhandiging	198
I.3.d	Overgave van de Scheidingsbrief aan het Rabbinaat	199
I.4	Gang van de zaken bij een Chalitza	201
I.4.a	Vorbereidingen vóór de dag van de Chalitza	201
I.4.b	Vóór de Chalitza	202
I.4.c	Onmiddellijke Vorbereiding tot de Chalitza	202
I.4.d	Inleiding tot de Chalitza	203
I.4.e	De Chalitza	207
I.4.f	Slot	209
I.5	Vertaling van een Get (Scheidingsbrief)	210
I.6	Verkorte vertaling van een Ketoeba	211
I.7	Literatuurlijst	212
I.7.a	Literatuurlijst klassieke Joodse bronnen	212
I.7.a.1	Standaardwerken	212
I.7.a.2	Codices	212
I.7.a.3	Commentaren	212
I.7.a.4	Responsa	213
I.7.b	Algemene Literatuurlijst	213
I.8	Afkorting en verklarende woordenlijst	226

I

INLEIDING

Inleiding

Alvorens een nadere beschrijving te geven van het Joodse Huwelijksrecht zal ik eerst een korte beschrijving geven van de ontwikkeling van het Joodse Recht. Het Joodse Recht wordt aangeduid met de term HALACHA. Met de term Halacha wordt bedoeld het gehele Joods-juridische systeem, dus omvattende het publiekrecht, het privaatrecht en het godsdienstig-rituele recht.

Als definitie van het begrip Halacha gebruik ik de beschrijving van De Vries:

“Onder de naam Halacha plegen wij het normatieve deel der leer van Israël – De Torah – dat der mondelinge overlevering te verstaan.”

Een beschrijving van een ander rechtssysteem heeft altijd een rechtsvergelijkende component, waarbij de schrijver oog moet hebben voor de ‘drie gezichten’ van de rechtsvergelijking: de rechtsvergelijker moet zich afvragen welk gezicht hij voor zich heeft, dat van het synoniem of gelijkwaardige terminologie, dat van het homoniem, waarbij de uiterlijke gelijkwaardigheid schijn is, of dat van de onvertaalbaarheid, waarbij voor een term uit het ene systeem geen parallel is te vinden in het andere systeem. Bij dit alles moet de rechtsvergelijker de ‘functionele methode’ toepassen, waarbij hij enerzijds moet nagaan wat de functie van een bepaalde regel of instelling in een bepaald rechtssysteem is en anderzijds hoe die bepaalde regel of instelling wordt uitgeoefend. Tevens van belang zijn de gevallen waar een bepaalde regel of instelling bestaat in één systeem en niet in het andere. Geen ‘law in the books’ maar ‘law in action’. Anderzijds moet een schrijver zich ook niet blind staren op de rechtsvergelijking.²

Opvallend is echter dat de meeste schrijvers van rechtsvergelijkende studies en/of leerboeken geen aandacht aan de Halacha schenken. Wellicht is dit te wijten aan de onbekendheid met de taal en de terminologie van het Joodse recht. In de 16de en 17de eeuw hebben de

---

¹ B. De Vries: “Hoofdpijnen en motieven in de ontwikkeling van de Halachah”. Haarlem. 1959. p. 5.

² Basil S. Markensin: “The destructive and constructive role of the comparative lawyer”, in *Rabels Zeitschrift fuer auslaendisch und internationales Privatrecht*. 57 Jahrgang 1993. pp. 438-448.

Hebraïsten (b.v. Hugo de Groot, John Selden) de Joodse wet wel gebruikt als vergelijkrecht en als inspiratie voor hun jurisprudentie. Het Joodse recht heeft veel te zeggen aan moderne juristen. Het is een rechtssysteem rijk aan ervaring en casuïstiek.

Het Joodse recht is het oudste nog levende recht. De oorsprong zijn de Tien Uitspraken³ en de Tora⁴ zoals die ongeveer 3000 jaar geleden op de berg Sinaï aan het Joodse Volk werden gegeven.

Wellicht zijn de Eshnuna en de Codex Hammurabi ouder – volgens bepaalde opvattingen gaan de Codex Hammurabi en de Tora terug op een zelfde oudsemitische bron, maar hebben ze zich langs gescheiden lijnen ontwikkeld – maar geen van die werken heeft zich zo voortdurend ontwikkeld en aangepast aan de omgeving als het Joodse recht⁵.

Ondanks het nomadisch leven van het Joodse Volk heeft de Halacha zich voortdurend kunnen ontwikkelen. In deze periode was er al tweemaal eerder een Joodse Staat⁶, maar meestentijds leefden de Joden zonder een eigen Staat, in vreemde landen, onderworpen aan regimes die vreemd waren aan hun eigen leefstijl en tradities. In deze ballingschap waren ze verplicht grotendeels te leven volgens het recht van het land waar ze verbleven. Anderzijds leefden de meesten in eigen kring - een afzondering vaak van buitenaf opgelegd - volgens hun eigen recht en tradities. De zelfstandigheid geldt meestal voor het civiele recht, familierecht en een beperkt deel van het strafrecht. Door beperkende bepalingen konden

---

³ Zie Exodus 19 en 20.

⁴ Tora betekent letterlijk onderwijzing of doctrine. Met deze term worden de Vijf Boeken van Mozes aangeduid ook wel Pentateuch genoemd of met een christelijke term Oude Testament. Hoewel letterlijk gesproken op de berg Sinaï slechts de Tien Uitspraken werden gegeven, is de traditionele opvatting dat deze Uitspraken een symbool zijn voor de gehele Tora.

⁵ R. Yaron: "The Laws of Eshnuna". 53. Israel Law Review pp. 327-336. De enkele gelijkenis in verschillende rechtssystemen van bepaalde rechtsfiguren behoeft niet per se op een zelfde bron te duiden. Niet kan worden uitgesloten dat bepaalde rechtsfiguren zijn gereciperd. Zie ook H.A. Hoffner: "The Laws of the Hittites". Brill. Leiden. 1999.

⁶ De eerste Staat is gesticht in 1180 v.Chr. na de Uittocht uit Egypte en heeft bestaan tot 586 v.Chr., het begin van de Babylonische ballingschap. De tweede Staat werd gesticht in 538 v.Chr. na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap en heeft bestaan als een min of meer zelfstandige maatschappij tot 70 n.Chr., de verwoesting door de Romeinen. De derde Staat werd gesticht in 1948.

Joden niet volledig deelnemen aan het openbare economische leven, maar konden ze slechts een beperkt aantal beroepen uitoefenen. Dit kon een bron zijn van rechtsconflicten; als een Jood uit Polen handelde met een Jood uit Frankfurt, welk recht was dan van toepassing op hun transacties? Het gemeenschappelijke Joodse recht of het recht van een der woon- of verblijfplaatsen?

Zeker na de verwoesting van de tweede Staat door de Romeinen werden de Joden verspreid naar alle uithoeken der aarde. Ondanks het gemeenschappelijk recht – de Tora - ontwikkelde zich toch onder invloed van de locale omgeving allerlei gewoonterecht. Het verschil in gewoonterecht is een bron voor een rijke variatie in het Joodse recht en kan ook een bron zijn van rechtsconflicten. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het huwelijksrecht. Als de partners van verschillende plaats van herkomst zijn, welk recht is dan van toepassing? Het gewoonterecht van de man of dat van de vrouw?

Het vergelijken van het Joodse en het Nederlandse recht, samen met het onderzoek van de relaties tussen deze, kan naar mijn mening inzicht geven in beide rechtssystemen.

Tevens is het mijn bedoeling dat dit boek een inleiding zal zijn voor Nederlandse juristen die te maken krijgen met “Joodse echtscheidingen”, en hen op een professionele manier te begeleiden in het proces.

Dit boek is ook bedoeld voor geïnteresseerde leken, voor wie aldus het Joodse huwelijksrecht toegankelijk wordt gemaakt in het Nederlands.

Tenslotte heb ik in dit boek over het Joodse huwelijksrecht één aspect buiten beschouwing gelaten. Dit betreft het complexe terrein van de Agoena. Dit is een verlaten of achtergebleven vrouw die niet kan hertrouwen.

Dit boek is eigenlijk de introductie tot de Agoena-problematiek.

In het tweede deel, een volgend boek, hoop ik verschillende aspecten van het ontstaan van de Agoena-status en de manieren om dit probleem te voorkomen en/of op te lossen, te bespreken.

II

HISTORISCH OVERZICHT

II.1 Inleiding Halacha⁷

II.1.a Bijbel (tot 200 v.Chr.)

De basis voor het Joodse Recht is, zoals gezegd, de Tora, de Vijf Boeken van Mozes, die volgens de traditie op de berg Sinaï zijn geopenbaard. De Hebreeuwse namen van deze vijf Boeken zijn: Beresjiet (Genesis), Sjemoth (Exodus), Vajikra (Leviticus), Bemidbar (Numeri) en Dewariem (Deuteronomium). Samen met de geschriften van de Profeten (de boeken Koningen, Samuel, Richteren en Joshua) en de Hagiografen vormen ze de TeNaCh. De geschriften van de Profeten en de Hagiografen zijn ontstaan in de ongeveer 700 jaar ná de Openbaring op Sinaï en zijn gecanoniseerd rond 200 voor Christus. Dit deel van de Halacha – TeNaCh – wordt aangeduid met de term “de Schriftelijke Leer” (Tora sje-bichtav).

Traditioneel worden in de Tora de 613 ge- en verboden, in het Hebreeuws “Taryag Mitswoth”, gelezen.⁸ Deze ge- en verboden regelen zowel de verhouding tussen de mens en G'd evenals die tussen de mensen onderling, en worden gezien als de wil van G'd.

De rechtsregels in de Bijbel zijn niet per onderwerp bijeen gebracht. Door de gehele tekst vinden we regels; sommige zijn uitgewerkt, andere kort maar krachtig.

---

⁷ Zie ook J. Newman: “Halachic Sources. From the beginning to the ninth century”. E.J. Brill Leiden. 1969 en mijn artikel “Halacha en aids” – B.J. Folkertsma Stichting voor Talmoedica, Hilversum, 2000. Daar verwees ik naar de volgende werken:

- N.S. Hecht, B.J. Jackson, S.M. Passamaneck, D. Piattelli & A.M. Rabello (Eds.), *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law*, Oxford (Claredon Press), 1996.
- M. Elon, *Jewish Law: History, Sources, Principles* (vertaling van diens hamishpat ha-ivri), Philadelphia (The Jewish Publication Society), 1994, 4 dln.
- G. Horowitz, *The Spirit of Jewish Law: A Brief Account of Biblical and Rabbinical Jurisprudence. With a special note on Jewish Law and the State of Israel*, Bloch Pub. Comp., 1993(4).
- Elliot N. Dorff en Arthur Rosset, *A Living Tree. The Roots and Growth of Jewish Law*, New York (SUNY), 1988.
- Yitzhak Goldfine, *Einfuehrung in das Juedische Recht*, Hamburg 1973.
- Nahum Rakover, *A Guide to the Sources of Jewish Law*, Jerusalem, 1994.
- Chanina Ben-Menachem en Neil S. Hecht, *Selected Topics In Jewish Law*, 6 dln., Tel Aviv (The Open University of Israel) 1988.

⁸ bMakkoth 23b-24a.

Zo zijn bijvoorbeeld de regels met betrekking tot het erfrecht - zoals wij dat tegenwoordig noemen - ‘voorzien van jurisprudentie’. Bem. 27:1-11 geeft een uitbreiding van de hoofdregels en in Bem. 36 worden nadere voorwaarden geformuleerd voor de toepassing van deze uitbreiding. Hier is dus sprake van een interne rechtsontwikkeling.

Regels met betrekking tot het huwelijk en het huwelijksrecht vinden we door het hele boek heen; in Ber. 31:14-15 waarin Rachel en Lea klagen dat zij verkocht zijn (mecharanoe) door hun vader en in Ber. 34:11-12 biedt Sjechem aan Ja’akov aan, dat deze elke prijs kan vragen voor zijn dochter Dinah. Ook in Sjem. 22:15-16 is er sprake van een bruidsschat en in Dew. 22:28-29 vinden we een indicatie voor de hoogte van deze bruidsprijs.

In Dew. 24:1 vinden we ook een regel van huwelijksrecht: “..wanneer een man een vrouw neemt (yikach)...”. Hier wordt een ander werkwoord gebruikt om de huwelijks-handeling te omschrijven. Dit kan wijzen op een verdere rechtsontwikkeling. Bij het beschrijven van het huwelijk naar Joods recht zal ik hier verder op ingaan.

In de Bijbel vinden we, naast de Tien Uitspraken, een drietal codices: Sjem. 19-24, Vaj. 1-26 en Dew. 4-26.

Deze codices bevatten een variëteit van rechtsgebieden; burgerlijk recht, strafrecht, regels met betrekking tot offers, oorlogsrecht, regels met betrekking tot slaven. In onze moderne ogen bevat het bijbelse recht weinig recht zoals wij dat kennen, en daarom zijn veel verhalen (midrashiem) noodzakelijk.

Qua stijl is de regelgeving soms apodictisch: “je zult niet...”, soms casuïstisch: “als...” of “wanneer...”. Een apodictische vorm suggereert een algemene regel, een casuïstische vorm kan er op duiden dat de regel is ontstaan naar aanleiding van een specifieke gebeurtenis of situatie en heeft een andere rechtsontwikkeling doorgemaakt dan een apodictische regel.

Er is historisch weinig bekend van de maatschappij waarin deze Bijbelse rechtsregels functioneerden. Toch kunnen er een aantal vooronderstellingen worden genoemd:

1. De maatschappij bestond uit verschillende sociale klassen.
2. De status van vrouwen en slaven lijkt inferieur aan die van mannen. Toch worden hen menselijke waardigheid en status toegedicht. Het zijn niet louter rechtsobjecten.

3. Het was voornamelijk een landbouweconomie met een beperkte vorm van veeteelt.
4. Mensen leefden meer in huizen dan in tenten. Ze waren al enigszins gesedenteerd.
5. Er was een sterk gevoel voor verantwoordelijkheid en afhankelijkheid van de groep of de stam. Toch leefde men niet geïsoleerd en er waren regels voor vreemdelingen die bij hen woonden.

Voor de kennis van het bijbelse recht dat te maken heeft met en invloed heeft op het huwelijksrecht zijn ook andere geschriften van belang; in Jeremi'jahoe (Jeremia) 32:9-14 vinden we regels over de koop van onroerende zaken, in dit geval een akker.

In het Boek Ruth lezen we in 4:9 ook regels over het in bezit nemen van onroerende zaken en in 4:5 en 4:10 worden nadere regels omtrent het leviraats- of zwagerhuwelijk (Dew. 25:5) gegeven.

In diverse plaatsen in de bijbel vinden wij verhalen, spreken of parabellen die ons inzicht geven over de huwelijksrelaties in die tijd (b.v. Bem. 5, Hosea 2-5, Jeremia 3, Hooglied, Prediker etc.).

Ook de apocriefe literatuur is van belang; in het boek Tobit 7: 13-15 lezen we regels over het huwelijksrecht.⁹

De rechterlijke organisatie was aanvankelijk horizontaal. De Oudsten van de stad spraken recht in een open ruimte bij de stadspoort: Dew. 21:18-21 en 22:13-21. Ze hadden het recht om iemand uit te leveren ter fine van berechting vanuit een asielstad: Dew. 19:12 en waren verantwoordelijk voor een niet-opgeloste moord: Dew. 21:2-3. Er was geen systeem van hoger beroep. Ten tijde van de monarchie bestond er wel een recht van petitie.

In dezelfde periode ontstaat ook het systeem van door de Koning benoemde rechters en het oprichten van een speciaal college in Jerusaleem.

De verhouding tussen deze benoemde rechters en de lokale rechters is onduidelijk.

---

⁹ Het Boek Tobit is vermoedelijk Perzisch van oorsprong. Zie Encyclopedia Judaica Vol 15. pp. 1183-1187.

Na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap krijgt Ezra het mandaat om rechters te benoemen: Ezra 7:25 en vinden wij een rechtsontwikkeling die direct te maken heeft met het huwelijksrecht – het rechtsherstel van Nehemia – waar onder andere het verbod om met niet-Joden te trouwen, werd versterkt.

II.1.b Midrasj en Misjna (200 v.Chr. tot 200 n.Chr.)

Naast de Schriftelijke Leer is er ook de Mondelinge Leer (Tora sje be-al pé), die volgens de traditie ook op Sinaï werd geopenbaard¹⁰ en sindsdien van generatie op generatie werd doorgegeven. De Mondelinge Leer wordt zo genoemd, omdat er een strikt verbod gold om deze op schrift te zetten, net zoals er een verbod bestond om het Schriftelijke Leer uit het geheugen te citeren¹¹.

De eerste vorm van de mondelinge leer vinden wij in de Mechilta, Sifra en Sifre die zeer belangrijk zijn voor de rechtsontwikkeling van de Halacha. Deze drie werken hebben als gemeenschappelijk kenmerk, dat zij een doorlopend commentaar geven op de Toraverzen waaruit de halachische regel wordt afgeleid.

Mechilta betekent maat, vorm, regel of maatstaf. De Melchilta geeft een verklaring op Exodus, te beginnen met hoofdstuk 12 en is onderverdeeld in tractaten met de Hebreeuwse naam van de afdeling van de Tora waarop ze betrekking hebben. De Sifra (letterlijk: boek) is een verklaring op het boek Leviticus en wordt ook wel Torat Kohaniem (de leer der priesters) genoemd. Volgens de Talmoed¹² is de basis van Sifra gelegd door een leerling van rabbijn Akiwa. De Sifre bevat verklaringen op de boeken Numeri en Deuteronomium.

Deze Mondelinge Leer werd geredigeerd in de Misjna. Misjna betekent “herhaling”. De Misjna ontstond ongeveer rond 200 n.Chr. onder redactie van rabbijn Jehuda HaNassi (De Patriarch). Deze periode wordt ook aangeduid als de periode van de Tanna’iem. De reden om het verbod tot het op schrift stellen van de Mondelinge Leer te trotseren was, dat

---

¹⁰ bBer.5a R. Levi bar Chama uit naam van R. Sjimon ben Lakisj.

¹¹ bGittin 60b.

¹² bSanhh 86a.

door de Ballingschap de vrees ontstond dat er verschillen in de uitleg zouden gaan ontstaan waardoor een splitsing van het volk het gevolg kon zijn.¹³

Bij het redigeren van de Misjna liet rabbijn Jehuda die opvattingen en commentaren weg die hij als irrelevant of als onjuist beschouwde. Onder de naam Tosefta is een deel van deze weglatingen later verzameld. De Tosefta wordt gebruikt bij het uitleggen van de Misjna. Soms is de Tosefta ook een variant op een bepaalde misjna.

De Tosefta bevat voornamelijk pro-misjna verklaringen/meningen van rabbijn Akiwa, rabbijn Meir en rabbijn Nechemja.

Het redigeren van de Misjna is vermoedelijk begonnen in Yavne en is een langdurig proces geweest, waarbij de ene laag opvattingen als het ware over een andere laag werd gelegd. In de Misjna vinden we bijvoorbeeld nog regels omtrent de Offerdienst in de Tempel, welk gebruik in 70 n.Chr. door de Verwoesting van de Tempel al was opgehouden te bestaan.

De Misjna wordt beschouwd als het basiswerk van de Mondelinge Leer. Deze bevat voornamelijk de opvattingen van een leerschool, die van Hillel. De meningen van zijn tegenstrever Sjammai worden wel vermeld, maar als de discussie voortgaat worden, vaak via een anonieme rabbijn, de opvattingen van Sjammai genegeerd.

Sinds de wetenschappelijke bestudering van de Misjna is er een aantal opvattingen geformuleerd omtrent het karakter van de Misjna. A. Goldberg¹⁴ noemt het een leerboek voor Halacha. J.M. Epstein¹⁵ beschouwt het als een codex en Ch. Albeck¹⁶ ziet de Misjna als een verzameling bronnen omtrent de verschillende tradities.

De Misjna, geschreven in het Hebreeuws, is onderverdeeld in zes boeken: Zeraïem handelende over de landbouw en Tempelbelastingen;

---

¹³ Yad, introductie. Zie M. Elon, o.c. 7, pp. 224-227.

¹⁴ "The Mishna- a study book of Halakha", in *The Literature of the Sages in Compendia Rerum Iudaicarum ad novum Testamentum* (verder aan te duiden als CRINT). Van Gorcum/Fortress Press. Assen/Philadelphia. 1987.

¹⁵ Inleiding op de Tannaitische Literatuur. Misjna, Tosefta en Halachische Midrasjiem. Red. E.Z. Melamed. Magnes Press. Hebr. Uni. 1957 (Hebr., nu ook een nieuwe editie, 2000, met verbeterde index).

¹⁶ Inleiding op de Misjna. Bialik Instituut. Jerusalem. 1960 (Hebr.).

Mo'ed handelende over de wetten van de Sjabbat en andere Feestdagen, Nasjiem bevat familierecht, huwelijksrecht en echtscheidingsrecht, Neziekiem bevat grotendeels regels die wij tot het civiele recht rekenen, Kodasjiem gaat over de wetten van de Tempel en andere godsdienstige vragen en Toharot bevat wetten met betrekking tot rituele reinheid. Elk boek is onderverdeeld in tractaten.

Als wordt verwezen naar een regel in de Misjna gebruikt men de letter "m"; mKet.7:10 verwijst naar het tractaat Ketuboth, hoofdstuk 7, paragraaf 10.

De taal van de Misjna is beknopt en de zinsbouw is zo geformuleerd dat ze uit het hoofd kon worden geciteerd.

De grote verdienste van de Tana'im, de geleerden die de midrashim verhaalden en die de misjnajot formuleerden, is dat zij de open of soms onduidelijke passages uit de Tora aanpasten aan de eisen van het dagelijks leven, op een dusdanige wijze dat deze konden worden nageleefd.

De abstracte normen werden aangepast aan de realiteit van alledag. Zij beschreven een immateriële wereld in materiële termen waarbij de tekst de functie van een "interface" kreeg; een mechanisme dat communicatie tussen twee verschillende systemen mogelijk maakt. Als voorbeeld noem ik de regel uit de Tora "Kook een bokje niet in de melk van de moeder".¹⁷ Op deze zin werd de scheiding tussen melk- en vleesproducten gebaseerd. Uit deze regel leidt men af:

- het verbod van het tegelijkertijd eten van melk- en vleesproducten
- het verbod van het tegelijkertijd, d.w.z. in één pan, koken van melk- en vleesproducten
- het verbod om voordeel te trekken van het koken van vlees in melk.

De tekst spreekt slechts over een bokje (gedie) in de melk van zijn moeder (imo), omdat dat kennelijk een gewone situatie was bij niet-joden.

---

¹⁷ Sjemot 23:19, Sjemot 34:25 en Dewariem 14:21.

Door de ook in latere eeuwen steeds verdergaande uitleg¹⁸, die ook een beperking betekent, wordt er als het ware een hek om de Tora (sejag laTora) geplaatst.

Een ander voorbeeld van de manier waarop de chagamiem (geleerden) werkten, zijn de regels omtrent het zwagerhuwelijk vermeld in Dew. 25:5–10. Deze regeling wordt al eerder in de Tora vermeld in Ber. 38, de geschiedenis van Jehoeda en Tamar. Uit deze geschiedenis kan worden afgeleid dat de leviraatsplicht bij afwezigheid van zwagers op de schoonvader overging¹⁹. Dit instituut is dus al pre-sinaïtisch.²⁰

In Dewariem staat een vrijwel identieke regeling, weliswaar met enige wijzigingen, die een mogelijke verbetering voor de weduwe inhouden. De belangrijkste wijziging daar is, dat de leviraatsplicht niet meer de enige optie is. Als deze niet wordt uitgevoerd, dan vindt er een scheidingsprocedure (chalitza) plaats.

Maar wat nu als de man sterft en hij laat vrouw en kind na; dan hoeft zij niet te hertrouwen met haar zwager. Als zij hertrouwt met een ander en het kind sterft, dan zou zij moeten scheiden van haar tweede man om met haar zwager te kunnen trouwen. Dit zou haar huwelijksgeluk kunnen verstoren en daarom wordt de regel van het leviraatshuwelijk zo uitgelegd dat de plicht van de vrouw om haar zwager te huwen slechts geldt indien haar echtgenoot kinderloos overlijdt.

Voorts geldt de verplichting alleen indien haar overleden echtgenoot en zwager dezelfde vader hebben²¹. De regeling geldt ook niet als er een dochter uit dat huwelijk is geboren; het woord 'ben' (zoon) wordt gelezen als 'zera' (zaad)²².

¹⁸ Zie bijvoorbeeld het supercommentaar op de sectie Yore De'a van de Sjoechan Aroech – de "Chogmat Adam" van R. Avraham ben Yechiel Mich'l Dantzig. 1738-1820.

¹⁹ M. Elon, o.c. 7, Vol. I p. 194. Zie ook Ruth 4:12 waarin ook naar deze traditie wordt verwezen.

²⁰ Maar voor de uitleg is dit niet verder van belang want "Een lemedin miekodem matan torah" – men kan geen wetten afleiden uit pre-sinaïtische bronnen. Zie verder Encyclopedia Talmudica. Jeruzalem 1997. Vol II pp. 40-43.

²¹ bYewamot 17b.

²² Voor een historische behandeling van het leviraatshuwelijk, Devora E. Weinberg: "Levirate Marriage and Halitza in the Mishna" in the Annual of Rabbinic Judaism, Vol. I, pp. 37-70, Brill. Leiden 1998, en haar "The Babylonian Talmud's

De bronnen uit deze periode wijzen op een hiërarchisch georganiseerde rechterlijke organisatie met aan de top het Sanhedrin²³.

Het (groot) Sanhedrin bestond uit 71 leden en het zetelde bij de Tempel. Voor zaken betreffende het landsbelang was het Sanhedrin competent, bijvoorbeeld aangaande de Hoge Priester, een valse profeet, of zaken betreffende een stam (mSanh. 1:5). Het Groot-Sanhedrin moest voorts toestemming geven voor een 'vrijwillige oorlog'²⁴.

Voorts fungeerde dit Sanhedrin als de Hoge Raad en zijn uitspraken waren bindend voor de lagere rechters, in die zin dat het Sanhedrin niet als appèlcollege functioneerde, maar als hof voor prejudiciële vragen voor het kleine Sanhedrin, dat uit 23 leden bestond. Dit kleine Sanhedrin trad op zijn beurt weer op als prejudicieel hof voor het Beth Din (een gewone rabbinale rechtbank) dat uit 3 leden bestond.

Het kleine Sanhedrin was bevoegd voor kapitale delicten (mSanh. 1:1) en kon de doodstraf opleggen (mSanh. 1:4). Het Beth Din was bevoegd voor met geld waardeerbare zaken (mSanh. 1:1) en voor kleinere delicten waarop slechts een geldboete stond.

De leden van het kleine Sanhedrin werden benoemd door het Groot Sanhedrin; leden van het Beth Din werden benoemd door het kleine Sanhedrin (mSanh. 1:6). Om in het Groot Sanhedrin te kunnen worden benoemd, moest men in een lager college hebben gewerkt (Tos.Shek 2:2).

De gerechten werkten volgens door het volk geaccepteerde regels. In Tos. Eduyoth 1:3 lezen we dat de Halacha altijd volgens de meerderheid

---

treatment of levirate marriage" in ARJ, Vol. 3, pp. 35-66. Brill. Leiden 2000.

²³ Sifre Numeri 145. Over de geschiedenis van het Sanhedrin: Hugo Mantel, "Studies in the History of the Sanhedrin". Harvard University Press. Cambr. MA 1961 en Rabbijn Dr. David Hoffmann: "The Highest Court in the City of Sanctuary". Maurosho Publications. New York 5737-1977. Vertaald uit het Duits door Paul Forchheimer Ph.D.

²⁴ In de Tora wordt een onderscheid gemaakt tussen een "milchemet resjoet" (een vrijwillige oorlog) en een "milchemet mitswa" (een verplichte oorlog). Bij de laatstgenoemde moeten we denken aan een verdedigingsoorlog of aan de oorlogen die werden gevoerd bij het intrekken in het Land. Bij de eerstgenoemde moeten we denken aan oorlogen die gevoerd werden om andere volkeren te onderwerpen of ter meerdere glorie van een koning. Koning David consulteerde het Groot Sanhedrin als hij ten oorlog trok: bSanh. 16a.

wordt bepaald en dat minderheidsstandpunten alleen werden vermeld omdat ze verworpen werden of - zoals R. Jehoeda zegt - omdat er een tijd kan komen dat we hierop moeten leunen.

Ook de methodes van interpretatie waren geaccepteerd; bij de uitleg van teksten van de Tora ging men strikt te werk, bij het uitleggen van rabbijnse verordeningen mild ²⁵.

In de latere literatuur wordt het begrip Sanhedrin ook gebruikt om het hoogste politieke college aan te duiden.

II.1.c Instructie en Precedent

Instructie (hora'ah lema'aseh) is de rechtsbron voor die wetten die het Groot Sanhedrin uitvaardigde op basis van zijn eigen doctrine of op grond van een verklarende midrasj. Deze instructie had precedentwerking²⁶ en kon slechts onder speciale omstandigheden door een gelijkwaardig rechterlijk college worden gepasseerd ²⁷.

Dit genre van de Halacha wordt ook wel "divree sofriem" genoemd. Instructie heeft dus twee betekenissen:

- verklaringen van geleerden op datgene wat via een midrasj op de Tora kon worden gebaseerd. Voorbeeld in bSanh 88b over het voorschrift omtrent de tefilen (gebedsriemen).
- Rabbijnse verordeningen (takkanoth) en verboden (gezeroth). Gezeroth werden ingesteld om inbreuken op de wetten van de Tora te voorkomen. Takkanoth werden uitgevaardigd ten behoeve van religieuze en sociale doeleinden.

Een bekend voorbeeld van zo'n rabbijnse verordening op het gebied van het echtscheidingsrecht is de takkana van R. Gamliel de Oudere, dat een man die een get (scheidsbrief) door middel van een vertegen-

---

²⁵ R. Joshua ben Karcha of Korcha in Tos.Eduyoth 1:5.

²⁶ Tos.Ta'aniet 2:5. Zie Boaz Cohen: "Canons of Interpretation in Jewish Law" in *Law and Tradition in Judaism*. Ktav. New York. 1959. pp. 39-61 waarin deze Del Vecchio aanhaalt "the myth of the ideal past"; hoe verder we teruggaan in de tijd hoe groter de geleerden en in onze tijd neemt de geleerdheid af.

²⁷ Tos.Eduyoth 1:5

woordiger aan zijn vrouw heeft gezonden, deze get niet kan herroepen, niet ten aanzien van de vertegenwoordiger (mGittin 4:2).

Een ander voorbeeld is de takkana toegeschreven aan Rabbenoe Gersjom inhoudende het verbod (een ban – cherem) van polygamie en de eis dat de vrouw moet instemmen met de echtscheiding²⁸.

De inhoud van een takkana moet gedragen worden door de gemeenschap; men mag geen takkanoth uitvaardigen die niet door de meerderheid van de gemeenschap kunnen worden nageleefd.²⁹

II.1.d Talmoed (200 tot 600 n.Chr.)

In de periode na de redactie van de Misjna tot ongeveer 500/600 n.Chr. zijn de beide Talmoedien geredigeerd; de Babylonische Talmoed en de Palestijnse Talmoed. De Talmoed wordt ook wel 'Gemara' genoemd. Het is een uitgebreide weergave van de discussies op de teksten van de Misjna. Door de veranderende omstandigheden was een voortdurende uitleg noodzakelijk. De taal van de Talmoed is het Aramees.

Het belangrijkste doel van de redacteurs van de Talmoed was het verklaren en becommentariëren van de Misjna. Talmoed betekent 'studie' of 'onderwijzing'. Maar de teksten bevatten ook verwijzingen

---

²⁸ Het is in de literatuur omstreden of deze regels afkomstig zijn van R. Gersjom zelf. R. Meir van Rothenburg in Sje'elot oeTjesjoewot mehaRaM mi Rutenburg noemt R. Gersjom als auteur, terwijl anderen, waaronder R. Eliezer Nathan - die een eeuw na R. Gersjom leefde -, deze toeschrijven aan de leiders van de gemeenten Speyer, Worms en Mainz (Shum). Het kan zijn dat om aan deze takkana gewicht te geven deze wordt toegeschreven aan een grote autoriteit. Anderzijds is er geen reden om te twifelen aan de mededeling van R. Meir van Rothenburg. Zie o.m. Encycl. Jud. Vol 7 pp. 511-513 en Prof. Ze'ev Falk: "Jewish Matrimonial Law in the Middle Ages". London. Oxford University Press. 1966. Van de responsa van R. Meir zijn diverse handschriften bekend. Ook zijn responsa van hem in verzamelingen van andere rabbijnen opgenomen. Voor een - toegankelijk - overzicht zie Irving A. Agus: "Rabbi Meir of Rothenburg. His life, his work as sources for the religious, legal and social history of the Jews in Germany in the thirteenth century". 2 Dln. Philadelphia. The Dropsie College for Hebrew and Cognate learning. 1947.

²⁹ Zie voor deze regel "Een gozrin gezerah al hatsibboer ela im kein rov tsibboer j'goliem la'amod ba", Encycl. Talm. Vol II pp. 2-3, en bBk 79b, bBB 60b, bAv.Zara 36a en bHorayoth 3b, Yad, Hilch. Mamriem 2:5.

naar vroegere misjnayoth en halachische midrasjiem (vertellingen). De gebruikelijke term voor Talmoed is Gemara (stam g-m-r = leren).

De tekst van de Talmoed is dialectisch, een discussie van beamen en ontkennen. De tendens in de discussies is het formuleren van abstracte juridische begrippen. Maar ook het aanpassen van de tekst aan de veranderende omstandigheden en de veranderde normen en waarden. Een voorbeeld in het familierecht is de nadere uitleg van mKidd. 1:1; waarin staat dat een van de methoden om een huwelijksovereenkomst aan te gaan de bijslaap is. Volgens de tekst van de Halacha is dit een geaccepteerde vorm, maar omdat dit een privé-handeling is – weliswaar met twee getuigen, maar dezen zien alleen de man en de vrouw een ruimte binnengaan, maar zijn geen getuige van de feitelijke handeling – kan het een bron van problemen zijn, zeker als er geen voorovereenkomst (sjidoech) is. Daarom werd bepaald dat:

“Een ieder die een vrouw werft op de markt, door bijslaap zonder een daaraan voorafgaande voorovereenkomst (sjidoech), en een ieder die zijn eigen scheidsbrief (get) herroept, die de geldigheid van een scheidsbrief betwist, die problemen veroorzaakt ten overstaan van een gerechtsdienaar, iemand die langer dan dertig dagen in de ban is gedaan en iemand die met zijn schoonmoeder samenleeft, wordt geseld.”³⁰

Ook op het gebied van het echtscheidingsrecht worden sommige regels aangepast ten behoeve van de vrouw. De hoofdregel is dat de man de echtscheiding initieert en opdracht moet geven om de get (scheidsbrief) te schrijven en de schrijver hiervoor te betalen. Om te voorkomen dat door uitstel misbruik ontstond, werd bepaald dat de vrouw deze kosten zou dragen.

“En waarom wordt dit [betaling door de man] tegenwoordig niet meer gedaan? De rabbijnen legden de verplichting de vrouw op, zodat hij geen uitstel kon veroorzaken.”³¹

In de periode van de Amora’iem ontstaat er een delegatie van bevoegdheden aan de chagamiem om een huwelijk te annuleren en om een huwelijk retroactief nietig te verklaren.

---

³⁰ bKidd.12b.

³¹ bBB 168a.

Rabbiijn Gamliel de Oudere had bepaald dat een eenmaal door een vertegenwoordiger uit te brengen scheidsbrief niet kan worden herroepen, niet ten aanzien van die vertegenwoordiger. Deze bepaling staat haaks op de tekst van de Bijbel. Maar zonder deze bepaling zou een vrouw, die zo een get in ontvangst neemt, zich gescheiden acht en hertrouwt, in geval van herroeping door de man een bigamiste zijn en de kinderen uit zo'n huwelijk "mamzeriem". De takkana van R. Gamliel de Oudere wilde dit voorkomen en baseerde zijn regeling onder andere op het principe van "tikoen olam" (verbetering van de wereld).

De bevoegdheid van de chagamiem om een huwelijk retroactief ongeldig te verklaren, berust op hun bevoegdheid om goederen te onteigenen³². Door het geld bij de huwelijksovereenkomst te onteigenen is er geen rechtsgeldig huwelijk gesloten. In de Talmoed wordt dan de voor de hand liggende vraag gesteld: "Wat als het huwelijk door bijslaap is gesloten?". Deze vraag wordt afgedaan met de opmerking dat zo een verbintenis gelijk is aan ontucht.³³

De bevoegdheid om een huwelijk te annuleren, wordt ook gebruikt indien de echtscheiding afhankelijk wordt gemaakt van onmogelijke voorwaarden, van overmacht. Normaal gesproken is overmacht een situatie waarin men is ontslagen van bepaalde verplichtingen³⁴ en hadden de rabbijnen deze voorwaarden buiten effect kunnen stellen, maar men koos ervoor om het huwelijk te annuleren³⁵.

De periode van de redactie van de Talmoed wordt aangeduid als de periode van de Amora'iem en de Sabora'iem.

De Babylonische Talmoed is uitgebreider en gezaghebbender dan de Palestijnse Talmoed. Ook was de Babylonische Talmoed eerder bekend in het Westen.

Een citaat uit de Babylonische Talmoed wordt aangeduid met 'TB' of 'b'. Bijvoorbeeld bSanh. 23a verwijst naar het tractaat Sanhedrin folio 23

³² In de Yerushalmi wordt een andere opvatting genoemd, waarop wij nog nader zullen ingaan in deel II over de Agoena ("geketende vrouw").

³³ bGitt. 33a.

³⁴ b Ket. 3a.

³⁵ bGitt 73a. Zie ook Chanina Ben-Menachem: "Judicial deviation in Talmudic Law, governed by men, not by rules". Boston. Harwood Academic Publishers 1991 en M. Elon, Jewish Law, 1994, pp. 631-642.

eerste zijde. TYPea 1:3 of jPea 1:3 of yPea 1:3 verwijst naar het tractaat Pea in de Palestijnse Talmoed hoofdstuk 1 paragraaf 3.

De perioden van de redactie van de Talmoedien kenmerkten zich door de afwezigheid van Joods zelfbestuur, zowel in Palestina (Romeinse overheersing) als in Babylon (ballingschap).

Traditioneel lieten de Romeinen veel ruimte voor de lokale gebruiken en instellingen. De bevoegdheid om vonnissen ten uitvoer te leggen bleef echter bij de Romeinen. Het is aannemelijk dat er wel een rechterlijke organisatie bleef bestaan, maar dat deze werkte op basis van wederzijdse vrijwilligheid.

Ook in Babylon was er een rechterlijke organisatie die op basis van de Halacha werkte. Op verschillende plaatsen in de Babylonische Talmoed vinden we hiervoor aanwijzingen; in bBK 113a over een bepaalde datum waarop iemand voor het gerecht moet verschijnen, in bBB167a over rechters en griffiers en in bGitt 88b, Bk 92b en BM 39b over de procedures. In de Talmoed vindt men ook rechtspraak die in de leerscholen, tijdens en als een deel van het leren, plaatsvond. Deze speciale vorm van ad hoc jurisprudentie is nog niet genoeg onderzocht.

Het waren geen ‘mock-trials’ maar echte procedures over de uitleg van het Joodse recht uit die tijd.

Standaardcommentaren op de Talmoed zijn die van Rasji (afgedrukt aan de binnenzijde van de Talmoed) en Tosafot (afgedrukt aan de buitenzijde van de Talmoed).

Van belang zijn voorts de glossen van Rabbijn Elija ben Salomon Gaon van Wilna (1720-1797) afgekort als GRA (Gaon Rabbijn Elijahoe), en de glossen van Rabbijn Joel Sirkes (Polen 1561-1640), die bekend werd door zijn commentaar op de ‘Arba’a Toeriem’. Dit commentaar noemde hij “Bayit Chadash” (= nieuwe huis). Het acroniem van deze titel werd zijn naam: “BaCh”.

Tenslotte noem ik nog Rabbijn Akiwa Eger (Posen 1761-1837) wiens commentaar bekend staat als “Giljon HaSja”S”.

II.1.e Post-Talmoedische Periode (600 tot heden)

De post-talmoedische periode wordt onderverdeeld in drie tijdperken:

1. De periode van de Geonim, de geleerden die leefden in Babylon tot ongeveer het midden van de elfde eeuw³⁶.
2. De periode van de Risjoniem, de geleerden die leefden in Noord-Afrika, Egypte, Spanje en het Franco-Germaanse gebied tot het einde van de veertiende eeuw.
3. De periode van de Acharoniem, alle geleerden van het begin van de vijftiende eeuw tot heden.

Gedurende de Middeleeuwen werd de Halacha geactualiseerd, aangepast door rabbinale verordeningen, takkanot genaamd. Het karakter van zo'n verordening was meer uitleggend dan rechtscheppend. Bekend, en van belang voor ons onderwerp, zijn de takkanot van rabbijn Gershom uit Mainz (960-1028), inhoudende een verbod op polygamie en de eis dat de vrouw niet tegen haar wil kon worden gescheiden³⁷.

Maar ook voordien werden al bepalingen uitgevaardigd om de ongelijke positie van de vrouw op het gebied van het echtscheidingsrecht te verbeteren. Op basis van deze bepalingen (dina demetivta: wetten van leerscholen) kregen de rabbinale rechtbanken de bevoegdheid om de man te dwingen zich van zijn vrouw te scheiden als zij verklaarde niet meer met hem te kunnen samenleven (ma'oes alai) omdat, in de woorden van Maimonides, de vrouw geen gevangene is³⁸.

De Joodse leer in de posttalmoedische periode nam drie vormen aan:

1. Commentaar op vroegere bronnen – op de bijbel en de talmoed.
2. Wettelijke codificaties
3. Responsa

---

³⁶ Voor een inzichtgevende beschrijving van hun activiteiten; Robert (Yerachmiel) Brody: "The Geonim of Babylon and the shaping of Medieval Jewish Culture". Yale University Press. New Haven en London 1998 en zijn artikel; "Waren de Geonim wetgevers?" in Sjenaton HaMisjpat HaIvri 11-12 (1984-1986) pp. 298-300 (Hebr).

³⁷ Zie noot 25.

³⁸ Yad, Hilchot Isjoet 14:8. Dit standpunt van Maimonides is omstreden; sommige autoriteiten menen dat in zo'n situatie de man niet kan worden gedwongen zich van zijn vrouw te scheiden. Zie S.A. E.H. 77:2.

II.I.e.I.I Commentaar

Ik zal de contributie van commentaar op vroegere bronnen duidelijk maken door de Tosafot als voorbeeld te nemen.

Tosafot zijn letterlijk 'toevoegingen'. Het is een verzameling niet doorlopende commentaren op de Talmoed. Oorspronkelijk was het niet een direct commentaar op de tekst maar een commentaar op de opmerkingen van Rasji (rabbijn Sjloomo ben Izaak. Troyes. 1040-1105).

Deze methode werd ontwikkeld in het Franco-Germaanse gebied maar geleidelijk verspreidde dit genre zich over geheel Frankrijk, Duitsland, Spanje en ook Engeland, vóór de verdrijving der Joden aldaar.

Als architecten van Tosafot worden beschouwd de schoonzons en kleinkinderen van Rasji, met name Rabbenoe Tam (rabbijn Jacob ben Meir. Ramerupt. 1100-1171) en Rasjbam (rabbijn Samuel ben Meir. 1080-1158, een broer van Rabbenoe Tam).

De Tosafot worden vermeld als 'Sje'iltot' (uitleggingen) of 'giljonot' (glossen).

Andere bekende vertegenwoordigers zijn Rabbijn Izaak van Dampierre (R"l) en rabbijn Meir ben Baruch (haRaM) van Rothenburg (1225-1293) die stierf als gijzelaar van keizer Rudolph (zie noot 28).

Kenmerkend voor Tosafot is de dialectische vorm: de voor- en tegenargumenten beginnen met 've'im tomar' (en als je dat zegt...) en de oplossingen met 'yesj lomar' (er kan [of moet dan] worden gezegd...).

Deze redeneertrant kan als volgt worden beschreven:

De tekst zegt: handeling X is verboden. Dit wordt dan soms gelezen als: 'handeling X is verboden als feit Y aanwezig is'; hieruit kan worden afgeleid dat als feit Y niet aanwezig is handeling X is toegestaan.

Hierbij moet worden opgemerkt dat de Franco-Germaanse rabbiën in het spoor van de Byzantijnse traditie vrij tegenover de tekst stonden, waarbij zij begripen als 'lav davka' (niet exact) en 'davka' (exact) hanteerden.

Het volgende is een voorbeeld van deze redeneertrant in het familierecht. Volgens het Joodse recht is het een man verboden echtelijke betrekkingen te onderhouden met zijn overspelige vrouw en moet hij van haar

scheiden.³⁹ Het is tevens voor haar verboden om met de minnaar te trouwen op basis van het principe “zoals ze verboden is voor haar echtgenoot wordt ze ook verboden voor de minnaar”⁴⁰. Rabbenoe Tam zei dat deze regel niet van toepassing is op overspel met een niet-Jood. Overspel met een niet-Jood maakt de vrouw dus niet verboden voor haar echtgenoot noch voor de minnaar⁴¹. Voorts stond hij de vrouw toe bij die minnaar te blijven nadat hij Jood was geworden, omdat - zoals rabbenoe Tam redeneerde - ‘zoals zij niet verboden was voor haar echtgenoot is zij ook niet verboden voor haar minnaar.’⁴² Ook als haar eerste huwelijk eindigt door de dood van haar man, blijft de vrouw volgens sommigen verboden voor de minnaar⁴³ omdat hij degene was die het gezinsleven vernietigde. Sommigen zijn echter van mening, dat een dergelijk verboden huwelijk toch geldig is, zelfs zo dat de man niet kan worden verplicht zich van haar te scheiden.⁴⁴

De methodologie van Tosafot wordt ook wel ‘pilpul’ (casuïstiek) genoemd, een werkwijze met als doel in een veranderende maatschappij talmoedisch recht te kunnen blijven gebruiken. De vooronderstelling is dat er geen objectieve Halacha bestaat, althans is er geen centrale autoriteit meer (het Sanhedrin was afgeschaft in 369 n.Chr.) en moeten halachische beslissingen niet enkel op basis van autoriteit worden gebaseerd, maar meer op gelijkwaardigheid.

In wezen is sinds de afschaffing van het Sanhedrin het beslissingsmodel in het Joodse recht weer horizontaal en niet meer verticaal.

II.1.e.2 Codificaties

Vanaf het begin van de dertiende eeuw tot ongeveer de zeventiende eeuw zijn er in de Halacha verschillende codificaties geweest. De eerste was

---

³⁹ bKet. 51b.

⁴⁰ mSota 5:1 dat teruggaat op Num. 5:22-24.

⁴¹ Tosafot bKet. 3b.

⁴² Jose Faur: “The legal thinking of Tosaphot – an historical approach”, in Dineet Israel Vol. VI pp. XLIII – LXXII, en daar zijn verwijzingen naar vroegere boeken en artikelen.

⁴³ bYew. 24b en S.A.E.H. II:1.

⁴⁴ Rema op S.A.E.H. 159:3 en Otsar HaPoskiem, E.H. II:1 nr. 44.

van Rabbijn Mozes ben Maimon – afgekort als Rambam (1135-1204). Deze codificatie heet Misjne Tora (herhaling van de Tora). Behalve bij de Jemenitische Joden is deze codificatie niet gezaghebbend gebleken. Desondanks is het een meesterwerk door zijn oorspronkelijk nieuwe classificatie en het duidelijke taalgebruik. Het bestaat uit veertien delen en wordt ook wel Yad genoemd (de letters Y D hebben als getalswaarde 14 – het aantal delen van het boek).

De tweede grote codificatie was de Sjoelchan Aroech (= Gedekte Tafel) van rabbijn Josef Karo (1488-1575), waarin hij de Sefardische (Spaans-Portugees-Noord-Afrikaans) regels en gebruiken vastlegde. Rabbijn Mozes Isserles (afgekort als Rema, Polen 1525-1572) vulde dit aan met de regels en gebruiken van de Asjkenazische (Duits-Poolse) Joden. Zijn aanvulling wordt Mappa (= Tafelkleed) genoemd. Door deze aanvulling ontstond er een codex die acceptabel was voor alle Joden.

De Sjoelchan Aroech, afgekort S.A., is gemodelleerd volgens een samenvattend commentaar op het daaraan voorafgaande werk van de Duits-Spaanse rabbijn Jakob ben Asjer (1270-1340) genaamde de “Arba’a Toeriem”, de Vier Kolommen, en is onderverdeeld in vier gebieden:

1. Orach Chajiem (Het Pad van het Leven): de regels met betrekking tot de Sjabbat, de Feestdagen en de dagelijkse rituelen.
2. Yore De-a (Kennis Onderwijzen): regels met betrekking tot het kasjroet en andere diverse juridische zaken.
3. Even Ha-ezer (De Steen der Hulp): regels aangaande het familierecht, inclusief de financiële regels daarvan.
4. Chosjen Misjpat (De Borstplaat van het Recht): regels betreffende de inrichting van de rechtspraak in ruimste zin.

Een verwijzing naar een regel in de Sjoelchan Aroech geschiedt ook via afkortingen: S.A.C.M.26 verwijst naar paragraaf 26 in het deel Chosjen Misjpat van de Sjoelchan Aroech.

Op deze codificatie zijn in de loop der jaren tientallen commentaren verschenen. Sommigen zijn naast de tekst opgenomen. De meest recente uitgave van de Sjoelchan Aroech (de editie Wilna uit 1896) bevat 113 commentaren. Daarenboven zijn een groot aantal commentaren apart in boekvorm verschenen.

De Aroech HaSjoelchan is een moderne codex samengesteld door rabbijn J.M. Epstein (1829-1908) en bevat, evenals de Sjoelchan Aroech waarop het is gebaseerd, alleen die wetten die praktische betekenis hebben. Na de voltooiing van dit werk schreef Epstein nog “Aroech HaSjoelchan le-Atid” (voor de toekomst) waarin hij ook die wetten beschreef die thans niet meer worden toegepast, maar wellicht in de toekomst (zoals ook de Rambam deed in zijn Yad Ha-chazaka), bijvoorbeeld wetten met betrekking tot de Tempel.

II.1.e.2.1 Responsa

Naast deze codificaties zijn er door de eeuwen heen, ruwweg de afgelopen 1200 jaar, door rabbijnen op specifieke vragen specifieke antwoorden gegeven. Deze responsa literatuur wordt aangeduid met de term ‘Sjoet’, een afkorting van ‘Sje’eelot oe Tjesjoe’woth’ (vragen en antwoorden). Een deel van deze tienduizenden responsa zijn in boekvorm uitgegeven. Zo’n uitgave wordt meestal ingericht volgens een onderverdeling in de vier rechtsgebieden zoals hierboven omschreven.

Sinds 1989 zijn veel responsa gemakkelijker toegankelijker gemaakt door het Bar-Ilan Responsa Project, The Database for Jewish Studies van de Bar-Ilan Universiteit te Ramat-Gan, Israël. Deze CD-Roms worden regelmatig bijgewerkt. Thans (2001) is de achtste editie al verschenen.

Een responsum heeft niet alleen rechtshistorische betekenis, maar is zeker van belang voor de hedendaagse rechtsontwikkeling binnen de Halacha omdat het laat zien hoe moderne vragen op basis van klassieke teksten kunnen worden beantwoord. Het Joodse recht is levend recht, voornamelijk ‘case law’ waarbij voor elke nieuwe vraag kan worden teruggegrepen op de diverse verzamelingen responsa.

Een voorbeeld van een responsum is opgenomen als bijlage I.2.

II.1.e.2.2 Gewoonte

Zoals in elk rechtstelsel is gewoonterecht, in het Hebreeuws minhag (mv minhagiem), een belangrijke rechtsbron.

Gewoonte is een bepaalde handeling of gedraging die men voortdurend pleegt te doen en waarvan het bestaan boven elke twijfel kan worden bewezen. Het is te vergelijken met het Romeinsrechtelijke begrip ‘mores civitatis’. In de Halacha is het een zelfstandige rechtsbron, in alle perioden.

De functie van een gewoonte is driedig:

1. Toevoeging aan bestaande Halacha.
Een voorbeeld met betrekking tot het Pesach-offer. Volgens de Bijbel (Num. 9:3) moet dit de dag voor Pesach worden gebracht. Wat nu als dit op sjabbat valt. Mag je dan het mes, nodig voor het slachten, prepareren? Rabbijn Hillel zei desgevraagd: “Laat dat over aan Israël”. En toen hij zag hoe het volk handelde, zei hij: “Dit is de traditie die ik van Sjemaja en Avtaljon kreeg overgedragen”; met andere woorden, een vergeten regel werd door de gewoonte weer levend recht.
2. Indien er verschillende opvattingen bestaan, kan een gewoonteregel de doorslag geven. Een voorbeeld is te vinden in bEroevien 14b waar rabbijn Abaja als beslissing zegt: “Ga en zie hoe het volk doet”.
3. Vorming van nieuwe Halacha contrair bestaande regels (minhag mevattel Halachah). Een voorbeeld uit het Arbeidsrecht is te vinden in bBaba Metzia 83a-b waar is bepaald dat de plaatselijke gewoonte de arbeidsuren bepaalt, ook al is de wettelijke regeling anders.

II.2 Samenvattend Overzicht

DE SCHRIFTELIJKE LEER				
DE VIJF BOEKEN VAN MOZES (Choemasj/Tora)				
Genesis (Beresjiet)	Exodus (Sjemoth)	Leviticus (Vajikra)	Numeri (Bemidbar)	Deuteronomium (Dewariem)
PROFETEN (Nevi'iem)				
Jehosjoeá	Richteren	Samuel	Koningen	Jesaja
Jeremia	Jechezkeel	12 Profeten		
GESCHRIFTEN (Chetoeviem)				
Psalmen	Wijsheids- literatuur	Daniel	Esther	Ruth
Klaagliederen	Ezra/ Nechemia	Prediker	Hooglied	Koningen

DE MONDELINGE LEER (Begrippen in de Mondelinge Leer)			
Juridische Definities	Uitlegregels	Sanhedrin (Hooggerechts- hof, Wetgever 1313 v.Chr. tot 369 n.Chr.)	II.2.a.1 Ethiek
Kabbala (Mystiek)	Hermeneutiek	Mondelinge Tradities	

DE MONDELINGE LEER		
(schriftelijke werken in de Mondelinge Leer – historisch overzicht)		
Verhalen	Midrasj	
Mystiek	Kabbala	(R. Simon bar Yohai, 170 n.Chr.)
MISJNA		
(Red. R. Judah HaNassi), 6 Tractaten		
Tana'im / 200 v.Chr. tot 200 n.Chr.		
Zeraiem Landbouw 11 Tractaten	Mo'ed Sjabbat/Feestdagen 12 Tractaten	Nasjiem Vrouwen/Huwelijk 7 Tractaten
Neziekien Schaden 10 Tractaten	Kodasjiem Tempel/Offers 11 Tractaten	Taharot Reinheid 12 Tractaten
GEMARA		
Amora'im / 200-600 n.Chr.		
Palestijnse Talmoed		Babylonische Talmoed
350 n.Chr. R. Muna/R. Yossi, 1554 folio's		500 n.Chr. Ravina/R.Ashi, 2763 folio's
Post-Talmoedische periode		
Geoniem	Risjoniem	Acharoniem
7-10 Eeuw	11- 14 Eeuw	15-20 Eeuw
	Rasji, Tosafot	Aroech Hasjoelchan
	Rambam – Misjne Tora	
	Arba'a Toerim	
	Sjoelchan Aroech	
<----- Responsa ----->		

II.3 Algemene regel met betrekking tot het gebruik van de Halacha

Bij het benaderen van een probleem zoekt men eerst naar de oudste, meest gezaghebbende, bronnen en volgt men de ontwikkeling door de generaties heen. Maar bij het oplossen van een probleem kiest men voor de modernere bronnen. Deze worden geacht sterker te zijn en meer zeggingskracht te hebben daar de latere auteurs alle vroegere bronnen al hebben verwerkt.

II.4 Toepassing Halacha

Voor de Joden in Israël is de Halacha geldend familierecht. Tegenwoordig is voor Joden levend buiten Israël onderwerping aan Halacha vrijwillig⁴⁵. Het is een eigen keuze om door te willen leven in een Joodse gemeenschap en het leven in te richten in overeenkomst met de regels van het Joodse recht. Als een Jood besluit dat niet te doen is er geen mogelijkheid om hem of haar daartoe te dwingen. Indirect kan er wel druk worden uitgeoefend. Indien bijvoorbeeld een Joodse man trouwt met een niet-Joodse vrouw, kan hij worden uitgesloten van functies in de eredienst en functies in de synagoge waarvan hij lid is.

Tot de opheffing van de autonomie van de Joodse gemeenten (kehillot) in Nederland (1795) hadden bestuurders van deze gemeenten een grote zeggenschap over hun leden en werd de Halacha ook veelvuldig toegepast.

Maar ook toen gold dat alleen op een aantal rechtsgebieden de Halacha subsidiair was aan het in dat land geldende recht. Voorbeelden zijn te vinden in het huwelijksrecht.

Ook tegenwoordig is het in Nederland nog zo dat een huwelijk volgens religieus recht pas mag worden gesloten, indien er al een huwelijk volgens burgerlijk recht is gesloten⁴⁶.

---

⁴⁵ P. J. Verdam; "Toepassing en bestudering van Mozaïsch recht in de loop der eeuwen". Vrije Universiteit van Amsterdam. 1954.

⁴⁶ I: 68 BW en artikel 449 van het Wetboek van Strafrecht, zie ook kamerstukken II, 2001-2002, 28 078, nr.1.

Wat het strafrecht betreft heeft de Halacha altijd de regelgeving en instelling van het lokale recht gerespecteerd. Dit werd uitgedrukt in het adagium: Dina deMalchoeta Dina: de wet van de koning is de wet⁴⁷.

Het Joodse recht heeft altijd groot belang gehecht aan en respect getoond voor de lokale wetten. Dit wordt gebaseerd op een uitspraak van de profeet Jeremijahoe: “Zoek vrede in de stad waarheen Ik je in gevangenschap heb gevoerd, en bid voor G'd want zijn (de stad) welvaart zal jouw vrede zijn”⁴⁸.

En in de eerste eeuw n.Chr. toen de spanningen tussen de Joden en Romeinen hoog waren opgelopen, adviseerde rabbijn Chanina, plaatsvervangend Hogepriester: “...Bid voor de vrede van de regerende macht”⁴⁹.

In de derde eeuw n.Chr. bepaalde Mar Samuel van Nehardea dat in het civiele recht de wetten van het land voor de Joden even bindend waren als de religieuze geboden van het Jodendom.⁵⁰

De reden voor deze regelgeving van Mar Samuel is onduidelijk. Sommigen zien het als een herformulering van de hiervoor vermelde uitspraken van de profeet Jeremijahoe en rabbijn Chanina. Anderen menen dat de persoonlijke situatie van Mar Samuel, met name zijn persoonlijke vriendschap met de Perzische koning van die tijd, Sjabur I, hem deze regel deed formuleren.

In de tijden van de Geonim werd als reden voor deze regel gegeven dat de Joden als straf waren verbannen uit het land Israël. Een onderdeel van deze straf was dat zij zich moesten onderwerpen aan andere wetten dan hun eigen regels.

In de Middeleeuwen wordt de theorie ontwikkeld van de G'ddelijke Macht van de Koning. De koning heerste omdat G'd dat wilde en 's konings wetten waren dus G'ddelijk geïnspireerd. Als zijn wetten

---

⁴⁷ Voor een uitgebreide behandeling van dit begrip zie: Shmuel Shilo, “Dina Demalchuta Dina” (Hebr.) Academic Press Jerusalem. Jerusalem 1974 en M. Elon, B. Auerbach, D. Chazin, M. Sykes, “Jewish Law (Mishpat Ivri) Cases en Material”, Matthew Bender. New York 1999. Chapter 20. pp. 369-388 en Herschel Shachter, “Dina de Malchuta Dina”, JHCS, Vol. 1, pp. 103-132.

⁴⁸ Jer. 29:7.

⁴⁹ mAwot 3:2.

⁵⁰ bGittin 10b, BK 113a, Ned. 28a en BB 54b.

contrair aan de Joodse wetten waren, was dat de wil van G'd. Door de wetten van de koning te gehoorzamen, gehoorzaamden de Joden de wil van G'd. Deze opvatting wordt later verfijnd tot de theorie van het 'sociale contract' tussen de koning en zijn onderdanen, waarbij de koning, omdat hij eigenaar was van al het land in zijn koninkrijk, de bevoegdheid heeft voor dat grondgebied wetten uit te vaardigen. Door op dat grondgebied te gaan wonen, onderwierp men zich aan die regelgevende bevoegdheid van de koning.

Uiteraard is er een grens aan de toepassing van dit adagium. Zoals al eerder opgemerkt is dit principe niet van toepassing op rituele en godsdienstige regels. Deze worden geregeld in Tora en Talmoed en kunnen niet worden ingeperkt door regels van een andere autoriteit, zelfs niet door een koning. Dus als er een wet wordt uitgevaardigd die het rituele slachten hier ten lande zou verbieden, dan hoeft men zich op basis van de Halacha hiervan niets aan te trekken. Ook een ander type regelgeving dat het bestaan van het Joodse volk zou raken, valt niet onder dit principe. Dus regelgeving met betrekking tot het familierecht en de persoonlijke status valt niet onder het bereik van dit principe⁵¹.

Bovendien moet een wet van de koning door hem zelf worden uitgevaardigd in zijn voordeel. Dit betekende dat aanvankelijk lagere regelgeving of uitspraken van rechtbanken er niet onder vielen. Later is dit principe zo uitgelegd dat elke wet binnen het koninkrijk er onder viel⁵². Onder 'zijn voordeel' wordt verstaan het voordeel van het hele koninkrijk. Niet onder deze wet valt dus de belasting die uitsluitend geheven wordt voor de koning persoonlijk.

Ten derde weigerden de rabbijnen dit beginsel toe te passen op wetten die onderdrukkend of discriminatoir waren. Dus belastingwetgeving voor een bepaalde bevolkingsgroep werd als onrechtmatig, als roof,

---

⁵¹ In zijn "Ueber Autonomie der Rabbinen und das Princip der juedische Ehe". Schwerin 1843 concludeert Rabbijn Dr. Samuel Holdheim, als reactie op een antisemitisch geschrift van de protestantse theoloog Breuer, dat naar zijn analyse het Joodse huwelijk gelijk is aan het seculiere burgerlijke huwelijk en dat dit laatste in de plaats kan komen van het huwelijk naar Joods recht. Holdheim bleef alleen in zijn opvatting. Bij het beschrijven van de halachische status van civiele huwelijken zal ik nader op zijn opvattingen ingaan.

⁵² bBK 113b: "Een vertegenwoordiger van de vorst is gelijk aan de vorst wat betreft de handhaving van de wetten".

beschouwd en behoefde deswege niet te worden gehoorzaamd. Anderzijds werd wetgeving voor niet-residerende vreemdelingen niet als onrechtmatig beschouwd⁵³.

Ten vierde moet een wet in overeenstemming zijn met de tradities en gewoonten van het land. Nieuwe wetten die hieraan niet voldeden, vielen buiten het toepassingsgebied van dit beginsel. Dit was speciaal van belang toen er in de Middeleeuwen nieuwe wetten ontstonden die discriminatoir waren voor de Joden.

Het principe van Dina deMalchoeta Dina is eigenlijk vergelijkbaar met het begrip 'ordre public' in het internationale privaatrecht.

---

⁵³ Chochmat Sjloomo, CM 318:8 een glosse op de Sjoelchan Aroech van de Rasjal, Rabbijn Sjloomo Luria, Polen 1510-1574.

III

HUWELIJK

III. Huwelijk⁵⁴

1. Fasen in het Joodse Huwelijk
  - Sjiedoechien
  - Kidoesjien of Eroesien
  - Niesoe'ien of Choepa
2. Het Juridische Kenmerk
3. Het Sociale Kenmerk
4. Het Sacrale Kenmerk
5. Huwelijksbevoegdheid en Geschiktheid
6. Samenvatting

Het huwelijk is het meest geschikte instituut, zowel voor Joden als voor anderen, om een familie te stichten. Aan de beslissing te trouwen kunnen verschillende motieven ten grondslag liggen:

---

⁵⁴ Het Joodse huwelijksrecht is uitgebreid behandeld in het Engels en het Hebreews, maar niet in het Nederlands, zie:

- Z.W. Falk; "Jewish Matrimonial Law in the Middle Ages". London. Uni. Press. Oxford. 1966.
- Z.W. Falk: "Introduction to Jewish Law of the Second Commonwealth". 2 Dln.E.J. Brill. Leiden. 1978.
- John. Rayner: "Jewish Religious Law. A Progressive Perspective". Bergbahn Books. New York. 1998.
- M. Chigier: "Husband and Wife in Israeli Law". Harry Fischel Institute for research in Talmud and Jurisprudence. Jerusalem 5745 (1985).
- L.M. Epstein: "The Jewish Marriage Contract. A study in the Status of the Woman in Jewish Law". Jewish Theol. Sem. Of America. New York 1927.
- L.M. Epstein: "Marriage Laws in the Bible and Talmud". Harvard Uni. Press. Cambridge MA 1942.
- Mendell Lewittes: "Jewish Marriage. Rabbinic Law, Legend and Custom". Jason Aronson Inc. Northvale. N. Jersey. 1997.
- Eliezer Berkovits: "Jewish Women in Time and Torah". Ktav. Publ. House 1990.
- Rachel Biale: "Women and Jewish Law", Schocken Book New York 1984.
- Abraham Zagouri: "Du marriage en droit Hebraique". Tanger 1960.
- Walter Jacob, Moshe Zemer eds.: "Marriage and its obstacles in Jewish Law". Freehof Institute of Progressive Halakhah. Rodef Shalom Press. Tel Aviv/Pittsburgh 1999.
- Z. Frankel: "Grundlinien des mosaisch-talmudischen Eherechts". Leipzig 1860.
- Reuven P. Bulka: "Jewish Marriage. A halakhic Ethic". Ktav Publ. House/Yeshiva U. Press, New York 1986.

1. Een sociale norm die het huwelijk als de ideale omgeving ziet om een gezin te stichten en die het ongetrouwd blijven als een uitzondering beschouwt.
2. Het gevoel om ergens bij te horen; op persoonlijk niveau bij een familie te behoren, op gemeenschappelijk niveau om tot een volk te behoren met een eigen nationaliteit.
3. De wens om status in een gemeenschap te verkrijgen, om respect, geluk en een goed leven te hebben, hetgeen volgens een klassieke opvatting slechts kan worden bereikt in een familie.
4. Het institutionaliseren van de man-vrouw relatie zodat deze rust biedt.
5. Het huwelijk geeft een bepaalde ordening in het systeem van wederzijdse economische rechten en verplichtingen van het echtpaar en dus biedt het bescherming voor hen.
6. Het huwelijk is de ideale omgeving om kinderen geboren te laten worden en ze op te voeden en het biedt dus bescherming voor de rechten van de kinderen.

-
- Elliot Dorff, Arthur Rosett: "A living tree. The roots and growths of Jewish Law". Jewish Theol. Sem. Of America/SUNY Press 1988.
  - M.Elon: "Jewish Law. History, Sources, Principles". The Jewish Publication Society of America. Philadelphia/Jerusalem 5754/1994. Diverse hoofdstukken.
  - B. Maarsingh; "Het Huwelijk in het Oude Testament" Bosch en Keuning. Baarn, 1963.
  - M. Zemer, *Evolving Halcha: A Progressive Approach to Traditional Jewish Law*, Jewish Light Pub, Vermont, 2000 [uitgebreide vertaling van Halachah sjefoejah (hebr.)], Dvir Pub. House, Tel Aviv, 1993.
  - M. Silberg, "De Personele Status in Israel", Legal Studies, Faculty of Law, Jerusalem 1957 (Hebr.).
  - R. Gordis, "The Dynamics of Judaism: A Study in Jewish Law", Indiana Uni. Press, Bloomington, 1990, pp. 145-163.
  - N.S. Hecht, B.J. Jackson, S.M. Passamaneck, D. Piattelli & A.M. Rabello (Eds.): *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law*, Oxford (Claredon Press), 1996. In diverse hoofdstukken, pp. 10-15, 45-48, 84-87, 155-158, 191-193, 292-294, 319, 350-352, 372-373, 384-387.

Naast deze motieven wordt in het Jodendom de nadruk gelegd op nog een andere reden, namelijk het streven van de mens naar volmaaktheid en zijn 'partnership' met G'd in de Schepping. Dit 'partnership' wordt ook wel genoemd de verplichting om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen.

Uit deze opsomming van motieven kan een aantal kenmerken van het huwelijk naar Joods recht worden onderscheiden: de juridische (contractuele), de sociale en de sacrale⁵⁵.

III.1 Fasen in het Joodse Huwelijk

In de Halacha worden bij het ontstaan van huwelijksrechtelijke betrekkingen twee fasen onderscheiden. Hieraan vooraf gaat vaak, hoewel zulks niet altijd dwingend is⁵⁶, de sjiedoechin:

III.1.a Sjiedoechien

De sjiedoechin is een voorovereenkomst waarbij partijen afspraken maken over een te sluiten huwelijk op enig moment en onder welke voorwaarden (tena'iem) dit huwelijk zal gaan plaatsvinden. Deze overeenkomst kan worden gesloten door de man en de vrouw zelve, de respectieve ouders of hun vertegenwoordigers. Als er een schriftelijke overeenkomst wordt gemaakt noemt men deze 'sjtar pesikta' en later 'sjtar tena'iem'. Sjiedoech heeft geen invloed op de persoonlijke status van partijen. Ontbinding van deze overeenkomst, d.w.z. het niet doorgaan van het huwelijk, leidt tot schadevergoeding voor de werkelijk geleden schade en het retourneren van eventuele giften en geschenken. Deze schadevergoeding kan al worden gestipuleerd in de tena'iem of ex aequo et bono door het Beth Din (rabbinale rechtbank) worden vastgesteld.

---

⁵⁵ Hiermede wordt niet bedoeld dat het huwelijk volgens het Joodse recht een sacrament is gelijk aan dat het is in het canonieke recht. Zie Rabbi K. Kahane: "The theory of Marriage in Jewish Law". E.J. Brill. Leiden 1966. p. 27.

⁵⁶ Volgens bKidd 12b is de sjiedoech wel verplicht. Eenieder die een huwelijk aanging zonder daaraan voorafgaande sjiedoech, wordt gepesteld wegens rebellie tegen de chagamiem.

In deze tena'iem – die soms schriftelijk worden vastgelegd – kunnen afspraken worden gemaakt met betrekking tot de financiële verplichtingen van partijen tijdens of na het huwelijk, soms de bruidsschat die de bruid meeneemt (nedoenjah) of soms de periode waarin de vader van de bruid het jonge paar onderhoudt. Ook ontstond het gebruik om in deze overeenkomst bepalingen omtrent de 'chalitza' op te nemen. Dit is een pseudo-echtscheiding waardoor een kinderloze weduwe geen zwagerhuwelijk hoeft aan te gaan. Er werd soms misbruik gemaakt van de positie van de weduwe en haar werd soms geld afgeperst teneinde de 'chalitza' uit te voeren.⁵⁷ Deze bepalingen in de sjtar worden 'knas' of 'tsoemed yad'⁵⁸ genoemd. Sjiedoech kan het beste worden vertaald met de moderne term "verloving".

Het beroep van huwelijksmakelaar (sjadchen) ontstond in de Asjkenazische gemeenschap in de vroege Middeleeuwen, in de Sefardische gemeenschap pas laat in de 16^e eeuw. Aanvankelijk werd er op neer gekeken, later verkreeg het status omdat het door vooraanstaande rabbijnen werd uitgeoefend.

De sjiedoech kan worden vergeleken met de Romeinsrechtelijke 'sponsalia'. Ook deze kwam door een formele belofte tot stand; 'moris fuit veteribus stipulari et spondere sibi uxores futuras'⁵⁹. In dit rechtstelsel ontwikkelde de sponsalia zich tot een rechtens relevante handeling; het doet bepaalde huwelijksbeletselen ontstaan. In de huwelijkswetgeving van keizer Augustus waren niet alleen huwelijken tussen bepaalde personen verboden, maar ook een verloving; de Lex Iulia de Adulteriis. Ook hier was de verloving niet alleen een sociale gebeurtenis, maar ook een rechtens relevante handeling hoewel zij ook hier niet leidde tot een verbintenis om te trouwen noch tot een verplichting tot schadevergoeding wegens het verbreken ervan. Later doet de 'arra sponsalia' haar intrede in het Romeinse recht; een door de

---

⁵⁷ Prof. Yosef Rivlin: "Halitza Stipulations in Engagements Contracts". Jewish Law Ass. Studies X. The Jerusalem Conference Volume (d. H.G. Sprecher) Global Publ., Binghamton University 2000. pp. 229-251.

⁵⁸ Verbintenisrechtelijk is dit een probleem; iemand verplicht zich tot betaling van iets dat onzeker is. Zo'n overeenkomst is naar Joods recht in beginsel nietig, wegens het ontbreken van 'asmachta' (zekerheid), want geen asmachta doet geen overeenkomst ontstaan; S.A.C.M. 207:13. Daarom ontstond het gebruik om twee overeenkomsten aan te gaan. S.A.E.H. 50:6.

⁵⁹ Ulpianus D. 23.1.2.

verloofde te betalen som gelds die hij verbeurde als hij de verloving verbrak. Indien de vrouw de verloving verbrak, kreeg hij het geld terug, soms het dubbele⁶⁰.

De eigenlijke sluiting van het huwelijk bestaat uit twee verschillende rechtshandelingen:

III.1.b Kidoesjien of Eroesien

Kidoesjien is een overeenkomst tussen de man en vrouw, die leidt tot de situatie dat beiden bijna gehuwd zijn. Deze overeenkomst, verricht door de man, moet volgens formele regels gesloten worden. Deze rechtshandeling leidt tot een verandering in de persoonlijke status; van vrijgezel tot bijna volledig gehuwd. Het huwelijk wordt pas volledig door de NISOE'IEN of CHOEPa.

Verbreking van de kidoesjien kan slechts geschieden door echtscheiding of door de dood van een der (a.s.) echtelieden.

De bruid (aroesa) wordt beschouwd als een gehuwde vrouw d.w.z. verboden voor andere mannen en kan geen tweede kidoesjien aangaan⁶¹. Ook de bruidegom kan geen tweede vrouw nemen. Dit verbod is gebaseerd op de cherem van Rabbenoe Gersjom⁶². Hoewel dit verbod per partner op verschillende bronnen wordt gebaseerd, geldt het voor beiden.

Door de kidoesjien ontstaan nog niet de wederzijdse rechten en verplichtingen tussen man en vrouw. Bij voorbeeld geslachtsgemeenschap is nog verboden⁶³.

De bruidegom is nog niet verantwoordelijk voor het onderhoud van de bruid tenzij de niesoe'ien later dan twaalf maanden na de kidoesjien plaatsvindt.

De volledige verandering in de personele status vindt plaats door de

---

⁶⁰ J.C. van Oven: "Leerboek van Romeinsch Privaatrecht". E.J. Brill. Leiden 1948. p. 452.

⁶¹ bKidd. 5, Yad, Hilch. Isjoet 1:3, S.A.E.H. 26:3.

⁶² Zie noot 28.

⁶³ bKet.7b, S.A.E.H. 55:1.

III.1.c Niesoe'ien of Choepa

Niesoe'ien betekent dat de bruid na de kidoesjien onder de choepa (huwelijks-baldakijn) wordt geleid in aanwezigheid van twee competente getuigen (Joodse mannen van onbesproken gedrag). Choepa kan ook betekenen dat ze in het huis van de bruidegom wordt geleid⁶⁴, dan wel het zich afzonderen van de bruid en de bruidegom in een aparte ruimte (yiechoed). Om elke twijfel uit te sluiten, vinden tegenwoordig beide handelingen plaats.

III.2 Het Juridische Kenmerk

Zoals in de meeste rechtsstelsels wordt in de Halacha geen definitie gegeven van het begrip “huwelijk”. Ook in het Nederlandse recht ontbreekt zo'n definitie. In de literatuur vinden we als een omschrijving:

“Het huwelijk kan worden aangegaan door twee personen van verschillend of gelijk geslacht.”⁶⁵

Het huwelijk is dus een instelling, een juridische ordening van het samenleven van twee personen die aan individuele willekeur is onttrokken. Het is een samenstel van formele factoren dat een huwelijk tot een huwelijk maakt. Het is een formele benadering, zonder een verwijzing naar de geslachtsgemeenschap die in een aantal rechtsstelsels noodzakelijk is om het huwelijk als voltrokken te beschouwen; althans om de vermogensrechtelijke gevolgen van een huwelijk te laten intreden⁶⁶.

---

⁶⁴ Vgl. het Romeinsrechtelijke deductio in domu mariti.

⁶⁵ Boek I BW Art. 1:30.

⁶⁶ Voor de ontwikkeling van het Nederlandse Huwelijksrecht zie A.S. de Blecourt en H.W.F.D. Fischer: “Kort Begrip van het Oud-Vaderlandse Burgerlijk Recht”. Groningen. 1967. Nr. 50. Voorts A. Huussen: “Codificatie van het Nederlandse Huwelijksrecht over de jaren 1795 – 1838”. Van Gorcum, Assen. 1975.

Voor de algemene geschiedenis is van belang; Philip Lyndon Reynolds: “Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage during the Patristic & Early Medieval Periods”. Brill. Leiden 1994.

Gordon Paul Hugenberger: “Marriage as a Covenant. A study of Biblical Law & Ethics governing marriage, developed from the perspective of Malachi”. E.J. Brill. Leiden 1994.

In boek II BW, artikel 1:30 staat dan ook: “de wet beschouwt het huwelijk alleen in zijn burgerlijke betrekkingen”.

Over de precieze gang van zaken rondom het huwelijk in de vroegste periode hebben we geen documenten.⁶⁷ Het is aannemelijk dat de sluiting van een huwelijk in het pre-sinaïtische Jodendom niet veel verschilde van die van de omringende volkeren. Aanvankelijk was het huwelijk geen overeenkomst tussen partijen maar tussen de families van de echtelieden. De man nam de vrouw mee naar zijn familie, naar zijn stam of clan. De vader van de bruidegom betaalde aan de vader van de bruid een bepaald geldbedrag, genaamd MOHAR, in de Bijbelse tijd vastgesteld op 50 zilveren shekels⁶⁸. Maar uit het verhaal van Shechem blijkt dat de vader de prijs soms zeer hoog kon stellen om de bruidegom te ontmoedigen. Uit Ber. 34:12 blijkt dat de vader bereid is elk bedrag te betalen om Dinah als vrouw voor zijn zoon te verwerven. De Mohar kon worden betaald in geld maar ook in goederen; in Ber. 24:53, nadat Laban er mee heeft ingestemd dat Rivka met de zoon van Avraham – Itzhak – trouwt, geeft de dienaar van Avraham haar “voorwerpen van zilver en goud en kleding”, en hij gaf geschenken aan haar moeder en haar broers.

Voor de protestants christelijke opvattingen leze men: Dr. H.J. Selderhuis: “Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer”. J.J. Groen en Zoon. Leiden 1994.

Oscar D. Watkins MA: “Holy matrimony. A treatise on the Divine Laws of Marriage”. Rivington, Percival and Co. Londen 1895.

John Selden: “Uxor Hebraica”. Wittenberg 1712 (zie ook de vertaling van Jonathan R. Ziskind: “John Selden on Jewish Marriage Law”. E.J. Brill. Leiden. 1991).

Voor het canonieke recht zie men: P. J. Huizing e.a.: “Wat God verbonden heeft. Beschouwingen over huwelijk, echtscheiding en kerkrecht”. Nijmegen 1991 en Will Denning: “Paul on marriage and celibacy. The Hellenistic Background of 1 Corinthians 7”. Cambridge 1995.

Voor het islamitische recht zie Mr. Leon Buskens: “Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko”. Bulaag. Amsterdam 1999.

Ziba Mir-Hosseini: “Marriage on Trial. A study of Islamic Family Law”. I.B. Tauris & Co. Ltd. Londen 1993.

Ruth Roded (ed.): “Women in the Islam and the Middle East”. I.B. Tauris & Co. Ltd. Londen. 1999. In dit laatstgenoemde boek wordt ook een (schuchtere) vergelijking gemaakt tussen het Islamitische en het Joodse recht.

⁶⁷ Over het bijbelse huwelijksrecht zie: J. Neubauer: “Beitrag zur Geschichte des biblisch-talmudischen Eheschliessungsrechts. Eine rechts-vergleichende historische Studie”. Leipzig 1920 (nu ook in het Hebreeuws, Magnes Press. Jerusalem 1994) en de boeken van Hecht, Falk, Maarsingh en Epstein in noot 54.

⁶⁸ Ex. 22: 15-16 en Dew. 22:28-29.

Ook kon de mohar worden betaald in op geld waardeerbare zaken; uit Ber. 30:26 en 31:41 blijkt dat Ja'akov werk verricht, eerst om Le'ah te verkrijgen en later voor Rachel.

Sha'uel verlangde van David krijgshaftige verrichtingen in plaats van de mohar om Michal te verkrijgen⁶⁹ en Calew verlangde hetzelfde voor zijn dochter Achsah⁷⁰.

Naast de mohar gaf de bruidegom aan de bruid ook geschenken, zoals blijkt uit het verhaal van Rivka. De bruid verwachtte dat een deel van de mohar die haar vader ontving van de bruidegom aan haar zou toekomen, niet alleen als huwelijksgeschenk maar meer ter compensatie voor de erfenis die haar zou ontgaan als gehuwde vrouw. Toen Laban dit weigerde, klaagden Le'ah en Rachel bitter: "Hebben we nog een aandeel in de erfenis van ons vader's huis? Hij beschouwt ons als buitenstaanders nu hij ons verkocht heeft en de koopprijs zelf heeft verbruikt".⁷¹

In de Bijbel wordt niet vermeld wat er gebeurt met de mohar als, nadat deze is betaald, het huwelijk toch niet doorgaat. Wel staat in de Codex Hammurabi⁷² hoe er dan moet worden gehandeld; als de bruidegom zich bedenkt dan verspeelt hij de mohar en de geschenken; als de vader van de bruid zich terugtrekt uit de overeenkomst dan moet hij het dubbele betalen van alles wat de bruidegom hem en zijn dochter heeft gegeven. Waarschijnlijk gold een soortgelijke regeling in het pre-sinaïtische Jodendom.

In de Bijbel zijn ook aanwijzingen voor een huwelijkssluiting enkel door geslachtsgemeenschap (*copula carnalis*).⁷³ Bijvoorbeeld in Dew. 21:10-14 waarin wordt beschreven indien een vrouw in een oorlog gevangen wordt genomen en als vrouw wordt genomen door haar gevangennemer⁷⁴. Ook Dew. 22:28 verwijst naar zo'n manier om een huwelijk aan te

---

⁶⁹ I Samuel 18:25.

⁷⁰ Joshua 15:16-17 en Richteren 1: 12-13.

⁷¹ Ber. 31: 14-15.

⁷² Par. 159-160.

⁷³ Angeliki E. Laiou: "Consent and Coercion in Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies". Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 1993.

⁷⁴ C. Locher: "Die Ehre einer Frau in Israel: exegetisch und rechtsvergleichender Studien zu Deuteronomium 22: 13-21" *Orbis Biblicus et Orientalis* 70. 1986.

gaan. Ook het zwagerhuwelijk wordt door copula carnalis gesloten⁷⁵. Andere voorbeelden vinden we in Ber. 38:18 waarin Jehoeda Tamar zwanger maakt en de nakomelingen Peretz en Zerach, in een vergelijking met een zelfde situatie van het Nederlandse recht, als wettig worden beschouwd.

Maimonides schrijft in de Misjne Tora⁷⁶:

“Voordat de Tora gegeven was, was het zo dat als een man een vrouw ontmoette op de markt en zij besloten te trouwen, hij haar mee nam naar zijn huis en gemeenschap met haar had en haar zo tot zijn vrouw maakte. Na het geven van de Tora werd bevolen dat als een man een vrouw wenst te trouwen hij dit in aanwezigheid van getuigen moest doen. Alleen dan werd ze zijn vrouw. Dit wordt afgeleid heeft uit Dew. 22:12: “Als een man een vrouw neemt en gemeenschap met haar heeft...””

De hoofdlijn lijkt toch huwelijk door middel van een overeenkomst.

In de Bijbelse periode leek de toestemming van de vrouw niet noodzakelijk. De vader voerde de contractuele besprekingen met de vader van de bruidegom en de bruidegom. Het zou moeilijk zijn geweest om na het afronden van deze besprekingen alsnog te weigeren. Dus Laban zegt tegen de dienaar van Avraham: “Hier is Rivka, neem haar en ga en laat haar de vrouw zijn van de zoon van je meester”⁷⁷ en pas daarna wordt aan Rivka gevraagd wat zij er van vindt⁷⁸. In het Boek Tobit (7,13-15 en 8,1) staat: “En hij (Raguel) riep zijn dochter Sara, nam haar bij de hand en gaf haar aan Tobit om diens vrouw te worden en zei: ‘Zie, neem haar volgens de wet van Mozes en neem haar mee naar je vader. En hij zegende hen, riep Edna zijn vrouw en hij nam een papier en schreef een document, zegelde het...””.

In de loop der tijd vindt er een verandering plaats in het karakter van deze rechtshandelingen; in plaats van een directe verwerving wordt het een overeenkomst met als inhoud dat partijen in de toekomst zullen gaan

---

⁷⁵ Zie noot 19.

⁷⁶ Hilchot Isjoet 1:1.

⁷⁷ Ber. 24:51.

⁷⁸ Ber. 24: 57-58. Het kan ook dat zij alleen werd gevraagd wanneer zij naar haar man wou gaan en of zij met de dienaar mee zou gaan of zou wachten dat haar man haar komt ophalen.

samenwonen. Dit betekent ook dat er een grotere nadruk komt te liggen op twee elementen van deze overeenkomst, namelijk op de toestemming en de toekomstige situatie. De vrouw kan namelijk niet zomaar worden weggestuurd.

Een ander element dat verandert, is het karakter van de mohar. Rond het begin van de christelijke jaartelling was de economische situatie dusdanig slecht dat veel mannen het zich niet konden veroorloven om een bruid te verwerven.

Sjimon ben Sjetach⁷⁹ voerde in dat de mohar niet direct behoefde te worden betaald, maar dat het vermogen van de man als generale hypotheek hiervoor werd belast. Dit had als direct voordeel dat een man niet per direct over geld behoefde te kunnen beschikken om te kunnen trouwen en als indirect voordeel dat echtscheiding moeilijker werd; als de man zou besluiten te scheiden dan moest de mohar worden uitgekeerd⁸⁰. In die tijd werd de mattan, de geschenken die de bruidegom aan zijn bruid gaf, ook omgezet in een vordering met een generale hypotheek op het vermogen van de man.

Ook werd de gewoonte dat de vader aan de bruid geschenken meegeeft, omgezet in een contractuele verplichting. Dit had ook weer zijn schaduwzijde. In de economische slechte situatie waarin het land zich bevond in de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling, moesten de vaders soms exorbitante bedragen beloven aan toekomstige echtgenoten om hun dochters uit te huwelijken. Uit de Misjna blijkt⁸¹ dat deze situatie zich al voordeed vóór de Verwoesting van de Tweede Tempel. In die periode was het instituut van de 'bruidsgeschenken' al zo gewoon, dat weesmeisjes een bruidsschat ontvingen uit de gemeentelijke liefdadigheidskassen. Omdat het instituut zo gewoon was, maar de omvang varieerde, worden in de Talmoed⁸² de vrijgezellen ervoor gewaarschuwd niet een bruid te kiezen enkel vanwege haar bruidsschat.

---

⁷⁹ Tosefta Kidd. 12:1, bKet. 82b; uit deze tekst kan worden afgeleid dat dat al langer de gewoonte was, maar dat Sjimon ben Sjetach dit als een verplichting invoerde. Of dit is gebeurd na zijn ballingschap in Egypte is niet geheel duidelijk. In het hoofdstuk over de ketoeba zal ik hier nader op in gaan.

⁸⁰ Tos.bKet. 12:1 en bKet. 82b en yKet 8:11.

⁸¹ mKet 13:5. Zie ook bKet 52b-53a en bBM 75b.

⁸² bKidd 70a. Zie ook Derech Eretz Zuta X, 9.

In de periode van de Misjna waren er dus drie type geldbedragen bij het aangaan van de overeenkomst van een huwelijk; de mohar, de mattan en de nedoenjah. Voor de eerste twee bedragen was het hele vermogen van de echtgenoot generaal verhypothekeerd en deze werden aan de vrouw uitgekeerd in geval van echtscheiding of de dood van haar man. De nedoenjah was het geld of de goederen die de vader van de bruid aan haar echtgenoot toezegde; te voldoen per direct of volgens een in het huwelijkscontract afgesproken manier. Deze veranderingen in de financiële aspecten van een Joods huwelijk gaven de overeenkomst een toekomstig karakter.

Pas later kreeg de toestemming van de vrouw een constitutief karakter. Formeel was dit vereiste al lang aanwezig, maar in de praktijk was het toch haar vader die de pre-contractuele besprekingen voerde. En dit is in sommige groeperingen in het hedendaagse Jodendom nog steeds het geval. Zeker indien de bruid op zeer jeugdige leeftijd al door haar vader wordt uitgehuwelijkt. Zij kon, bij het bereiken van haar meerderjarigheid, dit huwelijk alsnog ongedaan maken zonder dat er een scheidsbrief nodig was⁸³.

III.2.a Aangaan van het Huwelijkscontract.

De textus classicus die gaat over het aangaan van het huwelijk is mKidd 1:1

“De vrouw wordt op drie manieren verworven, en zij verwerft haar vrijheid op twee manieren. Zij wordt verworven door geld, door een geschrift of door geslachtsgemeenschap⁸⁴. Door geld – de School van

⁸³ mYew 13:1

⁸⁴ Vgl. de 3 manieren van huwelijksluiting in het Romeinse recht: *confarraetio*, *coemptio* en *usus*. Voor een vergelijking van het Joodse huwelijksrecht en het Romeinsrechtelijke zie J.Kahn: “La conclusion du Mariage en droit Juif et en droit Romain”. Diss. Universiteit van Straatsburg. 1951. En voorts; Boaz Cohen: “Jewish and Roman Law. A comparative study”. 2 dln. The Jewish Theological Seminary of America. New York. 1966. En ook in het in noot 66 vermelde werk van Watkins staan rechtsvergelijkende hoofdstukken. Hoewel het Romeinse recht in een bepaalde periode ‘wereldwijd’ geldend recht was, met weliswaar respect voor lokale wetten, heeft het weinig invloed gehad op het Joodse recht. Dit in tegenstelling tot het Griekse recht, waarvan belangrijke rechtsinstituten zijn overgenomen. Zie Ranon Katzoff: “Oral establishment of Dowry in Jewish and Roman Law. D’varim hanikniem ba’amira and dotis dictio”. Conference Paper

Sjammai zegt; door een denarius of iets ter waarde van een denarius, maar de School van Hillel zegt; door een peroetah of door iets ter waarde van een peroetah. En hoeveel is een peroetah? – Een achtste deel van een Italiaanse issar. En zij verwerft haar vrijheid door een scheidsbrief of door de dood van haar echtgenoot. De verweduwdde schoonzuster wordt verworven door geslachtsgemeenschap, en zij verwerft haar vrijheid door chalitza (de ceremonie van het uitdoen van de schoen (Dew. 25:9)) of door de dood van haar zwager.”⁸⁵

Bij iedere manier van verwerven spreekt de man de woorden (of zet deze op het geschrift): “Jij bent mij geheiligd”, of woorden van gelijke strekking, waarbij later de woorden werden toegevoegd: “volgens de wet van Mozes en Israël”.

Huwelijks- en echtscheidingsovereenkomsten zijn in die zin verschillend van andere overeenkomsten, dat slechts één der partijen, de echtgenoot, de bevoegdheid heeft om deze te initiëren. Dit wordt gebaseerd op Dew. 24: 1, waarin staat dat de man de vrouw een scheidsbrief geeft. De chagamiem zagen dit als model voor alle huwelijks- en echtscheidingsovereenkomsten, hoewel dit wellicht niet zo is bedoeld.

In de Talmoed wordt uiteengezet hoe we dit moeten uitleggen⁸⁶:

“De rabbijnen leerden: “Hoe wordt een vrouw verworven door geld?”. Als een man haar geld geeft of het equivalent daarvan en tegenover haar verklaart, “Je bent hiermee voor mij geheiligd”, of “Je bent hierdoor aan mij verbonden” of “Je bent hierdoor mijn vrouw”, dan is ze aan hem verbonden. Maar als zij hem geld geeft of het equivalent daarvan en zegt “Ik ben hierdoor voor jou geheiligd” of “Ik ben hierdoor aan jou verbonden”, of “Ik ben hierdoor jouw vrouw” dan is ze niet aan hem verbonden. Rabbijn Pappa wierp tegen: “Dus wanneer alleen hij het geld geeft en de verklaring aflegt dan is de verbintenis geldig, maar als hij geeft en zij verklaart dan is de verbintenis niet geldig? Maar vergelijk hiermee

---

Eleventh Biennial Conference of the Jewish Law Association. Zutphen. July 24-27 2000.

Zie voorts: Dr. Joseph Bergel: “Die Eheverhaeltisse der alten Juden im Vergeleiche mit den Griechischen und den Roemischen”. Leipzig 1881.

⁸⁵ Uit het woordgebruik in het Hebreeuws blijkt dat de vrouw onderwerp van de zin is en niet lijdend voorwerp. Hieruit wordt afgeleid dat zij slechts met haar instemming kan worden verworven.

⁸⁶ bKidd 5b.

het tweede deel van de uitspraak: “Maar als zij het aan hem geeft en zij verklaart, dan is de verbintenis niet geldig. Dus alleen wanneer zij zowel geeft als verklaart dan is de verbintenis niet geldig, maar als hij geeft en zij verklaart dan moet de verbintenis geldig zijn. De eerste uitspraak is exact, de tweede is niet exact.

Maar kan een verklaring in de tweede uitspraak – in elk geval door interferentie – in tegenspraak zijn met de eerste?

Maar zo moet je het uitleggen: als hij het geld geeft en de verklaring aflegt, dan is de verbintenis evidentelijk geldig, als hij het geld geeft en zij spreekt dan is het alsof zij zowel geeft als verklaart en dan is de verbintenis niet geldig. En wij kunnen zeggen - als hij geeft en spreekt dan is de verbintenis geldig; als zij geeft en spreekt dan is de verbintenis niet geldig; maar als hij geeft en zij spreekt dan is het onduidelijk en volgens de rabbijnse uitleg zou het kunnen zijn dat de verbintenis geldig is (en daarom verlangen wij een scheidsbrief om deze te ontbinden).

Samuel zei: “Met betrekking tot de verbintenis, als hij haar geld gaf of het equivalent ervan en verklaart “Je bent hiermee geheiligd”, “Je bent hierdoor verbonden”, of “Je bent hierdoor mijn vrouw” - dan is ze verbonden. Maar als hij verklaart “Ik ben hierdoor je man” of “Ik ben hierdoor je meester” of “Ik ben hierdoor aan jou verbonden” dan is er geen reden voor vrees (dat wil zeggen er is geen basis om te vermoeden dat de handeling geldig is). Hetzelfde geldt voor een scheiding: Als hij haar het echtscheidingsdocument geeft en verklaart “Je wordt hierdoor weggezonden” of “Je bent hierdoor gescheiden” of “Je bent hierdoor toegestaan aan een andere man” dan is ze gescheiden. Maar als hij verklaart: “Ik ben je echtgenoot niet meer” of “Ik ben je meester niet meer” of “Ik ben niet meer aan je verbonden” dan zijn er geen redenen om aan te nemen (dat de handeling geldig is).”

Waarom is geld een methode om een huwelijksovereenkomst te constitueren? De rabbijnen kozen waarschijnlijk deze methode voor dit type overeenkomst omdat geld gebruikelijk was bij andere overeenkomsten en daarom ook voor de huwelijksovereenkomst moest gelden. Bovendien was in de tijd van de Misjna dit een geldige wijze om een overeenkomst aan te gaan, en dus moesten de rabbijnen hiervoor een rechtvaardiging vinden in de Bijbel, hoe vergezocht ook.

Want in de Talmoed staat⁸⁷:

---

⁸⁷ bKidd 2a-2b.

“Een vrouw wordt verworven”. Waarom zegt een leraar hier “Een vrouw wordt verworven” terwijl hij verder leert “Een man mag zich verbinden ...”. (Dit lijkt dan overbodig). Dit is omdat hij wil uitdrukken (de methode van het aangaan van een huwelijksovereenkomst) “geld”. Maar hoe weten we dat geld een overeenkomst doet ontstaan? Hierbij zoekt hij aansluiting bij het woord “verwerft” (zie Dew. 24:1) zoals dat ook voorkomt in Sjemoth 23:13 waar staat “Ik zal je geld geven voor het veld...”.

Dus geld is een methode ter verwerving want er staat “het veld dat door Avraham werd verworven” (Sjemoth 23:18)⁸⁸;

en voorts in Jer. 32:44: “men verwerft akkers door geld” en daarom staat er “een vrouw wordt verworven door geld”.

Ook in het Boek Ruth 4: 10 waar Boaz zegt: “en ook Ruth de Moabitische, de vrouw van Machlon heb ik verworven – kaniti -, welk woord ook in Ruth 4:9 wordt genoemd als Boaz zegt tegen de oudsten en het volk: “Jullie zijn vandaag getuigen dat ik alles heb gekocht (kaniti) wat van Elimelech, van Killion en van Machlon was”.

Op basis van deze passages, verbonden met de misjnayoth (uitspraken in de misjna) in mKidd 1:3, 1:4, 1:5 die als onderwerp hebben de verwerving van een Kna'anitische slaaf, van kleinvee, van kuddes en van onroerende zaken, wordt soms geconcludeerd dat er sprake is van een “Kaufehe”; met andere woorden de bruid wordt gekocht, althans wordt een bepaald aspect van het vrouw-zijn verkocht:

“In its insistence that the essence of marriage is the transfer of an object, namely, the woman's biological function, the law of espousal constitutes a paradigm for much else in the mishnaic law of women; we shall find that whenever a man owns, acquires, or disposes of a woman's sexuality, the law treats the woman as chattel for that purpose.

This holds true for rules governing marriage, divorce, wife's suspected infidelity, wife's vows that impair conjugal relations, leveriate widowhood

---

⁸⁸ Bij eerste lezing valt op dat Avraham pertinent blijft weigeren om de grond als geschenk aan te nemen. Wellicht omdat Avraham ervan uitging dat het aanvaarden van de grond om niet verplichtingen – waaronder wellicht militaire en religieuze – betekende en dus vermenging en assimilatie met de lokale bevolking. Voor het antwoord op de vraag of kopen geen verplichtingen met zich meebrengt leze men het artikel van Manfred Lehmann: “Avraham's Purchase of Machpela and Hittite Law”. *Bulletin of American School of Oriental Research*, 129 (1953). pp. 15-18.

– in short, for any situation that involves a man's legal claim on a woman's sexuality.”⁸⁹

Dat er geen sprake is van een koopovereenkomst – van een Kaufehe – blijkt uit het vervolg in de Talmoed⁹⁰ waarin wordt uiteengezet dat “ruil” geen methode is voor de ‘verwerving’ van de vrouw. Ook het endosseren van een vordering⁹¹ is geen methode om een vrouw te verwerven. Bij alle andere overeenkomsten zijn ruil en het endosseren van een vordering wel geaccepteerde manieren om een overeenkomst aan te gaan. Ook een ander aspect weerspreekt het karakter van de handeling als koopovereenkomst; een slaaf en vee kunnen door de eigenaar verder worden vervreemd; een vrouw niet.

Bij zakelijke overeenkomsten hebben getuigen een bewijsfunctie. Zonder getuigen is de overeenkomst geldig. Bij het aangaan van een huwelijk is de aanwezigheid van getuigen constitutief. Een ander verschil in het Joodse recht is dat men vormloos kan terugkomen op een reeds aangegane overeenkomst; bij een huwelijksovereenkomst is dit niet mogelijk.⁹²

Ook het feit dat alleen de man de overeenkomst kan laten ontbinden, duidt er op dat hier geen sprake is van een Kaufehe.

Voorts is het niet logisch dat - nu in deze misjna drie alternatieve, gelijkwaardige manieren van verwerving worden genoemd - een ervan de

---

⁸⁹ Judith Romney Wagner: “Chattel or Person? The Status of Women in the Mishnah”, Oxford University Press. New York/Oxford 1988 pag. 27. Maar zie J. Hauptman: “Rereading the Rabbis: A Woman's Voice”, Westview Press Oxford, 1998 op pp. 13 en 74 voor een ander gezichtspunt in deze discussie. Voor een recent overzicht van dit verschil van mening tussen deze twee belangrijke geleerden, en over de oorsprong van de ketoeba, zie: Greniman D., “On the Origins of the Ketubah”, *Nashim* 4, 84-118, 2001.

Rabbiijn Ludwig Lichtschein: “Die Ehe nach mosaïsch-talmudischer Auffassung und das mosaïsche- talmudische Eherecht”, Leipzig 1879. p. 10

Jakob Neubauer: “Beitrage zur Geschichte des biblisch-talmudischen Eheschliessungsrechts. Eine rechts-vergleichende historische Studie”, Leipzig 1920 en de op pagina 8 vermelde voetnoten.

J.L. Saalschutz: “Das Mosaische Recht”. Berlijn. 1853(2). p. 732.

L.N. Epstein: “Marriage, Purchase of Covenant”. J.Q.R. 1940. pp. 271-275 en “The Changing Conception and Status of the Betrothed”. J.Q.R. Vol. 14. pp. 483-499.

⁹⁰ bKidd 3a.

⁹¹ bKidd 6b.

⁹² Kahane, noot 53, pp. 27-28 (Toch kedee diboer).

schijn van een ‘koopovereenkomst’ heeft en de andere twee gelijkwaardige handelingen zijn zonder geld of waarde die gelijk effect hebben. Het woord ‘kana’ betekent niet dat de vrouw wordt gekocht doch dat de kidoesjioen tot stand komt door ‘kinjan’. Kinjan kan worden gedefinieerd als een handeling waardoor een persoon vrijwillig bepaalde rechten verkrijgt. Kinjan moet worden onderscheiden van “mechira” (=verkoop)⁹³

Het huwelijk naar Joods recht, “kidoesjien” is een verbond tussen een Joodse man en een Joodse vrouw dat ontstaat door “ma’asee kinjan”, een handeling uitgevoerd tussen het echtpaar. Deze handeling vereist de aanwezigheid van twee getuigen en bestaat hierin dat de man verklaart dat zij zijn vrouw is en de vrouw een ring of een voorwerp met geldswaarde geeft. Zij accepteert de ring of dit voorwerp uit vrije wil en geeft daarmee te kennen dat zij zijn vrouw wil zijn.

Het huwelijk is pas compleet na de “choepa” of “nisoe’ien”.

Aanvankelijk vond deze plaats 12 maanden na het geven van de kidoesjien⁹⁴. In de latere periode werd deze termijn bekort en vond de choepa vrijwel direct na de kidoesjien plaats.

De reden voor deze verandering is een economische; niet iedereen kon zich twee feesten veroorloven en ook de veiligheidssituatie was zo onzeker dat niet zelden de bruid of de bruidegom in die periode van twaalf maanden stierf of verdween.

III.2.b Juridische gevolgen van het Huwelijk

Door de kidoesjien ontstaan de volgende juridische gevolgen:

---

⁹³ Voor het begrip kinjan zie Menachem Elon: “The Principles of Jewish Law”. Jerusalem 1974. p. 206. Rabbijn Dr. Isaac Herzog: “The main institutions of Jewish Law”. Londen 1936, 1968(3). Vol. II (The Law of Obligations). p. 8. Jitzchak Goldfine: “Einfuehrung in das Juedische und Israelische Eherecht”. Hamburg 1975. p. 16.

Voor het begrip “mechira” zie Elon (Principles) p. 210.

⁹⁴ De huwelijksluiting in twee fasen is wellicht Babylonisch van oorsprong. Zie hierover W.W. Hallo “Origins. The Ancient Near Eastern Background of some modern Institutions”. E.J. Brill. Leiden. 1996. p. 248 en de aldaar vermelde voetnoten.

1. De vrouw betreedt het juridische domein, “resjoet”, van haar man, hetgeen betekent dat zij alleen voor haar man sexueel is geoorloofd. Dit wil niet zeggen dat de vrouw een sexuele slavin van haar man wordt. Het zijn eerder concentrische cirkels waarin haar resjoet in de cirkel van haar man wordt geplaatst. Zij behoudt zelf de zeggenschap, onder anderen, over haar eigen sexualiteit tegenover haar man.⁹⁵ Zij wordt “ervah” voor alle andere mannen en geslachtsverkeer tussen haar en een van hen is overspel.

Dit is in wezen volgens de Talmood de oorspronkelijke betekenis van het woord kidoesjien⁹⁶; het wezen van deze handeling verbiedt haar voor alle andere mannen als ware zij “hekdesj” (geheiligd voorwerp)⁹⁷. De status van de vrouw verandert alleen door ontbinding van het huwelijk, door de dood van de man of door echtscheiding, op welk moment zij haar vrijheid herkrijgt omdat haar eigen resjoet loskomt van die van haar (ex)man.

2. De lijst van “arayot” of verboden sexuele relaties wordt uitgebreid met de familieleden van haar man zoals vermeld in Leviticus 18 en 20. De nakomeling van zo’n verboden relatie, incestueus of overspelig, is een “mamzer”.

3. Op het moment van de kidoesjien worden de regels van het zwagerhuwelijk (Jiboem) en de ontbinding daarvan (Chalitza) van kracht. Mocht de man overlijden dan kan zijn weduwe pas hertrouwen nadat haar zwager(s) een van deze rituelen heeft (hebben) voltrokken.

Alle andere juridische gevolgen van de kidoesjien, zoals de financiële, treden pas in werking na de nisoë’ien.

Kidoesjien is dus een juridische handeling die de persoonlijke status van de betrokken partijen verandert en hen onderwerpt aan de regels van overspel, arayot (verboden sexuele relaties) en mamzeroet (kinderen geboren uit verboden relaties). Met andere woorden, een Joods huwelijk

---

⁹⁵ Bij het schrijven over de verplichtingen en de rechten van de echtelieden zal ik dit uitgebreider beschrijven. Zie ook N. Rakover: “Coercion in Conjugal Relations”, in *Jewish Law and Current Legal Problems*. Jerusalem 1984.

⁹⁶ bKidd 2b Tosafot s.v. “de’asar”.

⁹⁷ Zie Kahane, noot 55, p. 24 en p. 27.

is een juridische handeling die voordien bestaande sexuele grenzen bepaalt en verandert. Twee individuen die op basis van de sjidoechien nog niet tot elkaar sexueel toegankelijk waren, zijn nu elkaar toegestaan als man en vrouw. Individen die vroeger potentieel huwelijkskandidaten waren, zijn nu door de familierechtelijke betrekkingen voor elkaar verboden als arayot. Een voordien ongehuwde vrouw is nu voor alle mannen, behalve haar echtgenoot, verboden op grond van de regeling aan-gaande overspel.

Omdat de kidoesjien een juridische handeling is, is in beginsel vertegenwoordiging mogelijk.

Het wordt echter als een mitswa⁹⁸ beschouwd om deze juridische handelingen zelf te verrichten. Om onregelmatigheden bij deze rechtshandelingen te voorkomen, ontstond het gebruik dat er een rabbijn – de juridische autoriteit van de gemeenschap – aanwezig was om er op toe te zien dat alles overeenkomstig de Halacha werd uitgevoerd. Zijn aanwezigheid is echter niet constitutief, het blijft een overeenkomst tussen twee partijen. Dit is een van de verschillen met het Nederlandse recht. In dit stelsel zijn er drie partijen betrokken; de a.s. echtelieden en de overheid in de persoon van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand, niet alleen als toezichthouder, maar actief en als registrerende instantie. En de overheid is ook de instantie die het huwelijk doet ontbinden.

Bij de kidoesjien zegt de man: “Jij bent mij ‘geheiligd’ volgens de wet van Mozes en Israël”⁹⁹. Dit betekent in overeenstemming met de Halacha zoals deze door de rabbijnen wordt uitgelegd. Op basis van deze formulering hadden de Batei Din (rabbinaal rechtbanken) de bevoegdheid om een huwelijk nietig te verklaren – ex nunc – of te annuleren. In het tweede deel van mijn boek, over de Agoena, zal ik hierop nader ingaan.¹⁰⁰

⁹⁸ Yad, Hilch. Isjoet 3:19 en S.A.E.H. 35. Het woord “mitswa” is moeilijk te vertalen: het varieert in betekenis van “verplichting” tot “eer”.

⁹⁹ Deze zin komt niet voor in de Babylonische Talmoed. Wel in Tos. Ket 4:9 en in de Palestijnse Talmoed (JKet. 29a) met als formulering “... volgens de wet van Mozes en de Joden”.

¹⁰⁰ M. Elon. Jewish Law. Vol. I pp. 631-642.

III.3 Het Sociale Kenmerk

Het sociale kenmerk van een huwelijk heeft twee aspecten:

- Het individuele sociale aspect
- Het collectieve sociale aspect

III.3.a Het Individuele Sociale Aspect

Een huwelijk is niet slechts een juridische handeling maar heeft ook een sterke individuele betekenis:

In Ber. 2:24 staat:

“Daarom verlaat een man zijn vader en moeder en verbindt zich met zijn vrouw zodat ze naar lichaam één worden ....”

Deze relatie is een gelijkwaardige relatie waarop door de chagamiem (Joodse geleerden) grote nadruk werd gelegd¹⁰¹

“R. Tanchoem zei uit naam van R. Chanilai: Een man zonder vrouw leeft zonder vreugde, zonder zegeningen en zonder goedheid. ‘Zonder vreugde’ want er staat geschreven: “Je zult je verheugen jij en jouw huis (Dew. 14:26), ‘zonder zegeningen’ zoals er is geschreven: ‘dat een zegen zal rusten op jouw huis’ (Ez. 44:30), ‘zonder goedheid’ omdat er geschreven is: ‘het is niet goed dat de mens alleen zij (Ber. 2:18). In het Westen (dat wil zeggen in Israël) zegt men: “Zonder Tora en zonder muur”. Zonder Tora omdat er staat: ‘Is het dat ik geen hulp (= vrouw) heb en dat Wijsheid (= Tora) van mij is gegaan (Job 6:13). Zonder muur omdat er is geschreven; “Een vrouw beschermt haar man” (Jer. 31:22).

Rabba bar Ulla zei: “Zonder vrede” want er is geschreven: ‘Je weet dat er vrede in je tent is” (Job 5:24).”

In het Jodendom wordt het huwelijk ook gezien als het ‘framework’ waarbinnen kinderen worden geboren en opgevoed. Het is de structuur waarin de in Ber. 1:28 vermelde opdracht ‘wees vruchtbaar en vermenigvuldig je’ wordt uitgevoerd.

---

¹⁰¹ bYew 62b.

In de rabbijnse literatuur is er verschil in opvattingen over het antwoord op de vraag of het huwen moet worden beschouwd als een ‘mitswa’. Rabbenoe Asjer (Duitsland/Spanje 13de eeuw) is van mening dat het huwelijk niet als een mitswa moet worden beschouwd.¹⁰²

“Sommigen vragen waarom we de zegenspreuk niet zeggen “Hij die ons geheiligd heeft met Zijn geboden en ons heeft opgedragen een vrouw te huwen...”

Naar mijn mening is de zegenspreuk die wel wordt uitgesproken tijdens de choepa niet een zegenspreuk voor het vervullen van een mitswa (en wordt het huwelijk dus niet als mitsva geacht), omdat vruchtbaar zijn en je vermenigvuldigen de vervulling van de mitswa is en als iemand een concubine neemt en bij haar kinderen heeft, heeft hij de mitswa van vruchtbaar zijn en je vermenigvuldigen vervuld en hoeft hij geen vrouw te nemen (Daarom is die zegenspreuk niet hiervoor geschreven).”

Maimonides is van mening dat het huwelijk wel als een mitswa moet worden beschouwd.¹⁰³

Een hiermede samenhangende vraag is of de mitswa ‘wees vruchtbaar en vermenigvuldig je’ ook geldt voor vrouwen. De woordvorm van het bijbelse gebod in het Hebreeuws is meervoud.

De Tanna’iem verschillen van mening:¹⁰⁴

“Deze mitswa geldt alleen voor de man en niet voor de vrouw. Rabbijn Jochanan ben Beroka zegt: “Hij geldt voor beiden”. Hij zegt: “G’d zegende hen en G’d zei tot hen “Wees vruchtbaar en vermenigvuldig je”.”

In de Talmoed¹⁰⁵ wordt verder gegaan met deze discussie:

“Waaruit wordt afgeleid [dat deze mitswa niet voor een vrouw geldt].

Rabbijn Ile’a antwoordde in de naam van R. Eleazar ben Sjimon: “Vul de aarde en heers over haar (Ber. 1:28) – en het is de aard van de man om te heersen en het is niet de aard van de vrouw om te heersen”.

¹⁰² In zijn Halachische commentaar op bKtoebot 7, paragraaf 12. Voor meer over R. Ascher zie Daniel Richter, “Die Responsa des Rabbi Ascher ben Jechiel (Rosch)”, *Zuricher Studien Zur Rechtsgeschichte*, 23, Zurich, 1992.

¹⁰³ Yad, Hilch.Isjoet 1:1-2 en Sefer HaMitswot, Geboden nr. 213.

¹⁰⁴ mYew. 6:6. Zie uitgebreide behandeling van deze teksten in Hauptman, noot 89, hoofdstuk 6.

¹⁰⁵ bYem. 65b.

R. Yoseef zei: “Het komt van ‘Ik ben de Almachtige G’d wees vruchtbaar en vermenigvuldig je” (Ber. 53:11).”

Maimonides zegt hierover:

“De man is verplicht vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen. Niet de vrouw.”¹⁰⁶

En in de Sjoelchan Aroech¹⁰⁷:

“Iedere man is verplicht om een vrouw te huwen om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen. En hij die dit niet doet is alsof hij bloed vergiet, G’d’s beeld aantast en er de oorzaak van is dat de Sjechina (G’d’s heiligheid) Israël verlaat.”

Deze Halacha staat dus haaks op het in meervoud geformuleerde gebod. Er worden verschillende redeneringen gegeven om dit te verklaren.

Bekend is die van Rabbijn Uzi Klechheim zl:

“Wat in deze verbazingwekkend is, is dat de rabbiën de vrouw vrijstelde van dit gebod, dat (geldende) Halacha is; dat het de vrouw niet geboden is vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen. Dit is verbazingwekkend en de hele wereld wordt op zijn kop gezet: de vrouw lijdt de pijn van haar zwangerschap en de geboorte, het voeden en opvoeden van de kinderen, maar het is geen gebod voor haar, terwijl de man, wiens betrokkenheid alleen maar een paar ogenblikken duurt – hij is wel geboden! Het lijkt dat de verplichting inherent aan het gebod niet is zoals het lijkt, doch speelt hier een andere factor mee, zoals de Gaon R. Simcha of Dvinsk zl zei: “Het is niet ver [van de waarheid] om te stellen dat de Tora vrouwen vrijstelde [van dit gebod] om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen, en verplichtte slechts de man, omdat de geboden van G’d en Zijn wegen altijd plezierig zijn en al Zijn paden vredig, en [de Tora] legt de vrouw niet op wat haar lichaam eigenlijk niet kan verdragen. [...]

Dientengevolge, wat vrouwen betreft, die zichzelf in gevaar brengen door zwangerschap en geboorte, de Tora legde ze niet de verplichting op om vruchtbaar te zijn en zich te vermenigvuldigen (Mesjech Chochmah, Gen. 9:7).

¹⁰⁶ Yad. Hilch. Isjoet 15:2.

¹⁰⁷ S.A.E.H. 1:1.

Zo wordt dit gezegd: deze mitswa wordt niet als gebod opgelegd omdat vrouwen in gevaar zijn tijdens de geboorte. Want iets wat veel lijden en levensgevaar oplevert daartoe is een vrouw niet verplicht. Voor de man echter geldt dit niet. Het verlangen naar kinderen dat De Heilige zij Gezegend bij een vrouw doet ontstaan zodat zij dit als een innerlijke behoefte, als een moederinstinct voelt en niet als een uitwendig gebod haar wordt opgelegd. Daarom zeiden onze Wijzen: “Meer dan dat een man wil trouwen, wil de vrouw getrouwd zijn (bKet. 86a)”.

Hieraan kunnen we zien hoe zorgvuldig de Tora haar geboden oplegt, omdat na de val van Adam tegen de vrouw werd gezegd: “in pijn zul je kinderen baren” (Ber. 3:16), en de zegen werd aan hen beiden gegeven. Maar omdat zij vervloekt was, geldt dit gebod alleen voor mannen. Daarom werd na de Zondvloed dit gebod in een ietwat andere formulering gegeven: “G’d zegende Noach en zijn zonen en zei tot hen: Wees vruchtbaar en vermenigvuldig je en vul de aarde” (Ber. 9:1). Hoewel het nodig was om de aarde opnieuw te bevolken na de Zondvloed werd dit niet als een gebod aan vrouwen opgelegd. Daarom werd dit gebod aan Noach en zijn zonen opgelegd en op deze wijze werd ook aan Ja’acov bevolen: “Ik ben de Almachtige G’d. Wees vruchtbaar en vermenigvuldig je, een natie, een verzameling van volkeren zal van jou afstammen (Ber. 35:11)”.¹⁰⁸

Als een huwelijk kinderloos bleef was dit, volgens sommigen, een reden voor echtscheiding¹⁰⁹. In het hoofdstuk over de echtscheiding zal ik hier nader op ingaan.

III.3.b Het Collectieve Sociale Aspect

Het huwelijk dient een collectief sociaal doel, namelijk het voortbestaan van het Joodse volk. De Joodse gemeenschap wordt gedefinieerd door een gemeenschappelijke afkomst. Ook ieder individu ontleent delen van zijn of haar identiteit aan de vorige generatie. Een officiële familielijn maakt dat makkelijk, zeker en duidelijk. In het gezin vinden ook grote delen van de opvoeding en de acculturatie plaats, zoals bijvoorbeeld tijdens het Pesach feest.

---

¹⁰⁸ Daniel Sperber, Dov Herman: “The Laws of Family and Relations”. Talmud Department. Bar Ilan University 1998/1999.

¹⁰⁹ bYew 65a.

Omdat het Joodse volk eeuwenlang geen politieke soevereiniteit had, verkreeg men het 'lidmaatschap' van de groep via geboorte uit een Joodse moeder¹¹⁰.

Endogamie (trouwen in eigen groep) is een cruciaal element voor het voortbestaan van het volk. De regulatie van de keus van vrouwen is dus zeer belangrijk. De belangrijkheid van het huwelijk, en kinderen krijgen in het huwelijk, werd dus verhoogd. Indien Nederlanders plotseling niet meer zouden trouwen dan zou Nederland toch blijven bestaan door immigratie en wellicht volksverhuizing. Indien Joden plotseling niet meer zouden trouwen dan zou de Joodse identiteit, omdat deze afhankelijk is van de familie-identiteit, spoedig verdwijnen.

Een ander aspect van dit collectieve element is, dat het huwelijk de sociale status definieert; echtelieden, ouders en kinderen en aanverwanten kunnen aanspraken doen gelden op onderhoud, beheer en in sommige gevallen erfenissen, hoewel het erfrecht van kinderen niet direct van hun ouders huwelijk afhankelijk is.

Zoals al eerder beschreven wordt het Joodse huwelijk traditioneel gezien als een vorm van verwerving, een eigendomsovergang die de relaties tussen de families van de man en de vrouw raakt en een overgang van vermogen kan betekenen.

Hoewel het huwelijkscontract slechts twee partijen aangaat en het Joodse recht een grote flexibiliteit toestaat bij het 'invullen' van dit contract, is het toch meer dan enkel een private overeenkomst; door de bemoeienissen van de rabbijnen en een 'beth din' wordt het contract mede ingevuld. Het is voorts niet toegestaan om bij het aangaan van dit huwelijkscontract bepaalde verplichtingen buiten werking te stellen. Bij het schrijven over de 'ketoeba' zal ik hier nader op ingaan.

Ook in een andere betekenis van het woord is een Joods huwelijk een collectieve gebeurtenis; kan de 'kidoesjien' nog slechts in het bijzijn van twee getuigen worden verricht, voor de andere handelingen aangaande het huwelijk is er 'minjan'¹¹¹ nodig. Verder is het begeleiden van een bruid

---

¹¹⁰ mKid. 3:12 en bKidd 68b.

¹¹¹ 'Minjan' wil zeggen de aanwezigheid van tien volwassenen – d.w.z. ouder dan 13 jaar – Joodse mannen. Deze Halacha wordt afgeleid uit Ruth 4:2 waarin Boaz zegt: "En hij nam tien mannen van de oudsten der stad en zei: 'Zet U hier neer'".

onder de choepa een van de twee redenen¹¹² om de studie te onderbreken. Uit de volgende tekst wordt afgeleid dat ook G'd graag bij een bruiloft aanwezig is¹¹³:

“Als twee geleerden bijeen zijn en Tora leren en er komt een bruidsstoet voorbij of de baar met een dode, als er voldoende mensen in de stoet zijn dan hoeven zij hun studie niet te onderbreken; maar als er te weinig mensen zijn laten ze dan de bruid toejuichen of de dode begeleiden.

Rabbijn Judah bar Il'ai onderwees eens zijn leerlingen toen er een bruid voorbijkwam. Hij nam toen een myrthe twijg en juichte de bruid toe tot zij uit zijn zicht verdween. Toen op een andere keer rabbijn Judah bar Il'ai zijn leerlingen onderwees kwam er een bruid voorbij. “Wat was dat” vroeg hij zijn leerlingen. Zij antwoordden: “Een bruid die voorbij kwam”. “Mijn kinderen” zei hij, “Sta op en begeleid de bruid, want G'd, de Heilige zij Gezegend, begeleidt een bruid. Want er staat geschreven; “En G'd maakte de rib” (Ber. 2:22). En als Hij een bruid begeleidt, temeer moeten wij dat doen.

En uit welke tekst leiden wij af dat G'd de bruid begeleidt? Uit de regels die beschrijven dat G'd de vrouw schiep en haar naar Adam bracht. Dus bij het eerste huwelijk was G'd degene die de vrouw naar de man bracht.”

Op deze regel is een (schijnbare) uitzondering. In het Jodendom wordt, in tegenstelling tot de katholieke doctrine, hertrouwen na verweduwd zijn of na echtscheiding toegejuicht; “Als een man in zijn jeugd trouwt, laat hem dan – als dat nodig is – ook in zijn latere jaren trouwen”.¹¹⁴

Voor een vrouw die al twee echtgenoten had overleefd, was het moeilijk om een derde echtgenoot te vinden (vergelijk de geschiedenis van Tamar in Ber. 38), vanwege het bijgeloof dat een vrouw, die al twee mannen had verloren, onder een slecht gesternte leefde en dat de volgende echtgenoot ook zou sterven¹¹⁵. Anderzijds waren de chachamiem (geleerden) niet zo wereldvreemd dat ze geen oog hadden voor de behoeften van een vrouw. En om te voorkomen dat zij door haar gedrag een dreiging voor de

¹¹² De andere reden is het begeleiden van een begrafenisstoet.

¹¹³ Awoth de Rabbi Nathan, hfdst. 4.

¹¹⁴ Gebaseerd op bGitt. 90b. In dezelfde passage lezen we dat er niet positief werd gedacht over echtscheiding. Het werd gezien als een noodzakelijk kwaad. “Voor degene die de vrouw uit zijn jeugd verlaat worden tranen vergoten op G'ds altaar” en “Hij die van zijn vrouw scheidt is gehaat voor G'd”.

¹¹⁵ S.A.E.H. 9:1 alwaar in de titel van het hoofdstuk een zeer vrouwonvriendelijke term staat ‘katlanit’ (= mannendoodster). Voor een man die twee echtgenotes heeft overleefd, geldt een dergelijke beperking niet. S.A. E.H. 9:2.

sociale orde zou gaan vormen, werd er toch op aangedrongen dat zij zou hertrouwen ondanks andersluidende Halacha. De kidoesjen werd uiteraard in het bijzijn van twee getuigen verricht. De andere handelingen werden ten overstaan van het Beth Din verricht.

‘Winkelehen’ (geheime huwelijken) komen niet voor in het Jodendom; er zijn altijd tenminste twee getuigen noodzakelijk voor het aangaan van een huwelijk.

Zoals al eerder geschreven, is het huwen binnen de eigen groep cruciaal: Joden mogen alleen met andere Joden trouwen. Gemengde huwelijken zijn naar Joods recht non-existent. Dit endogame aspect is niet gewoon in andere culturen, vrees voor assimilatie en een direct religieus verbod¹¹⁶ is voor Joden maatgevend en anderzijds is waarschijnlijk de vijandigheid ten opzicht van de Joden de oorzaak van deze segregatie¹¹⁷. Al in bijbelse tijd vinden we aanwijzingen voor deze regel; Abraham liet zijn dienaar zweren¹¹⁸ dat deze voor Izaak alleen een vrouw zou kiezen uit de familie van Abraham; Rivka en Izaak zagen er op toe dat Ja’akov hetzelfde deed¹¹⁹. De Bijbel vertelt ook over het ongenoegen van Rivka en Izaak toen Esav trouwde met Hittitische vrouwen¹²⁰. En Mozes¹²¹ en Joshua¹²² verklaren dat het de wil van G’d is om niet met Kanaitische vrouwen te trouwen.

Hoewel de Bijbel de endogame huwelijken voorop stelt, wordt er ook buiten de stam getrouwd¹²³. Ook in de latere tijden kwamen huwelijken, vaak om politieke redenen, buiten het Joodse volk voor¹²⁴.

Eeuwen later, na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap, werd door Ezra en Nechemia het verbod uitgevaardigd voor Joden om met

¹¹⁶ Sjem. 34:6, Dew. 7:3 en J. David Bleich: “The Prohibition against Inter-marriage”, JHCS Vol. I, pag. 5-27, Spring 1981 (Pesach 5741).

¹¹⁷ G. Kisch; “Jewry-Law in Medieval Germany. Law and Court Decisions concerning Jews”. American Academy for Jewish Research. New York 1949. pp. 48, 128 en 134.

¹¹⁸ Ber. 24.

¹¹⁹ Ber. 27:46-28:5.

¹²⁰ Ber. 26:34-35.

¹²¹ Shem. 34:16, Dew. 7:3-4.

¹²² Josh. 23:12.

¹²³ Mozes trouwde zelf met een Midianitische prinses, namelijk de dochter van Jithro, en sommige zonen van Ja’akov trouwden ook buiten de stam.

¹²⁴ Richteren 3:6, Ruth 1:4, II Sam. 3:3, II:3, I Koningen 3:1,7:14,9:1 en I Kronieken 2:17.

niet-Joden te trouwen en degenen die terugkeerden naar Jerusalem uit de Babylonische ballingschap moesten van hun niet-Joodse vrouw scheiden¹²⁵.

Tijdens de Emancipatie van de Joden, hetgeen de opheffing van de autonomie van de Joodse gemeenten betekende ook ten aanzien van huwelijk en echtscheiding, namen in de periode van de Verlichting de seculiere regeringen de jurisdictie betreffende huwelijk en echtscheidingen over van de religieuze autoriteiten. Burgerlijke huwelijken en echtscheidingen vormden zo een bedreiging voor de huwelijkssluitingen overeenkomstig zowel het canonieke als het Joodse recht. Joden die leven in een staat waarin de scheiding van Kerk en Staat de regel is, moeten zich wel confirmeren aan de regels van die staat. In hoofdstuk VI, handelende over de halachische status en/of erkenning van civiele huwelijken en echtscheidingen zal ik hierop nader ingaan.

III.4 Het Sacrale Kenmerk

Het sacrale aspect van het huwelijk wil niet zeggen dat het instituut - zoals in de katholieke leer wordt gesteld - een 'sacrament' is d.w.z. een G'ddelijke instelling, in essentie zondig maar door de G'ddelijke genade gezuiverd en slechts door de dood ontbindbaar. Dus als de partners een verkeerde keus hebben gemaakt dan moeten ze lijden als een verplichting aan G'd.

In het Jodendom wordt er totaal anders tegen een huwelijk aangekeken; het is een door mensen ingericht instituut, zonder zonden¹²⁶ en zonder G'ddelijke interventie en mocht het onverhoopt misgaan dan is echtscheiding, met wederzijds goedvinden, mogelijk.

---

¹²⁵ Ezra 9 en 10, Nechemia 13:13-30. Uit de verdere tekst blijkt dat deze regel meer norm dan praktijk was.

¹²⁶ Het huwelijk neemt zelfs de zonden weg (zie Mageen Avraham op S.A. O.H. 573:2). En zoals hiervoor al beschreven (Pagina 60) staat G'd niet alleen het huwelijk toe, Hij is Zelf gaarne bij de bruiloft aanwezig.

Maar als 'paraplu' boven al het handelen van Israël hangt de uitspraak in Vajikra 19:1; "Heilig zul je zijn". Het taalgebruik met betrekking tot de kidoesjien ademt een zelfde sfeer uit.

Zoals al eerder vermeld, is de oorspronkelijke betekenis van de kidoesjien dat hij haar verbiedt voor alle andere mannen, als ware zij 'hekdesj' (een geheiligd voorwerp) - te vergelijken met objecten in de Eredienst van de Tempel. Maar die gelijkheid in taalgebruik wil niet zeggen dat de objecten/subjecten ook gelijk zijn.

Een dier dat door zijn eigenaar voor de Offerdienst wordt bestemd ter delging van een specifieke overtreding kan daarna geen andere bestemming krijgen. Maar hierbij is geen sprake van een wilsovereenstemming of toestemming van het dier. Ook zonder zijn bewilliging kan het 'hekdesj' worden verklaard.

Een vrouw kan niet tegen haar wil, zonder haar toestemming, kidoesjien aangaan. En als zij als minderjarige wordt uitgehuwelijkt kan zij, bij het bereiken van de meerderjarigheid, vormloos eenzijdig dit huwelijk beëindigen.

De essentie van het 'hekdesj zijn' ligt naar mijn mening in het bestemmen voor een specifiek doel, een dier ter delging van een met name genoemde overtreding, een vrouw voor een bepaalde man om met hem een huwelijk aan te gaan teneinde een gezin te stichten om op deze wijze de Schepping verder te vervolmaken.

En hierin schuilt het sacrale aspect van het huwelijk.¹²⁷

---

¹²⁷ J. Neusner; "The Halakhah. An Encyclopaedia of the Laws of Judaism. Vol. IV Inside the Walls of the Israelite Household. Part A". Brill. Leiden 2000. p. 295. Deze opvatting sluit aan bij mijn andere opvattingen dat naar mijn mening huwelijken tussen personen van hetzelfde geslacht, zo ze al niet onder de verbodsbepalingen van arayot vallen, naar Joods recht onbestaanbaar zijn. Voor een uitvoerige behandeling van dit fenomeen verwijs ik naar Resp. 5756.8 van de Central Conference of American Rabbis (CCAR), 2000 en het artikel van Rabbijn Dr. Moshe Zemer in Halakhah. Vol. 7 no.2 Winter/Spring 2000/5760. Zie ook de uitspraak van het ECHR van 17 oktober 1986, NJ 1987, 945 nt EAA, Rees v United Kingdom. Recht om te huwen heeft betrekking op het traditionele huwelijk tussen personen van tegengesteld geslacht. Dit recht heeft vooral als grondslag het gezin te beschermen. I.c. leverde de weigering van de Britse autoriteiten om een geslachtsverandering te doen opnemen in een geboorte-akte, op basis van welke aangepaste akte een huwelijksvergunning zou kunnen worden verleend, geen schending op van artikel 12 van het EVRM.

Dit beeld is het ideaaltipe. Ook kinderloze huwelijken kunnen volmaakt zijn. En als er desondanks een kinderwens blijft bestaan, kan er – ook al is deze wens slechts gericht op het belang van het kind – een adoptiefkind in het gezin worden opgenomen.

Het opnemen van een wees in het gezin wordt hogelijk gewaardeerd:

“Hij die een wees opvoedt in zijn eigen huis daarvan wordt gezegd dat het is alsof hij het [kind] zelf had gekregen.”¹²⁸

Als de kinderwens gericht is op het voortzetten van de familie is adoptie geen oplossing omdat het geen familierechtelijke betrekkingen doet ontstaan. Dit in tegenstelling tot het Nederlandse recht en ook het Romeinse recht¹²⁹.

Er ontstaan door de adoptie echter wel onderhoudsverplichtingen tussen de adoptiefouders en het kind als dezen als ‘apotropos’ (voogd) worden benoemd.

Zelfs na het overlijden van deze apotropos moeten de erfgenamen uit de nalatenschap zorgen voor het kind¹³⁰.

III.5 Huwelijksbevoegdheid en Geschiktheid

Gelijk in andere rechtssystemen worden er in de Halacha ook nadere regels gegeven over de bevoegdheid om een huwelijk aan te gaan, regels omtrent de geschiktheid om een dergelijke overeenkomst te sluiten, en regels om het huwelijk nietig te verklaren.

In het Nederlandse recht wordt - in navolging van het middeleeuwse canoniek recht - een onderscheid gemaakt tussen¹³¹:

A. Inwendige Vereisten

D.w.z. de formaliteiten die aan elke huwelijksvoltrekking zijn verbonden.

¹²⁸ bSanh. 19b.

¹²⁹ VanOven, noot 60, pp. 308, 455, 526.

¹³⁰ S.A.C.M. 60:2-5.

¹³¹ Zie Asser- de Boer, “Personen- en Familirecht”, noot 63, pp. 109-142. Ik pretendeer niet een alle situaties dekkende weergave te hebben neergeschreven.

B. Uitwendige Vereisten

D.w.z. vereisten waaraan een persoon moet voldoen om een huwelijk te kunnen (mogen) sluiten. Niet-voldoening hieraan betekent onbevoegdheid tot de huwelijksluiting; aanwezigheid van huwelijksbeletselen¹³². Deze kunnen zijn:

I. Volstrekte huwelijksbeletselen

- bezit van zodanige gestoorde geestelijke vermogens dat een vrije toestemming der a.s. echtelieden niet mogelijk is of,
- het niet voldoen aan de door de wet vereiste minimum leeftijd van 18 jaar.

II. Betrekkelijke huwelijksbeletselen

- verwantschap
- gemis van toestemming van anderen om een huwelijk aan te gaan (bijvoorbeeld bij een minderjarige onder voogdij gestelde de toestemming van de voogd; bij een wegens geestelijke stoornis onder curatele gestelde de toestemming van de kantonrechter).

III.5.a Nietigverklaring van een Huwelijk.

Bij de nietigverklaring van een huwelijk geldt de hoofdregel dat geen voltrokken huwelijk van rechtswege nietig is, tenzij het een non-existent huwelijk is. Een rechterlijke beslissing wordt altijd vereist om een met de wet strijdig huwelijk nietig te verklaren.¹³³

---

¹³² Voor de rechtspraak van het Europese Hof voor de Bescherming van de Rechten van de Mens verwijs ik naar de uitspraak van het ECHR van 18 december 1987, NJ 1989, 99 nt EAA, F v Switzerland over het recht om te huwen. De uitoefening van dit recht leidt tot persoonlijke, sociale en juridische gevolgen. Dit recht is onderworpen aan nationale wetgeving. Maar de daarin voorziene beperkingen mogen niet zodanig zijn dat het wezen van dit fundamentele recht wordt aangetast. In casu was de wachttijd (drie jaar) met betrekking tot hertrouwen, die ook de rechten van een ander aantast (toekomstige huwelijkspartner en de rechtspositie van een uit die relatie geboren kind) onverenigbaar met het EVRM.

¹³³ Artikel 1:69 BW.

In de Halacha is bovenstaand schema, gelet op de verschillen in uitgangspunten, wel bruikbaar¹³⁴.

Voor de uitwendige vereisten om een huwelijk aan te gaan, moeten in de Halacha worden onderscheiden:

A. Absolute vereisten:

een dergelijk huwelijk is verboden en vanaf den beginne nietig.

1. Persoonlijke status:

a. leeftijd

b. bloed- en aanverwantschap (arayot)¹³⁵

c. sjotee (geestelijk geretardeerd)

2. Sociale status:

niet-Jood

B. Relatieve vereisten:

hoewel een dergelijk huwelijk verboden is, is het als het eenmaal is gesloten niet nietig, maar levert het wel een grond op voor echtscheiding.

1. Persoonlijke status: epilepsie, cheresj (dove of doofstomme)

2. Sociale status: bijv. Koheen (priester) met gescheiden vrouw

---

¹³⁴ Omdat tegenwoordig eerst een huwelijk naar Nederlands recht moet worden aangegaan, alvorens een religieus huwelijk te kunnen sluiten (zie noot 46) zal de Halacha zich in Nederland naar Nederlands recht richten. Indien partijen buiten Nederland een religieus huwelijk aangaan, kan dit een hinkende rechtsverhouding opleveren; wel geldig op de plaats waar het huwelijk is gesloten maar niet geldig volgens Nederlands recht. Een voorbeeld; indien partijen in Nederland al religieus zijn gescheiden, maar nog niet volgens de burgerlijke rechter kunnen partijen buiten Nederland, bijvoorbeeld in Israël een tweede huwelijk aangaan. Religieusrechtelijk is hij/zij dan voor de tweede maal gehuwd. Naar Nederlands recht wordt dit tweede huwelijk erkend; dit tweede huwelijk is wel een bigaam huwelijk. Vgl. Ook artikel 1:69 lid 2 BW en artikelen 237 en 379 SR.

¹³⁵ Zie bijlage A.1.

III.5.a.1 Absolute Vereisten

III.5.a.1.1 Persoonlijke status:

III.5.a.1.1.1 Leeftijd¹³⁶

III.5.a.1.1.1.1 De man

Tot dertien jaar wordt een man als minderjarige beschouwd en dus is elke rechtshandeling die hij verricht, zoals kidoesjien, ongeldig¹³⁷. Als hij dertien jaar is (bar mitswa), is hij verplicht de mitswot (religieuze ge- en verboden) in acht te nemen¹³⁸. Hiervan wordt afgeleid dat hij dan rechtsgeldig rechtshandelingen kan verrichten.

De Tanna'iem (eerste eeuw n.Chr.) adviseerden echter al dat 18 jaar een geschikte leeftijd voor een man is om te huwen¹³⁹. De man was op die leeftijd al actief in het economische leven en self-supporting en dus klaar om te huwen. Niet alleen in termen van emotie en sexualiteit, maar ook in economische termen.

Deze leeftijd komt ook overeen met de in de Middeleeuwen gangbare leeftijd. Maimonides schrijft hierover¹⁴⁰;

“De verstandige volgorde voor een persoon is, om eerst een broodwinning te kiezen, waarmee hij in zijn levensonderhoud kan voorzien, dan een huis te kopen en vervolgens een vrouw te kiezen.

Een dwaas kiest eerst een vrouw, koopt dan een huis en zoekt – tegen het einde van zijn leven – een beroep of wordt onderhouden uit liefdadigheidsfondsen.”

¹³⁶ In het Romeinse recht golden ook bepalingen m.b.t. de leeftijd: een man moest ‘pubes’ en de vrouw ‘viripotens’ (l.l.io.pr) zijn. Dit werd later vastgesteld op respectievelijk 14 (man) en 12 (vrouw) jaar. Zie Hugo de Groot, *Inleidinge*, noot 63, I.5.3.

¹³⁷ Yad, Hilch. Isjoet 4:7 en S.A.E.H. 43.

¹³⁸ mAwot 5:21.

¹³⁹ bKidd. 29b. voor een reëel overzicht zie Adiel Shremer, “Ben shmona esree lechoepa” [achtien jaar geschikt voor trouwen: de leeftijd van huwelijk van Joden in Israel in de tijd van de tweede tempel, de Misjna en de Talmoed], in Y Bartal & Y Gafni (eds.), *Eros, eeroesin ve-isoerim* [Eros, verlovings en verboden], Jerusalem 1998. Zie daar ook een korte behandeling van trouwleeftijd van vrouwen.

¹⁴⁰ Yad, Hilch. De’ot 5:11.

Maar in de derde eeuw verslechterde de economische situatie in Israël dusdanig dat men pas op latere leeftijd ging trouwen. Eenzelfde situatie deed zich voor in de vroege Middeleeuwen in Europa: snelle opeenvolging van wereldlijke heersers, economische chaos en een algemeen gevoel van onveiligheid. In Babylon was de situatie totaal anders. Daarom werd daar vroeger getrouwd.¹⁴¹

“R. Chisda zei: de reden waarom ik superieur ben ten opzichte van mijn collega’s is, omdat ik op mijn zestien al trouwde; en als ik op mijn veertiende was getrouwd zou ik tegen Satan hebben gezegd: “een pijl in je oog”.”

Maar de situatie in Israël was geheel verschillend:¹⁴²

“Onze wijzen leerden: als je of Tora moet leren of een vrouw moet kiezen, moet je eerst Tora leren en daarna trouwen. Als je echter niet zonder een vrouw kunt leven, moet je eerst trouwen en daarna leren. R. Joeda zei uit naam van Sjmoëel: de Halacha is dat je eerst trouwt en daarna Tora gaat leren. R. Jochanan zei: met een molensteen om je nek, hoe kan je dan Tora leren? Desondanks was er geen verschil van mening.”

R. Joeda gaf de praktijk van de Babylonische Joden weer, terwijl R. Jochanan de andere praktijk weergaf, te weten die in Israël ten tijde van de Romeinse overheersing. Volgens de Babylonisch Talmoed werden deze verschillende praktijken op verschillende plaatsen in acht genomen en “desondanks was er geen verschil van mening”, omdat iedere rabbijn de in zijn land geldende gewoonte weergaf. De leeftijd waarop men huwde lag in Israël dus hoger dan in Babylon.

In de Sjoelchan Aroech wordt als Halacha weergegeven:¹⁴³

“Iedere man moet op zijn achttiende jaar trouwen, en het is beter om op je dertiende te trouwen. Onder geen enkele omstandigheid moet je echter na je twintigste trouwen.”

Als gevolg van de sociaal-economische veranderingen in Europa steeg de leeftijd waarop men huwde. Ook de door de wereldlijke overheden uitgevaardigde wetgeving die de huwelijksleeftijd hoger stelde, deed de leeftijd stijgen waarop men kon huwen.

¹⁴¹ bKidd. 29b-30a.

¹⁴² bKidd. 29b.

¹⁴³ S.A.E.H. I:1.

III.5.a.1.1.1.2 De vrouw

Het leven van de vrouw kan in drie perioden worden onderverdeeld, welke onderscheiding gevolgen heeft voor haar juridische status. Maimonides onderscheidt:¹⁴⁴

- “1. Een meisje wordt een minderjarige (ketanah) genoemd vanaf haar geboorte tot haar twaalfde jaar. Een kind (tinoket) dus.
2. Als bij haar na die leeftijd schaamharen gaan groeien wordt ze gedurende zes maanden een na'arah genoemd.
3. Na deze zes maanden wordt ze bogereeth genoemd. Het verschil tussen een na'arah en een bogereeth is dus zes maanden.”

“De juridische gevolgen van dit onderscheid zijn als volgt: een vader mag zijn dochter, zonder haar instemming, uithuwelijken zolang zij minderjarig is en ook nog als zij een na'arah is... [...] ...en de rechten en opbrengsten van de kidoesjen gaan naar haar vader.

En hij is hiertoe gerechtigd tot zij meerderjarig is; dus de vader ontvangt het geld voor zijn dochters kidoesjen vanaf de dag van haar geboorte tot zij haar meerderjarigheid bereikt.

Als de dochter meerderjarig is geworden heeft de vader geen gezag meer over haar en kan ze, zoals alle andere vrouwen, slechts met haar toestemming kidoesjen aangaan. Ook als ze, als ze als minderjarige ten huwelijk is gegeven, weduwe wordt of van echt scheidt – ook als haar vader dan nog leeft – dan blijft ze onafhankelijk, ook als ze nog minderjarig is, want haar vader verliest zijn gezag als ze trouwt. Als ze als minderjarige kidoesjen aangaat zonder zijn toestemming, dan is deze kidoesjen ongeldig.”¹⁴⁵

Dus door het huwelijk wordt zij, evenals in het Nederlandse recht, handelingsbekwaam, ook als zij volgens haar kalenderleeftijd nog minderjarig is.

Al in de periode van de Talmoed maken de chagamiem bezwaar tegen deze wijze van uithuwelijken door de vader:¹⁴⁶

“R. Joeda zei in de naam van Rav: een man mag zijn minderjarige dochter niet ten huwelijk geven [maar hij moet wachten] tot ze meerderjarig wordt en zegt: “Ik wil die of die...”.”

¹⁴⁴ Yad, Hilch. Isjoet 2:1.

¹⁴⁵ Yad, Hilch. Isjoet 3:11-13.

¹⁴⁶ bKidd. 41a.

ondanks de vele uitspraken in die periode over huwelijken op zeer jeugdige leeftijd.¹⁴⁷ Ook in Europa deed zich dit verschijnsel voor. Vaak had het een barre economische oorzaak: als je nú het geld hebt voor de mohar (bruidsschat) en later misschien niet meer als gevolg van de economische en politieke onzekerheid, dan gebruik je de kans, anders zou je dochter ongetrouwd moeten blijven.¹⁴⁸

Deze gewoonte blijkt in de zestiende eeuw nog te bestaan blijkens een glosse van de Rema (rabbijn Mozes Isserles) op de Sjoelchan Aroech¹⁴⁹

“Sommigen zeggen dat het in deze tijd staande praktijk is om onze minderjarige dochters ten huwelijk te geven, omdat we in Ballingschap leven en we niet altijd de financiële middelen hebben voor een bruidsschat. En ook omdat we maar met weinig zijn en het dus moeilijk is om een goede partij te vinden.”

Het probleem dat zich hier voordoet; een duidelijke uitspraak in de Talmoed en een praktijk die hardnekkig anders handelt, wordt door Maimonides als volgt opgelost¹⁵⁰:

“Ofschoon de vader de bevoegdheid heeft om zijn dochter uit te huwelijken aan wie hij ook wil, is het onbehoorlijk om het te doen.

Het is een rabbijns gebod om het niet te doen en te wachten tot zij meerderjarig is en dan zegt: “Ik wil die of die...”.”

Uit de latere codices blijkt dat deze gewoonte in Europa al sedert het begin van de twintigste eeuw compleet is verdwenen. R. Jechiel Michal Epstein schrijft in zijn Aroech HaSjoelchan¹⁵¹:

“Wij hebben nooit gehoord van iemand die zijn minderjarige dochter uithuwelijkte, want dit is in de Talmoed verboden, en al zou dit verbod zijn gelding hebben verloren dan nog is het onbehoorlijk.

De praktijk in onze tijd in onze landen is dat minderjarige meisjes niet worden uitgehuwelijkt.”¹⁵²

¹⁴⁷ S. Safrai; “Home and Family” in *The Jewish People in the First Century*. CRINT Van Gorcum/Fortress Press. Assen/Philadelphia. 1976 Vol II p. 755. Zie ook T. Ilan, *Jewish Women in Greco-Roman Palestine*, Tübingen, 1995.

¹⁴⁸ Tos.Kidd. 41a “asoer”.

¹⁴⁹ S.A.E.H. 37:8.

¹⁵⁰ Yad, Hilch. Isjoet 3:19.

¹⁵¹ A.S.E.H. 37:33.

¹⁵² Helaas komt het tegenwoordig toch nog voor, maar dan in een geheel ander verband, namelijk bij de echtscheiding tussen de ouders van het meisje. De vader huwelijkt zijn minderjarige dochter uit en wenst niet de naam van de ‘bruidegom’

Hoewel er geen strikte regels zijn omtrent de leeftijd(sverschillen) tussen man en vrouw, wordt het als onwenselijk geoordeeld indien er grote leeftijdsverschillen zijn.¹⁵³ Maar als er sprake is van echte liefde dan doen die verschillen er niet toe.¹⁵⁴

Zoals hiervoor al is opgemerkt, is het in de Nederlandse situatie zo dat, wat de leeftijd van de a.s. echtelieden betreft, Nederlands recht voor de Halacha gaat.

III.5.a.1.1.2 Bloed- en aanverwantschap (arayot)

In alle bekende beschavingen was het regel dat er een taboe rustte op intieme relaties tussen personen die elkaars bloedverwanten zijn in rechte lijn of in de zijlijn (broer en zuster), in die zin dat een huwelijk tussen verwanten nietig is en in sommige gevallen strafbaar¹⁵⁵.

De lijst van huwelijksbeletselen is in het Nederlandse recht anders dan in de Halacha. De typering in het Nederlandse recht vindt zijn oorsprong in het canonieke recht; de Halacha is gebaseerd op Vajikra 18 en 20. Voor

---

te noemen, tenzij hij van zijn (bijna ex-) vrouw een geldbedrag ontvangt. Het meisje kan geen kant uit. Ook als ze meerderjarig wordt, kan ze het huwelijk niet annuleren omdat ze niet bekend is met de identiteit van haar 'man'. En zou deze man overlijden dan weet ze niet of ze weduwe is. Niet alleen zo'n vader, maar ook de getuigen en de toekomstige echtgenoot spelen een absoluut verwerpelijk rol in dit geheel. Er is echter wel een oplossing, die teruggaat op middeleeuwse Italiaanse bronnen. De gemeente vaardigt een verordening uit (takkanat hakahal) met als inhoud dat bij elke kidoesjen een rabbijn of een officiële vertegenwoordiger van de gemeente aanwezig moet zijn. Als de kidoesjen desondanks wordt uitgevoerd, dan zijn de getuigen in overtreding en eo ipso gediskwalificeerd als getuige en dus is zo'n kidoesjen nietig, van nul en generlei waarde. (Persoonlijke mededeling aan mij van Rabbijn J. David Bleich). Zie voorts: Chaim Malinowitz, "Kedushei Ketana – Bethrotal of a Minor", JHCS, Vol. 30, pp. 5-24.

¹⁵³ S.A.E.H. 2:9.

¹⁵⁴ S.A.E.H. 2:6, waarbij we moeten bedenken dat de Aroech HaSjoelchan veel later dan de Sjoelchan Aroech is geschreven.

¹⁵⁵ Van Oven, noot 58, pag. 455 met betrekking tot huwelijksbeletselen in het Romeinse recht.

een opsomming verwijs ik naar bijlage A.1¹⁵⁶. Het onderscheid in de Halacha is gebaseerd op de sanctie op de overtreding.

De sancties werken ook door in de volgende generatie; een kind geboren uit zo'n verboden relatie wordt als 'mamzeer'¹⁵⁷ beschouwd en kan niet binnen het Joodse volk trouwen¹⁵⁸. Er zijn twee uitzonderingen op deze regel:

1. Sexuele relaties met een menstruerende vrouw (en ook zij die na de menstruatie niet in het mikwe – het rituele bad – ging). Een uit zo'n verboden relatie geboren kind wordt niet als mamzeer beschouwd¹⁵⁹.
2. Sexuele relaties van een gehuwde of bijna gehuwde (na kidoesjien maar voor de choepa) vrouw met een niet-Joodse man. Een uit zo'n strikt verboden relatie geboren kind wordt niet als mamzeer beschouwd omdat de regels m.b.t. arayot in de Tora slechts betrekking hebben op relaties waarin beide partijen Joods zijn.

Na de verschrikkingen van W.O. II kwam het voor dat de vrouw als overlevende uit de kampen terugkwam en haar man niet. Als ze wilde hertrouwen zou zij eerst de chalitza-procedure moeten ondergaan (zie

---

¹⁵⁶ Omdat de stelsels niet synchroon zijn, kan het voorkomen dat een partner in het ene stelsel wel geoorloofd is, maar in het andere niet. Als voorbeeld noem ik de combinatie oom/nichtje. Halachisch is dit toelaatbaar, aanvankelijk naar Nederlands recht in beginsel niet (maar sinds 01.01.1970 wel (Art. 1:41 BW)). Maar naar Nederlands recht is dispensatie mogelijk. Oudtijds leverde dit meer problemen op. Zie R.G. Fuks-Mansfeld; "De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een Joodse minderheid in een Hollandse stad". Hilversum. 1989. pp. 76-77.

¹⁵⁷ Het woord 'mamzeer' komt uit het Ethiopisch (Rabbiijn Dr. E.D. Klein; "A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language". Carta Jerusalem/University of Haifa. 1987. p. 352) en heeft als stam m-z-r hetgeen 'wegrotten' betekent. Oorspronkelijk werd het woord gebruikt ter aanduiding van een niet-Jood, een vreemdeling of van iemand wiens Joods-zijn twijfelachtig was. Het heeft altijd een negatieve/xenofobe betekenis gehad.

¹⁵⁸ Maim. Sefer HaMitswot, Verboden nr. 353. Er is een methode om het mamzeroet te beëindigen. Zie de oplossing aangedragen door R. Tarfon: laat een mamzeer een vrouwelijke slaaf trouwen. Hun kind neemt de status van de moeder over: slaaf of slavin. Dit kind kan vervolgens worden vrijgemaakt en via een procedure toetreden tot het Jodendom. Zie ook Epstein, Marriage Laws, o.c. 52, pp. 279-291.

¹⁵⁹ bYew. 49a-b.

bijlage I.4), maar vaak was het ook niet bekend of haar overleden echtgenoot ook nog een in leven zijnde broer had. En een tweede huwelijk van haar met een andere Joodse man valt dan in de categorie van verboden huwelijken en kinderen uit zo'n tweede huwelijk zijn mamzeriem. Naar mijn oordeel kan een rabbinaat post factum zo'n tweede huwelijk 'kasjeren' (halachisch legaliseren) door, uitgaande van de regel dat een huwelijk wordt gesloten met instemming van het rabbinaat, het eerste huwelijk halachisch te beëindigen met als argument dat, indien iemand niet te voorschijn kwam uit zo'n vernietigingskamp, er van moest worden uitgegaan dat zo iemand was overleden.¹⁶⁰

In gelijke zin besliste de Israëlsche opperrabbin Ouziel na de Onafhankelijkheidsoorlog in 1948. Zie zijn responsa "Misjpetee Ouziel", Even Ha'ezer nrs. 33-49 Editie 1964 (2) En deze redenering geldt dan ook voor de zwager(s)!

Ik ben mij bewust dat analogisch redeneren op basis van rabbijnse teksten en uitspraken niet unaniem wordt geaccepteerd.¹⁶¹

III.5.a.1.1.3 Sjotee.

In de literatuur ontbreekt een exacte definitie van het begrip 'sjotee'. In de Talmoed¹⁶² wordt een opsomming gegeven. Maar is deze uitputtend of zijn het slechts voorbeelden? Maimonides ziet deze als voorbeelden.¹⁶³

"Een sjotee is volgens de Tora ongeschikt om als getuige te kunnen optreden omdat hij niet verplicht is de mitswot te onderhouden. Dit betekent niet slechts dat een sjotee iemand is die naakt rondloopt, borden kapot gooit en met stenen gooit, maar iedereen die dermate gestoord is zodat hij op een gebied altijd irrationeel is terwijl hij wel (rationeel) kan

¹⁶⁰ Vergelijk de situatie dat er een schip op zee verloren gaat: mGitt. 3:4 en bGitt. 29a. Maar nog sterker is de casus omschreven in mYw. 16:4, bYew. 121a en S.A.E.H. 17:32 over een man die in het water valt dat zichtbaar is begrensd. Als een getuige hem na een zekere periode niet te voorschijn ziet komen, wordt aangenomen dat de getuige lang genoeg aanwezig was 'om te zien te zien vertrekken' m.a.w. de drenkeling is verdronken.

¹⁶¹ Zie Leib Moscovitz; "Some aspects of legal analogy in Rabbinic Literature". Conference Paper 11th biennial conference Jewish Law Association. Zutphen/Holland. July 2000.

¹⁶² bChagiga 3b-4a.

¹⁶³ Yad, Hilch. Edoet 9:9.

spreeken en informeren over andere zaken. Daarom is hij ongeschikt en wordt hij als een sjotee beschouwd.”

Yoseef Karo in de Kessef Misjne¹⁶⁴ komt op basis van deze passage ook tot de conclusie dat er slechts voorbeelden worden genoemd.

In de rabbijnse literatuur is er dus geen exacte definitie. Ieder persoon moet individueel worden beoordeeld in iedere situatie.

Het vorenstaande betekent niet dat een huwelijk tussen sjotiem, hoewel halachisch non-existent, niet mogelijk is. Ook zo'n huwelijk kan gelukkig zijn en gezegend worden met (gezonde) kinderen.

Om een rechtshandeling rechtsgeldig te kunnen verrichten moet diegene in staat zijn te begrijpen welke handeling hij verricht en welke de (juridische) gevolgen van die handeling zijn. Dit moet ook kenbaar zijn aan de andere partij. Personen met een geestelijke stoornis (permanent of tijdelijk) kunnen niet rechtsgeldig dergelijke handelingen verrichten¹⁶⁵.

In het Romeinse recht gold al:

“Furiosis licet uxorem ducere non possit, retinere tamen matrimonium potest.”

Omdat: quia non intelligit quid agat¹⁶⁶, hij niet begrijpt waarover het gaat.

In de Halacha geldt een zelfde regel, waarbij vaak in één adem de sjotee, de cheresj en de katana (zie ook B.1) worden genoemd, als personen die niet rechtsgeldig kidoesjien kunnen aangaan¹⁶⁷.

Deze regel behoeft enige relativering. Zoals ik verder zal beschrijven, kan de kidoesjien van een cheresj onder omstandigheden wel geldig zijn.

De reden van deze samenvoeging is waarschijnlijk, dat een sjotee iemand is die niet over volledige geestelijke capaciteit beschikt.¹⁶⁸ Een minder-

¹⁶⁴ Commentaar op de Misjne Tora van Maimonides.

¹⁶⁵ Hugo de Groot, Inleidinge, o.c. 63, I.5.4.

¹⁶⁶ G. 3. 106.

¹⁶⁷ S.A.E.H. 44.

¹⁶⁸ Ik zal niet alle legale aspecten behandelen maar mij beperken tot het aangaan van een huwelijk.

jarige heeft dat ook niet en van een dove of doofstomme werd dit aangenomen omdat moeilijk was vast te stellen wat zijn intelligentie was. Dit laatste geeft al aan hoe cultureel en historisch bepaald deze samenvoeging is. En dat de toegenomen medisch-technische wetenschap en een veranderd humaan inzicht dit kan veranderen.¹⁶⁹

Een dove of doofstomme mag zich bedienen van gebarentaal. Het huwelijk van een dove of doofstomme is op basis van een rabbijnse uitspraak geldig en niet op basis van de Tora¹⁷⁰. Een doofstomme is in beginsel wel als getuige gediskwalificeerd, omdat hij zijn verklaring mondeling moet afleggen. Behalve in geval van een agoena, dan kan hij rechtsgeldig verklaren¹⁷¹.

Er wordt in de Talmoed de vraag gesteld: Wat is dan het verschil tussen een cheresj en een sjotee met betrekking tot het huwelijk? Bij de rationale hiervoor letten de chagamiem op het huwelijksgeeluk: “men kan niet met een slang in een zelfde ruimte leven”¹⁷², met andere woorden met een geesteszieke als partner is geen huwelijksgeeluk te verwachten.

III.5.a.1.2 Sociale status: Niet-Jood

Zoals hiervoor al vermeld is een huwelijk met een niet-Joodse partner halachisch ontoelaatbaar en verboden¹⁷³. Ook vanuit de niet-Joodse omgeving waren huwelijken tussen bijvoorbeeld christenen en joden verboden¹⁷⁴. Dit wil niet zeggen dat een dergelijk huwelijk halachisch

¹⁶⁹ Voor een uitgebreide behandeling hoe de Halacha met gehandicapten omgaat verwijs ik naar de dissertatie van Rabbijn Tzvi Marx; “Halakha and Handicap. Jewish Law and Ethics on Disability”. Jerusalem-Amsterdam 1992-3 en het werk van Carl Astor: “Meshaneh HaBri’ot. Who makes people different; Jewish Perspective on the Disabled”. United Synagogue of America. 1983 en Rachel Straus: “Halachic Sensitivity to the Psychotic Individual: The shoteh”, in Assia, a journal of Jewish Medical Ethics and Halacha, Vol. IV(1), February 2001, pp. 30-34.

¹⁷⁰ mYew. 14:1, bYew. 112b.

¹⁷¹ Yad, Hilch. Edoet 9:11.

¹⁷² bYew. 112b.

¹⁷³ zie noot 116, en de tekst daarnaast.

¹⁷⁴ Kisch, noot 117, p. 134. In Hugo de Grooths Inleidinge (o.c. 63) wordt dit niet expliciet vermeld. Doch uit I.5.2 kun je afleiden dat hij het huwelijk als een door Christus bekrachtigde instelling ziet. In zijn “Remonstrantie nopende de Ordre dije in de Landen van Holland ende Westvriesland dijent gesteld op de Joden” uit het jaar 1613, uitgave door J. Meijer. Amsterdam 1949/5709, noemt hij dit verbod wel expliciet. Zie par. 27E (p.119) waarin als sanctie wordt vermeld “op peijne van

irrelevant is; kinderen geboren uit zo'n huwelijk volgen de status van de moeder; is deze Joods dan zijn de kinderen dat ook. Is de vader Joods dan worden ze halachisch niet als Joods erkend.

Indien deze kinderen belangstelling tonen voor het Jodendom moeten zij hartelijk ontvangen worden en de mogelijkheid krijgen om toe te treden tot het Jodendom. Ze zijn 'Zera Kodesh' zoals de profeet Jesja'a'jahoe in 6:13 vermeldt.¹⁷⁵

III.5.a.2 Relatieve Vereisten

III.5.a.2.1 Persoonlijke status: cheresj/epilepticus

Zoals hiervoor al beschreven wordt een cheresj (doofstomme) in beginsel onbekwaam geacht om een huwelijk te sluiten. Echter een eenmaal gesloten huwelijk tussen hersjiem (mv) werd wel geldig geacht om hen aldus in staat te stellen een zo normaal mogelijk familieleven te genieten¹⁷⁶

Deze rabbinale acceptatie en legalisering wordt gebaseerd op de wetten van het leviraats- of zwagerhuwelijk. In de Misjna¹⁷⁷ wordt uiteengezet dat deze regels worden bediscussieerd met betrekking tot het zwagerhuwelijk, omdat het vermoedelijk zijn oorsprong vindt in die situaties; moet een weduwe trouwen met een doof-stomme broer of moet een broer met een doof-stomme weduwe huwen?

---

met den swaerde gestraft te werden...". Deze provinciale ordonnantie is nooit ingevoerd. De bestuurderen achtten het raadzamer om het door de steden zelf te laten regelen.

Maar ook huwelijken tussen personen met een verschillende religie, bijvoorbeeld gereformeerd en rooms-katholiek waren verboden. Zie bijvoorbeeld in Mr. J. Drost: "Gelderse Plakkatenlijst 1740 – 1815". De Walburg Pers. Zutphen 1982. p. 64, Plakkaat van 17 mei 1752.

¹⁷⁵ Avi Zohar en Avraham Sagi, "Giyur Ve-Zehut Yehudit – Iyun Bi-sodot haHalakha [Toetreding tot het Jodendom en de betekenis van Joodse identiteit]". Mosad Bialik – Shalom Hartmen Institute, Jerusalem 1994/5. Voor een interessante behandeling van problemen van opvoeden van kinderen in zo een huwelijk zie: Jocelyn E. Strauber, "A Deal is a Deal: Antenuptual Agreements Regarding the Religious Upbringing of Children Should be Enforcable" Duke Law Review 47(5), 971-1012, 1998.

¹⁷⁶ S.A.E.H. 44:1 ... awal chagamiem.

¹⁷⁷ mYew 13:7 en 14:1.

Door de toegenomen medisch-technische voorzieningen behoeven naar mijn oordeel de halachische beperkingen niet langer te worden toegepast.

Wijlen rabbijn Lord Immanuel Jakobovits, de vroegere Opperrabbijn van het Verenigd Koninkrijk, schreef¹⁷⁸

“De juridische handicaps van doof-stommen zijn geheel toe te schrijven aan hun geestelijke achterstand, ontstaan door hun onvermogen om hoorbaar te communiceren met hun omgeving. Maar gezien de moderne vooruitgang in de behandeling van zulke gevallen is er voorgesteld om hun religieuze en juridisch status te veranderen.”

III.5.a.2.1.1 Epilepsie¹⁷⁹

Uit de rabbijnse literatuur blijkt dat de chagamiem niet precies wisten wat epilepsie betekende. In de Talmoed¹⁸⁰ wordt van een epilepticus gezegd:

“Er is gezegd: “Als iemand soms helder is en soms geestelijke gestoord (sjotee), als hij helder is wordt hij als gezond beschouwd in alle zaken en als hij gestoord is wordt hij beschouwd als een sjotee in alle zaken”.”

Epilepsie – nichpée – werd oudtijds gezien als een erfelijke neurologische aandoening en er werd gewaarschuwd om niet met een vrouw te trouwen in wier familie epilepsie voorkomt¹⁸¹. Anders dan in de Griekse (Socrates: G’ddelijke ziekte) en in de Romeinse cultuur worden in het Jodendom aan lijders aan deze ziekte geen bijzondere kwaliteiten toegedicht.

¹⁷⁸ Jewish Medical Ethics. Bloch Publishing Company. New York. 1959. p. 292.

¹⁷⁹ Zie Julius Preuss “Biblisches-Talmudisches Medizin”. 1911. Herdruk 1971 KTAV. Er is ook een vertaling in het Engels van Fred Rosner: “Biblical and Talmudic Medicine”. Jason Aronson. Northvale N. Jersey 1993. Hoofdstuk X. In het werk van Preuss, tot nu toe het standaardwerk, worden ook andere aandoeningen beschreven. Ik beperk mij echter tot die aandoeningen die m.b.t. het huwelijk halachisch/juridisch van belang zijn.

¹⁸⁰ bRosh HaSjana 28a.

¹⁸¹ bYew 64b.

De term ‘nichpee’ duidt op het gedrag van een epilepticus. De Profeet Bil’am noemt zichzelf¹⁸² ‘nofeel’= (hij die) krachteloos neervalt. Ook over Koning Sha’oel wordt hetzelfde gezegd¹⁸³.

Een zelfde beschrijving (als in de Talmoed) is te vinden bij Maimonides¹⁸⁴, maar verderop is hij iets exacter.¹⁸⁵

“Tijdens een insult is een epilepticus onbekwaam om een verklaring af te leggen, maar als hij gezond is, is zijn verklaring aanvaardbaar. Ditzelfde geldt voor een epilepticus die regelmatig een insult heeft of voor hem die af en toe een insult heeft. Maar dit geldt alleen voor iemand die niet in de war is, want er zijn epileptici die ook in de war zijn als ze geen insult hebben. Daarom moeten we voorzichtig zijn met de getuige-verklaring van iemand met epilepsie.”

Deze omschrijving doet modern aan en wijst naar mijn eerder geformuleerde mening dat we een persoon moeten beoordelen van geval tot geval en per situatie.

En dan nog kan het problematisch zijn, getuige de geschiedenis die bekend staat als de Clever get.¹⁸⁶

III.5.a.2.2 Sociale status

In de categorie van verboden huwelijken vallen een uiteenlopend aantal gevallen.

- A. Een overspelige vrouw, die na echtscheiding met haar Joodse minnaar trouwt.¹⁸⁷

Als zij vrijwillig een sexuele relatie met haar (Joodse) minnaar heeft, is ze verboden voor haar echtgenoot en moet deze van haar

---

¹⁸² Bem. 24:4.

¹⁸³ I Sam. 19:24.

¹⁸⁴ Yad, Hilch. Chameets OeMatsa 6:3.

¹⁸⁵ Yad, Hilch. Edoet 9:9.

¹⁸⁶ Encycl. Jud. Vol. 5, pp. 613-615. Een aanvankelijk geldige get (scheidsbrief) werd later ongeldig verklaard omdat de man in een geestelijke stoornis de get zou hebben gegeven, hetgeen weer door anderen werd bestreden. Deze controverse deed het hele Europese Rabbinaat op zijn grondvesten schudden.

¹⁸⁷ bSota 27b en S.A.E.H. 11:1 en 178:17.

scheiden. Ook als ze niet met de minnaar trouwt maar terug wil naar haar eerste echtgenoot, blijft ze voor hem verboden (om te huwen)¹⁸⁸. In het Romeinse recht gold een soortgelijke bepaling; de Lex Iulia de Adulteriis verbood het huwelijk tussen overspeligen.¹⁸⁹ Ook als haar eerste huwelijk eindigt door de dood van haar man, blijft ze volgens sommigen verboden voor de minnaar¹⁹⁰, omdat hij degene was die het gezinsleven vernietigde. Sommigen zijn echter van mening, dat een dergelijk verboden huwelijk toch geldig is, zelfs zo dat de man niet kan worden verplicht zich van haar te scheiden.¹⁹¹

- B. Een gescheiden vrouw, die na het beëindigen van haar tweede huwelijk met haar eerste echtgenoot hertrouwt (reparatie-huwelijk).

Er moet wel sprake zijn van twee huwelijken. Enkel samenwonen telt niet. Dit verbod berust op Dew. 24:4. De redengeving is niet geheel duidelijk. Sommigen menen dat zij door dat tweede huwelijk haar eerste man defameert¹⁹² en dat het wijst op promiscuïteit van de vrouw. Dit lijkt mij weinig overtuigend. Wellicht heeft het een maatschappelijke oorsprong, namelijk duidelijkheid in economisch en erfrechtelijk opzicht naar derden. Het kan ook zijn dat de reden is dat, zo het wel zou zijn toegestaan, de man die niet wil wachten op de tweede scheiding, wellicht zou kunnen proberen de eerste echtscheiding te laten annuleren, met alle gevolgen voor eventuele kinderen uit dat tweede huwelijk.

- C. Een huwelijk met een weduwe of gescheiden vrouw binnen negentig dagen na het ontstaan van haar nieuw status (kroostverwarring).

In het Romeinse recht mocht een weduwe gedurende tien maanden na het overlijden van haar man niet hertrouwen. Later

---

¹⁸⁸ S.A.E.H. 11:1.

¹⁸⁹ Van Oven, noot 60, p. 456. D. 48.5.41.

¹⁹⁰ bYew. 24b en S.A.E.H. 11:1.

¹⁹¹ Rema op S.A.E.H. 159:3 en Otsar HaPoskiem, E.H. 11:1 nr. 44.

¹⁹² Jer. 3:1.

werd dit een jaar¹⁹³ als waarborg tegen turbatio sanguinis (onzekerheid omtrent het vaderschap).

Hoewel de wacht-periode in de Joodse wet minimaal bleef, is het in het belang van het kind verboden een zwangere vrouw te huwen of een zogende moeder tot het moment dat het kind 24 maanden oud is.¹⁹⁴

D. Huwelijk met een onvruchtbare vrouw¹⁹⁵.

Er zijn ook opinies dat dit niet een grond tot echtscheiding is, en er zijn opinies dat de man gedwongen kan worden om van zijn vrouw te scheiden¹⁹⁶. Als de man weet dat zij niet meer vruchtbaar is, gelet op haar leeftijd, en desondanks met haar huwt dan kan het hem onder omstandigheden verboden worden zich van haar te scheiden.¹⁹⁷

E. De vertegenwoordiger van de man die de get (scheidsbrief) overhandigt aan de vrouw mag na de scheiding niet met die vrouw huwen. Dit geldt ook voor de rechter die de scheiding behandelt.¹⁹⁸

F. Een getrouwde man mag op grond van het verbod van Rabbenoe Gersjom geen tweede huwelijk aangaan. Doet hij dit toch, dan moet hij van zijn tweede vrouw scheiden. Onder uitzonderlijke omstandigheden is zo'n tweede huwelijk wel geldig.¹⁹⁹

¹⁹³ C. 5.9.2.

¹⁹⁴ S.A.E.H. 13:1.

¹⁹⁵ Yad, Hilch. Isjoet 15:7,16.

¹⁹⁶ S.A. E.H. 154:10, en comentaar daar.

¹⁹⁷ Zie responsa van Rabbin Jechiel Ja'acov Weinberg "SERIDEE ESH". Vol. III nr. 6 Uitgave Mossad HaRav Kook. Jerusalem 1977.

¹⁹⁸ Epstein, Marriage Laws o.c. 52, p. 300

¹⁹⁹ B.v. Heter mee'a rabaniem, zie hoofdstuk VII, bij het behandelen van een vermiste echtgenote. Zie ook een zeldzaam geval - The Jerusalem Post 5 oktober 1985. De omstandigheden van dit geval zijn niet eenduidig. Het ging hier om een 'moredet' (rebelse vrouw) die weigerde in te stemmen met een echtscheiding. De man had de get gedeponereerd bij het lokale Beth Din, maar de vrouw weigerde deze in ontvangst te nemen. Over het begrip 'moredet' zal ik schrijven in het hoofdstuk VII aangaande 'echtscheiding'.

G. Een huwelijk van een koheen (priester) met een gescheiden vrouw, een vrouw die Joods is geworden²⁰⁰, een zonah (vrouw van besproken gedrag) of chalala, een afstammeling uit een huwelijk tussen een koheen en een voor deze verboden partner²⁰¹. Letterlijk betekent chalala 'ontwijd'. De regel is dat een afstammeling uit een huwelijk van een koheen en een voor deze verboden partner, de status van die partner verkrijgt, dat wil zeggen geen koheen meer is.

Het verbod berust op het geschrevene in Vajikra 21:7²⁰² en geldt nog steeds ondanks het feit dat het niet 100% zeker is dat degenen die wij als koheen betitelen ook werkelijk een afstammeling van Aharon (de broer van Mosje), de eerste Hoge priester, is²⁰³.

Het is een niet ongewoon verschijnsel in diverse culturen dat men niet alleen binnen het eigen volk trouwt, maar ook binnen de eigen groep, de eigen kaste. Ook in het Romeinse recht kon standsverschil een huwelijksbeletsel zijn²⁰⁴. Hoewel de kohaniem geen kaste in juridische zin vormen, maar meer een sociale klasse, golden er toch beperkingen met betrekking tot de te huwen partners. Er is een verschil tussen de regels in Vajikra en die in Ezeziel 44:22. In de Talmoed²⁰⁵ wordt dit verschil weggeïnterpreteerd, hetgeen duidt op een ontwikkeling in het verbreden van de cirkels van huwelijkskandidaten. Dat wil niet zeggen dat er geen beperkingen meer overbleven. Bovendien kun je niet uitsluiten dat de kohaniem langer bleven vasthouden aan hun eigen tradities. Maar uiteindelijk werden binnen het Volk de kasten doorbroken en werd de Halacha dat kohaniem, levieten en israëlieten met elkaar konden trouwen²⁰⁶.

---

²⁰⁰ Deze wordt 'wettelijk' als zonah beschouwd, tenzij ze op zeer jeugdige leeftijd (< 3 jr) Joods is geworden; bKidd.78a. over 'Zonah' zie Hauptman, o.c. 90, pp. 90 en 100 (n.38).

²⁰¹ bKidd. 77a.

²⁰² En in S.A.E.H. 6:1.

²⁰³ Epstein, Marriage Laws o.c. 52, pp. 308-322.

²⁰⁴ Van Oven, noot 60, pp. 454-455.

²⁰⁵ bKidd. 78b.

²⁰⁶ bKidd. 69a. Het volk wordt traditioneel onderverdeeld in Kohaniem, Levi'iem en Israëli.

Naast de hiervoor vermelde beperkingen noem ik nog het verbod om met een minderjarig meisje te trouwen²⁰⁷ en het verbod tot het nemen van een tweede vrouw.

Voor de Hogepriester (koheen gadol) golden verdergaande beperkingen: hij moest een maagd uit zijn eigen volk trouwen²⁰⁸. Omdat de Hogepriester uit de gewone priesterklasse werd benoemd, kon het zijn dat hij al getrouwd was met iemand die voor hem als Hogepriester een verboden partner is. In zo'n geval hoefde hij niet van haar te scheiden²⁰⁹.

III.5.a.3 Inwendige Vereisten

Formaliteiten die aan elke huwelijksvoltrekking verbonden zijn.

In het Joodse recht bestaat het huwelijk uit twee afzonderlijke handelingen. Tegenwoordig worden ze direct na elkaar verricht, waardoor het één geheel lijkt.

De eerste handeling, kidoesjien genaamd, kan op drie manieren geschieden. De man heeft het initiatief bij het verrichten van deze handelingen, maar de toestemming van de vrouw is constitutief.

Bij de kidoesjien is de man verplicht in het bijzijn van twee competente getuigen tegen de vrouw te zeggen: "Jij bent mij geheiligd volgens de wet van Mozes en Israël"²¹⁰ en om kinjan te maken.

Voorafgaand aan het voeren onder de choepa wordt het huwelijkscontract (ketoeba) getekend eveneens in het bijzijn van twee getuigen.

A.s. echtelieden moeten juridisch bekwaam zijn om een dergelijke overeenkomst aan te gaan. In beginsel is vertegenwoordiging bij deze rechtshandelingen geoorloofd.

---

²⁰⁷ bYew. 61b.

²⁰⁸ Vaj. 21: 13,14.

²⁰⁹ bYew. 61a.

²¹⁰ Deze uitspraak is declaratoir en niet constitutief. L.M. Epstein: "Jewish Marriage Contract". Jewish Theological Seminary of America. New York 1929. Reprint Arno Press. 1973. p. 55

III.6 Samenvatting

Een huwelijk naar Joods recht is een gewone overeenkomst tussen partijen. Dit in tegenstelling tot een huwelijk naar Nederlands recht waarbij de overheid als derde partij een constitutieve rol vervult. In het Nederlandse rechtstelsel overschaduwde de overheid de rol van de a.s. echtelieden; de overheid bindt en ontbindt.

Hoewel er rondom de huwelijksluiting gebeden en zegenspreuken worden gezegd, is het sluiten van het huwelijk geen religieuze handeling.²¹¹

Het is geen sacrament als in de rooms-katholieke leer.

---

²¹¹ Rabbijn J. David Bleich, "Contemporary Halakhic Problems". Vol. II. Ktav/Yeshiva University Press. New York. 1983. Hfdst. 4 en in gelijke zin Rabbijn Moshe Meiselman: "Jewish Women in Jewish Law". Ktav/Yeshiva University Press. 1978. Hfdst. 16, p. 96. Anders; Judge Martin E. Ritholz in "The Enforcement of a Jewish Marriage Contract in a Civil Court: is Jewish Law a Religious Law?", Touro College Jewish Law Report. April 2000. p. 22.

IV

VERPLICHTINGEN EN RECHTEN

IV.I Verplichtingen en Rechten van de Man²¹²

IV.I.a Verplichtingen van de Man

IV.I.a.1 Onderhoud (sje'eerah)

De man is verplicht zijn vrouw te onderhouden²¹³ volgens de hoogste economisch status van de twee: "zij stijgt met hem, maar daalt niet met hem af"²¹⁴ tenzij ze anders zijn overeengekomen. Deze verplichting ontstaat bij de choepa. Vanaf de kidoesjien tot de choepa is de man niet tot onderhoud verplicht tenzij de choepa later dan twaalf maanden na de kidoesjien plaatsvindt²¹⁵. De onderhoudsverplichting omvat ook uitgaven voor persoonlijk gebruik. Het recht op onderhoud houdt op als de vrouw, uit vrije wil en tegen zijn zin in, niet meer met hem samenwoont en haar echtelijke plichten niet meer vervult²¹⁶. De onderhoudsverplichting staat los van de mogelijkheid dat de vrouw uit haar eigen vermogen in haar onderhoud kan voorzien.

IV.I.a.2 Kleding (kesoeta)

De man is verplicht zijn vrouw kleding, sieraden en huishoudelijke voorwerpen en huisvesting te verschaffen.²¹⁷ Dit ook volgens de hoogste economische standaard van de twee.

De man bepaalt de woonplaats, maar de vrouw kan verzoeken te verhuizen. Als ze buiten Israël wonen en een van hen wil naar Israël emigreren, dan is de ander verplicht hieraan mee te werken. Hetzelfde geldt als ze in Israël wonen en een van hen wil naar Jeruzalem verhuizen²¹⁸.

Het recht van de vrouw op huisvesting omvat tevens het recht op rustig genot. Als de woning aan de man toebehoort, kan zij dus eisen dat zijn

²¹² Bulka o.c. 52, p. 24. In Yad, Hilch. Ishoet, 12:1-2 geeft Maimonides een overzicht.

²¹³ Yad, Hilch. Isjoet 12:10, S.A.E.H. 70:3.

²¹⁴ bKet. 61a.

²¹⁵ mKet. 2, bKet. 57a en S.A.E.H. 55:4; 56:1,3.

²¹⁶ Rema op E.H. 70:12.

²¹⁷ Yad, Hilch. Isjoet 13:3 en S.A.E.H. 73:1,7.

²¹⁸ mKet. 13:11, Yad, Hilch. Isjoet 13:20.

familie er niet in komt als dat haar rustig genot verstoort. Aan de andere kant kan de man ook beperkingen stellen aan bezoek van de familie van zijn vrouw, behalve indien zij net bevallen is of indien zij ziek is²¹⁹.

IV.1.a.3 Sexualiteit (onatah)

De man is verplicht om met zijn vrouw regelmatig sexuele betrekking te onderhouden. Deze verplichting hangt niet samen met de voortplanting. Dus ook als het echtpaar al kinderen heeft, of de echtgenoten niet in staat zijn om kinderen te krijgen, geldt deze verplichting. De verplichting is afhankelijk van de fysieke status van de man en van zijn werkzaamheden. Maimonides in zijn Misjne Tora schrijft hierover²²⁰:

“De ‘echtelijke verplichtingen’ waarover de Tora spreekt, verwijst naar iedere individuele man overeenkomstig zijn mogelijkheden en de aard van zijn werk. Hoe zit dat? Mensen die kerngezond zijn en in comfortabele en plezierige omstandigheden leven, en die geen werk verrichten dat hun krachten uitput, maar eerder eten en drinken en verder niets doen, zij zijn verplicht elke nacht. Arbeiders, zoals kleermakers, bouwvakkers en dergelijke, als ze in de stad werken tweemaal per week en als ze buiten de stad werken eenmaal per week. Ezeldrijvers, eenmaal per week, kameeldrijvers eenmaal per maand en zeelieden eenmaal per zes maanden.

De vrouw kan de man verhinderen om op zakenreizen te gaan, behalve naar een dichtbij gelegen stad. Zodat hij zich niet zal onthouden en hij mag alleen gaan met haar toestemming. Op dezelfde wijze mag zij hem verhinderen een ander beroep te kiezen dat in plaats van regelmatig, onregelmatig verkeer oplevert, bij voorbeeld een ezeldrijver die kameeldrijver wil worden of een kameeldrijver die zeeman wil worden.”

De verplichting van de man is gebaseerd op de Tora²²¹. De verplichting van de vrouw tot sexuele relaties met haar man is een recht van de man dat ontstaat bij het huwelijk. Voor de vrouw geldt geen vergelijkbare verplichting uit de Tora. Dit verschil in oorsprong van de verplichtingen is waarschijnlijk gebaseerd op het verbod uit Tora (voor de vrouw) om

²¹⁹ Yad, Hilch. Isjoet 13:14. Sjoet harshba Hamejoechasot la-RaMBaN (Responsa van R. Shlomo Aderet, waarvan gedacht werd dat ze van de RaMBaN-Nachmanides waren) 102.

²²⁰ Yad, Hilch. Isjoet 14:1-2.

²²¹ Sjem. 21:10.

meerdere mannen te hebben, terwijl de Tora de man niet verbiedt om meerdere vrouwen te hebben.

De weigering om seksuele relaties te onderhouden kan een reden zijn voor echtscheiding. Voor de man - 'mored' (rebelse man) genaamd - is dit een overtreding van een gebod uit de Tora²²², voor de vrouw - 'moredet' (rebelse vrouw) genaamd - kan dit leiden tot financieel verlies; haar ketoeba-geld kan worden verminderd.

Ziek zijn kan een geldig excuus vormen, maar als deze ziekte leidt tot langdurige onthouding, kan men een keuze maken d.w.z. echtscheiding (serieus) overwegen.

Deze drie voormelde verplichtingen zijn direct op Tora gebaseerd: Sjemoth 21:10.

Zoals hiervoor al geschreven, betreedt de vrouw door de kidoesjien de resjoet van haar man en is ze slechts voor hem seksueel geoorloofd. Ze behoudt echter zelf de zeggenschap over haar eigen sexualiteit. En hoewel er in de rabbijnse tradities regels zijn ontwikkeld omtrent het seksuele gedrag van de echtelieden, wil dit niet zeggen dat de vrouw 'seks-slavin' van haar man is geworden, waarbij alles is geoorloofd²²³.

Er is geen vindplaats in de Tora of in talmoedische werken waaruit de verplichting van de vrouw tot seksuele relaties met haar man kan worden afgeleid. Indirect wordt deze verplichting afgeleid uit een discussie in Nedariem²²⁴ over een eed die zij aflegt waarin ze zich het plezier van een seksuele relatie met haar man ontzegt. Een dergelijke eed behoeft, wat normaal wel het geval zou zijn, door haar man niet te worden

---

²²² En kan leiden tot een verhoging van het bedrag in de ketoeba.

²²³ Het is een illusie om te denken dat huiselijk geweld bij Joden niet voorkomt. Ook bij ons is het van alle tijden. Lewittes – Jewish Marriage, o.c. 52, pag. 130 – citeert een responsum van rabbijn Meir van Rothenburg waarin deze fel 'uithaalt' naar mannen die hun vrouw mishandelen. Hij – Meir – stelt als draconische straf voor dat bij zo'n man de hand wordt afgehakt! Naomi Graetz in haar "Silence is deadly: Judaism confronts wife beating". Jason Aronson. Northvale. New Jersey/Jerusalem, 1998 beschrijft de diverse opvattingen in het Jodendom omtrent huiselijk geweld. Helaas is de veroordeling van dit kwalijk gedrag door de eeuwen heen niet unaniem geweest! Zie ook: Abraham Twersky, "The Shame born of silence: Spouse abuse in the Jewish Community", Pittsburgh PA, 1996.

²²⁴ bNed.81b.

geannuleerd²²⁵ omdat ze hem respect is verschuldigd. Dit betekent dat de sexualiteit als het ware constitutief is voor het bestaan van het huwelijk. ‘Platonische’ huwelijken zijn geen huwelijken naar Joods recht. Dit houdt op indien ze zegt dat ze geen sexuele betrekkingen meer wil, omdat ze hem weerzinwekkend vindt²²⁶; maar als ze zo handelt om hem te kwetsen kan ze na een waarschuwing door het Beth Din haar ketoeba-geld verspelen²²⁷.

Maar dit wil niet zeggen dat ze anderszins kan worden gedwongen:²²⁸

“Rami ben Hama zei uit naam van R. Assi; “Het is een man verboden om zijn vrouw te dwingen tot sexuele handelingen ...”.

En R. Josjoe’a ben Levi stelt: “Hij die zijn vrouw dwingt zal onwaardige kinderen krijgen...”.”

Eenzelfde gevolg – onwaardige kinderen – wordt ook in het tractaat Kalla²²⁹ vermeld en ook indien de vrouw wordt gedwongen tot een voor haar onnatuurlijke houding²³⁰.

Als een vrouw weinig toeschietelijk is, moet de man haar behagen en verleiden²³¹ maar hij mag nimmer geweld gebruiken²³².

Al ver voor de veranderde wetgeving in Nederland²³³ was in het Joodse recht verkrachting binnen het huwelijk strafbaar. In de tijd van volledige autonomie in de Diaspora legden de rabbijnse rechtbanken zware straffen – zelfs verbanning uit de gemeenschap – op aan die mannen die

---

²²⁵ Zie Yosef Fleischman; “The authority of the father and the husband to annul vows”. Conference Paper 11th Biennial Conference of the Jewish Law Association. Zutphen/Holland 2000.

²²⁶ Yad, Hilch. Isjoet 14:8.

²²⁷ Yad, Hilch. Isjoet 14:9.

²²⁸ bEroevien 100b. Zie ook Yad, Hilch. Isjoet 15:7.

²²⁹ Kalla 8.

²³⁰ In de rabbijnse literatuur eufemistisch omschreven als een ‘omgekeerde tafel’, bNed. 20b.

²³¹ Yad, Hilch. Isjoet 15:7.

²³² S.A.E.H. 25:2 en Nahum Rakover: ‘Coercion in conjugal relations’ in “Jewish Law and current legal problems”. Jerusalem 1983. Zie ook Daniel Boyarin, “Unheroic Conduct, The rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man”, Berkeley, 1997 en C.A. 91/80, Moshe Ben-Me’ir Cohen V. State of Israel, PD 35(3), 281.

²³³ Gewijzigd per 1 december 1999.

zich in sexueel opzicht buitensporig gedroegen ten opzichte van hun vrouw.

De andere verplichtingen zijn rabbiïns van oorsprong en vallen onder het begrip “condities van het gerecht” d.w.z. ze ontstaan door het huwelijk en zijn met de sterke arm afdwingbaar.²³⁴

IV.1.a.4 Bruidsschat (mohar)²³⁵.

De bruidsschat is de kern van het huwelijkscontract (ketoeba) en wordt ook wel “ikkar ketoeba” genoemd. Dit is het bedrag dat aanvankelijk aan de vader van de bruid door de bruidegom werd gegeven. Later wordt dit een verplichting van de bruidegom tot het betalen waarvoor hij zijn gehele vermogen verhypotheceerde. Het bedrag wordt aan de vrouw uitgekeerd bij de echtscheiding²³⁶. Het was bedoeld om overhaaste echtscheiding te voorkomen en werd geacht voldoende te zijn voor de vrouw om gedurende een jaar in haar onderhoud te voorzien zodat ze de tijd had om zich economisch te rehabiliteren. Daarom was het bedrag voor een weduwe of een gescheiden vrouw lager dan voor een maagd, omdat eerstgenoemden geacht werden al zelfstandiger te zijn. Voor een maagd was het bedrag 200 zoeziem – tegenwaarde van 50 sjekaliem – en voor een weduwe of een gescheiden vrouw 100 zoeziem. Dit zijn minimum bedragen. Later ontstaat het gebruik van een standaard ketoeba.²³⁷

²³⁴ D.w.z. toen de rabbijnse gerechten deze mogelijkheid nog hadden. Onnodig te zeggen dat in Nederland deze gerechten die mogelijkheid niet (meer) hebben. Zie ook Yad, Hilch. Isoet 12:2.

²³⁵ De bruidsschat in het Joodse recht kan niet worden vergeleken met de ‘dos’ in het Romeinse recht. Deze wordt weliswaar door de vader van de bruid aan de bruidegom gegeven, maar deze wordt volledig eigenaar en in geval van echtscheiding kon hij deze in beginsel houden. Zie van Oven o.c. 58, pp. 457 e.v. De enige gelijkenis tussen beide is de manier waarop de bruidsschat werd afgesproken, zie het artikel van Ranon Katzoff vermeld in noot 84.

²³⁶ Epstein JMC, o.c. 52, p. 70 waar hij opmerkt; “the mohar became a divorce price instead of a marriage price...”. zie ook Hauptman, o.c. 90, pp. 62-63.

²³⁷ Voor de Asjkenazische Joden zie Machzor Vitry Pag. 791 ‘sjtar ketoeba’. Er werd rekening gehouden met geldontwaarding: Irving A. Agus: “The development of the money clause in the Ashkenazic Ketubah”, J.Q.R. Vol. 30, pp. 221-256 en ook diens: “The standard ketubah of the german Jews and its economic implications”, J.Q.R. Vol. 42, pp. 225-232.

Naast dit bedrag werd er een aanvullend bedrag (mattan) door de bruidegom aan de bruid gegeven - maar niet uitbetaald - bij het sluiten van het huwelijk (tosafot ketoeba). Ook dit bedrag werd bij de echtscheiding uitgekeerd en ook hiervoor stond het gehele vermogen van de man garant. Deze gift kan niet worden vergeleken met de 'nox prima' of de Germaansrechtelijke 'Morgengabe'.

Naast de mohar en de mattan is er de 'nedoenja': giften van de vader van de bruid aan haar. De term nedoenja is eigenlijk de bruidsschat in de engere zin van het woord en kan worden gezien als een substituut voor haar erfdeel.²³⁸ Vandaar soms de term 'sjeloechiem', het wegzenden van de dochter uit haar ouderlijk huis.

In beginsel had de vrouw de volledige beschikkingsbevoegdheid over deze nedoenja. Een latere ontwikkeling leidt er toe dat ook deze zaken onder het gezag van haar man komen²³⁹, in die zin dat hij het vruchtgebruik had en dat zij hoofdgerechtigde bleef. Dit recht van de man wordt aangeduid met de term 'moeloeg' of 'melog'.²⁴⁰

IV.1.a.5 Medische kosten²⁴¹

De man is verplicht de kosten van de ziekte van zijn vrouw te betalen, zelfs in geval van een langdurige ziekte. Het niveau van de medisch zorg is ook volgens de regel 'zij stijgt wel met hem, maar daalt niet met hem'.

IV.1.a.6 Losprijs²⁴²

De man is verplicht zijn vrouw te verlossen als zij gevangen is genomen. Dit niet alleen als zij in een oorlog wordt gevangen genomen, maar ook als zij wordt gekidnapt en in elke andere situatie waardoor zij niet bij haar man kan leven. De hoogte van het bedrag van het losgeld dat de man

²³⁸ Zie, onder andere, Hauptman, o.c. 90, pp. 79-84.

²³⁹ bKet. 78a-79a.

²⁴⁰ De herkomst van dit woord is niet geheel duidelijk, of van het Babylonische 'muluga', van het Griekse 'amelgo' of uit het Latijnse 'mulgeo' (=melken). Klein o.c. 158, p. 348 ziet een Syrische of Aramese oorsprong die beide 'plukken' betekent; de man mag de vruchten plukken zonder dat hij verantwoordelijk is voor het behoud van de zaak.

²⁴¹ mKet. 4:9.

²⁴² mKet. 4:9, bKet. 52a en S.A.E.H. 78:1.

verplicht kan worden te betalen, wordt bepaald door de hoogte van het bedrag in het huwelijkscontract en hij mag niet meer betalen dan zij 'waard' is²⁴³, welke regel voor iedere gevangene geldt.

Het verschil tussen de verplichting nr. 5 en die van nr. 6 is dat in geval van ziekte de man kan zeggen; "Hier is je ketoeba, betaal je eigen kosten" maar in geval van een losprijs dit niet kan.

IV.1.a.7 Begrafeniskosten²⁴⁴

De man is verplicht de kosten van de begrafenis en de daarmee samenhangende kosten (de grafsteen bijvoorbeeld) te betalen.

IV.1.a.8 Recht van de Weduwe op Onderhoud en Huisvesting

De weduwe heeft recht op onderhoud en huisvesting op hetzelfde niveau als toen haar echtgenoot nog leefde. Dit recht houdt op indien zij het geld uit het huwelijkscontract ontvangt vanuit de nalatenschap. Aanvankelijk bestonden er in Israël twee systemen; in Galilea had de weduwe het recht om te kiezen tussen onderhoud en het huwelijkscontract en ze mocht zelf bepalen hoelang zij deze keuze wenste uit te oefenen.

In Judea werd de keuze overgelaten aan de erfgenamen²⁴⁵ zoals de Yerushalmi het uitdrukt: "De Galileers gaven om eer en niet om geld, maar de Judeers gaven om geld maar niet om eer".

Maimonides formuleert de Halacha overeenkomstig het gebruik in Galilea²⁴⁶.

De weduwe is gerechtigd in het huis te wonen waarin ze met haar (overleden) echtgenoot woonde en de erfgenamen mogen haar niet vernederen door haar uit huis te zetten. Dezen zijn echter niet verplicht het huis te onderhouden en te repareren. Als de weduwe in zo'n geval het huis wenst te verlaten, kan ze van de erfgenamen een geldbedrag vorderen om elders behuizing te zoeken.

---

²⁴³ Yad, Hilch. Isjoet 14:19.

²⁴⁴ S.A.E.H. 89:1.

²⁴⁵ mKet. 4:12.

²⁴⁶ Yad, Hilch. Isjoet 18:1.

IV.1.a.9 Levensonderhoud van de Wezen.

Omdat dochters niet van hun vader erven, zijn ze deswege gerechtigd tot levensonderhoud uit de nalatenschap tot het moment waarop zij kidoes-jien ontvangen. Volgens een andere lezing zijn zij hiertoe gerechtigd tot zij meerderjarig worden²⁴⁷. Dochters krijgen wel een deel van hun vaders erfenis door een rabbijnse wet dat elke dochter een bruidsschat van tien procent van de resterende erfenis toekomt.²⁴⁸ Als de erfenis echter heel beperkt is, gaan de dochters voor hun levensonderhoud vóór de zoons wat betreft hun aandeel in de nalatenschap.

IV.1.a.10 Erfrecht voor Zoons van de Ketoeba van hun Moeder²⁴⁹

Deze bepaling werd geschreven ingeval hun moeder zou overlijden en de vader als enig erfgenaam van zijn vrouw zou hertrouwen. Dan zouden de zoons uit dit volgende huwelijk gelijk mee-erven en dus zou het aandeel in hun moeders bezit (sterk) kunnen verwateren. Deze regel 'takkana benien diechrien' genaamd (erfrecht van zonen van hun moeder) raakte bij de 'modernisering van het erfrecht' buiten gebruik.

De bepalingen 5 t/m 10 staan in de hedendaagse huwelijkscontracten niet met zoveel woorden geformuleerd, omdat men een te duidelijke opsomming niet in overeenstemming met het huwelijk vindt. Ze zijn opgenomen in de formulering "Alle materiële en verdere verplichtingen, die de Joodse voorschriften mij jegens U opleggen, zal ik volbrengen".

---

²⁴⁷ mKet. 4:3.

²⁴⁸ Voor de ontwikkeling van het erfrecht voor dochters, zie Hauptman, o.c. 90, hoofdstuk 8.

²⁴⁹ mKet. 4:10, bKet. 52b en S.A.E.H. III.

IV.1.b Rechten²⁵⁰ van de Man

IV.1.b.1 Recht op de Opbrengst van haar Werk²⁵¹

Dit is, volgens één opinie, de tegenhanger van de verplichting van de man om haar te onderhouden. In bijlage I.2 staat beschreven hoe deze zich tot elkaar verhouden.

IV.1.b.2 Recht op Voorwerpen die zij vindt²⁵²

IV.1.b.3 Vruchtgebruik van haar in Eigendom Toebehorende Zaken²⁵³

Dit is de tegenhanger van de verplichting van de man om voor zijn vrouw losgeld te betalen.

IV.1.b.4 Erfgenaam²⁵⁴

In de loop der tijden ontstonden er allerlei regelingen die het erfrecht van de man inperkten, mede om te voorkomen dat de erfgenamen zijdens de familie van de vrouw niets zouden krijgen.

Bekend is ook de regeling van de Joodse gemeenten Speyer, Worms en Mainz (Shum), inhoudende dat, indien de vrouw na een kort huwelijk kinderloos overleed, haar vermogen terugvloeide naar haar eigen familie. Ook in Frankrijk ontstonden dergelijke regelingen, zoals Kohn²⁵⁵ citeert: "... le gendre promet restituer tout ce qu'il a reçu si sa femme future (...) yroit de vie a trespassement decj a ung ans et demj (...) sanz hers ...". Deze in Frankrijk ontstane takkana wordt door Finkelstein²⁵⁶ toegeschreven

²⁵⁰ Yad, Hilch. Isjoet 12:3.

²⁵¹ bKet. 59a-61b, S.A.E.H. 80:1,10 en Yad, Hilch. Isjoet 21:1. Nachmanides op Shemot, 21.

²⁵² bKet. 65b-66a, S.A.E.H. 84 en Yad, Hilch. Isjoet 21:1.

²⁵³ Yad, Hilch. Isjoet 22, S.A.E.H. 69:3; 85:1,2,13.

²⁵⁴ Yad, Hilch. Isjoet 22 en S.A.E.H. 90:1.

²⁵⁵ Roger Kohn; "Les Juifs de la France du Nord dans la seconde moitié du XIV siècle". E. Peeters. Louvain-Paris. 1988. p. 244.

²⁵⁶ L. Finkelstein; "Jewish Self-Government in the Middle Ages". The Jewish Publication Society of America. Philadelphia 1924. p. 43.

aan Rabbenoe Tam en zou zijn uitgevaardigd op de vergadering van Troyes. Als een vrouw binnen een jaar na het huwelijk overleed dan moesten alle geschenken van haar familie aan haar en haar echtgenoot terug naar haar familie. En als de mohar aan hem was toegezegd, maar nog niet door hem ontvangen, dan mocht hij deze na haar dood niet incasseren. De hiervoor vermelde takkana uit Shum is zeer waarschijnlijk geïnspireerd door de Franse regeling²⁵⁷. Rabbijn David van Muenzberg wordt vermeld als verantwoordelijk voor het invoeren van deze takkana. De Duitse regelgeving werd verder aangepast aan de lokale situatie. Omdat kind-huwelijken frequent voorkwamen²⁵⁸, gold de teruggave-regeling ook voor de vrouw, indien haar man overleed. Dan gingen de geschenken van zijn familie aan haar familie retour omdat beide families er vanuit waren gegaan dat het een langdurig huwelijk zou zijn en nu dit helaas niet het geval bleek te zijn, konden beide families gelijke rechten met betrekking tot de huwelijksgeschenken uitoefenen. Voorts verlengden de Duitse rabbijnen de Franse termijn van een tot twee jaar. Ook in Nederland kwamen soortgelijke bepalingen voor.²⁵⁹

In Nederland geldt het gewone erfrecht tenzij bij testament anders is overeengekomen op basis van de Halacha.²⁶⁰

---

²⁵⁷ Finkelstein o.c. p. 58.

²⁵⁸ Irving A. Agus; "The Heroic Age of Franco-German Jewry". Yeshiva University Press. New York 1969. p. 278.

²⁵⁹ R.C. Hage, J.H. de Vey Mestdagh: "De Joodse Gemeenschap van Veendam-Wildervank, Muntendam en Meeden". Stichting Vrienden van het Rijksarchief Groningen. 1985. Pagina 22 waarin het huwelijkscontract van Abraham Nathans en Maria Levy onder meer bevat: "... sterft de bruid eerder dan de bruidegom, dan houdt hij voor 50 Carolus guldens aan goederen van haar, de rest wordt teruggeven aan "haar vrienden" (=verwanten). Het bijzondere van deze takana is dat er geen tijdbeperking in voorkomt.

²⁶⁰ Voor een moderne beschrijving van het Joodse erfrecht, zie Dayan I Grunfeld: "The Jewish Law of Inheritance. Problems & Solutions in making a Jewish Will". Targum Press/Feldheim. Jerusalem/New York. 1987. Voor Nederland raadplegen men het boek van Rabbijn R. Evers; "Erfrecht en Testamenten naar Joodse opvatting", uitgegeven onder auspiciën van het Bureau Krijgsmachtrabbijn Amsterdam, 5757/1997. Het is aan te bevelen ook een notaris te raadplegen.

IV.2 Verplichtingen en Rechten van de Vrouw²⁶¹

IV.2.a Verplichtingen van de vrouw

IV.2.a.1 Handenarbeid.

Zoals al bij de rechten van de man aangegeven (B.1) is de vrouw verplicht al het nodige te doen in het huishouden, waaronder de verzorging en opvoeding der kinderen. Als ze ook nog buiten het huishouden loonvormende arbeid verricht, is de man in beginsel gerechtigd tot de opbrengst van deze arbeid, tenzij anders is overeengekomen.

IV.2.a.2 Aanwezigheid.

De vrouw is verplicht in dezelfde woning als haar man te verblijven. In modern juridisch Nederlands: de echtgenoten zijn tot samenwonen verplicht. De opgegeven redengeving is weinig overtuigend; als zij niet tot samenwonen verplicht zou zijn, ontstond de vrees dat zij goederen uit zijn huis zou verduisteren en zou claimen dat deze door haar werden gevonden. Omdat de man ook recht had op de door haar gevonden voorwerpen komt dit argument weinig overtuigend over.

IV.2.a.3 Erfenis.

Zoals ook al bij de rechten van de man aangegeven (Zie B.4) is hij in beginsel erfgenaam van haar goederen. Maar ook hier zijn door latere takkanot beperkingen aangebracht.

IV.2.a.4 Vruchtgebruik.

De vruchten van de aan de vrouw toebehorende zaken behoren aan de man toe (Zie b3). Haar goederen blijven onder haar beheer en worden 'nigsee melog' genoemd.²⁶² De man heeft geen zeggenschap over deze goederen en bij ontbinding van het huwelijk gaan ze volledig terug naar

---

²⁶¹ Bulka o.c. 52, pag. 27.

²⁶² Yad, Hilch. Isjoet 16;2.

de vrouw in de staat waarin ze zich bevinden. Hierdoor zijn de echtelieden ook economisch aan elkaar gebonden; de vrouw kan slechts het “bloot eigendom” vervreemden, de man slechts het vruchtgebruik.

Daarnaast bestaat er nog een andere categorie ‘nigsee tson barzel’²⁶³ genoemd; deze goederen komen onder beheer van de man onder de conditie (in de ketoeba vastgelegd) dat, indien ze bij overlijden van de man teruggaan naar de vrouw, dit in de oorspronkelijke staat dient te geschieden. Eventuele waardevermeerdering of –vermindering zijn voor rekening van de man²⁶⁴. De vrouw behoeft geen compensatie in de vorm van geld van de erfgenamen te accepteren²⁶⁵.

Zaken die geschonken zijn met een bepaald doel (bijvoorbeeld voor betaling van extra ziektekosten)²⁶⁶ of zaken die door de man aan zijn vrouw zijn gegeven, worden geacht buiten het vruchtgebruik te blijven en blijven dus in volledige eigendom van de vrouw²⁶⁷: “hij die geeft doet dat ruimhartig en zonder condities”.

IV.2.b Rechten van de vrouw

Voor de rechten van de vrouw verwijs ik naar de hiervoor vermelde plichten van de man.

Er lijkt in de geschiedenis van het Joodse huwelijksvermogensrecht een ontwikkeling zichtbaar waardoor de handelingsbekwaamheid van de vrouw, door verandering in de status van de huwelijkse zaken, van een volledige beschikkingsbevoegdheid gaat naar een beperktere beschikkingsbevoegdheid. Epstein²⁶⁸ dateert deze verandering al in de periode van de Eerste Tempel zich baserend op bKet. 46b. De basis van de rechtsfiguur ‘vruchtgebruik’ is volgens de Palestijnse Talmoed²⁶⁹ dat de man beter in staat is voor de zaken te zorgen dan zijn vrouw. Volgens de

---

²⁶³ Vgl. Romeinsrechtelijke ‘pecus ferreum’ en het Germaansrechtelijke ‘Eisenvieh’. Het duidt op een ontwikkelde agrarische samenleving.

²⁶⁴ S.A.E.H. 85:2.

²⁶⁵ S.A.E.H. 88:3.

²⁶⁶ S.A.E.H. 85:11.

²⁶⁷ S.A.E.H. 85:7.

²⁶⁸ JMC, o.c. 52, pp. 115-116.

²⁶⁹ yKet. 4:6.

Babylonische Talmoed²⁷⁰ is de reden de op de man rustende verplichting om de vrouw vrij te kopen als zij werd gegijzeld. Met Epstein ben ik van mening dat de Palestijnse traditie logischer lijkt; hij die zorgt mag ook de opbrengst gebruiken. Niet privé, maar ten behoeve van het gezamenlijke huishouden²⁷¹. Volgens een eerdere traditie kan de man afstand doen van dit recht waardoor ook zijn verplichting tot het eventueel vrijkopen van zijn vrouw komt te vervallen, maar de latere rabbijnen weerspreken deze traditie; het is geen privilege van de man welk hij naar believen kan uitoefenen²⁷².

Wat daar ook van zij, de (gehuwde) vrouw is in het Joodse recht nimmer handelingsonbekwaam geweest zoals dit in Nederland tot 1957 wel het geval was.²⁷³

IV.3 Samenvatting

Uit het voorgaande moge blijken dat door een huwelijk naar Joods recht²⁷⁴ voor de echtelieden een aantal verplichtingen en rechten ontstaan.

De verplichtingen van de man worden vastgelegd, als een deel van de Kidoesjien, in het huwelijkscontract (de 'ketoeba'), welke voor de choepa²⁷⁵ moet worden ondertekend. Deze contracten waren aanvankelijk geheel individueel, maar allengs ontstonden er standaardcontracten, waarin niet elke verplichting afzonderlijk werd opgenomen, maar in een algemene formule werd gegoten.

---

²⁷⁰ bKet. 47b.

²⁷¹ bKet. 80a-b.

²⁷² bBB49b en bGitt.77a.

²⁷³ Zie Shulamiet Valer, "Ma'amad Ha-Aroesot Ve-Ha-Nesoe'ot Be-Nichseehen" [de positie van de verloofde en de gehuwde vrouw met betrekking tot haar eigendom], *Dine Jisrael* 19, pp. 139-160. Vergelijk met de diverse mogelijkheden in het Romeinse recht: Aharon Kirschenbaum, "Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce", Jerusalem, 1987, hoofdstuk 1, 4.

²⁷⁴ D.w.z. na de choepa.

²⁷⁵ D.w.z. in ieder geval voor het zeggen van de Zeven Zegenspreuken (Sjewa Berachot).

Een vergelijking met het Nederlandse huwelijksvermogensrecht leert dat er door het huwelijk naar Joods recht geen gemeenschap van goederen ontstaat²⁷⁶. Ieder der echtelieden behoudt in beginsel zelf het bestuur over zijn/haar goederen, tenzij de traditie anders voorschrijft. Ook in het huwelijk blijft de vrouw volledig handelingsbekwaam.

In het Nederlands recht ontstaat door het huwelijk van rechtswege een algehele gemeenschap van goederen, tenzij voor het huwelijk huwelijkse voorwaarden zijn gemaakt²⁷⁷. Op straffe van nietigheid kan dit slechts geschieden door een notariële akte. In beginsel is men vrij in de keuze hoe deze huwelijksvoorwaarden worden ingevuld. De wet geeft, naast de algehele gemeenschap, een drietal wettelijke stelsels; de gemeenschap van vruchten en inkomsten, de gemeenschap van winst en verlies en het wettelijk deelgenootschap.

Hoewel schenkingen tussen echtgenoten relatief nietig zijn – om derden te beschermen – kan men bij huwelijkse voorwaarden aan elkaar giften doen. Deze uitzondering vervalt met het nieuwe erfrecht.

Op grond van de ‘dina demalchoeta dina’ regel gaat de Nederlandse wetgeving met betrekking tot de financiële verplichtingen en rechten vóór de Halacha, behalve ten aanzien van het erfrecht²⁷⁸.

Dit wil niet zeggen dat voor een huwelijk gesloten volgens Nederlands recht, het Joodse recht geheel onbelangrijk is geworden. Naast de niet-financiële verplichtingen is er ook de psychologisch binding aan dit Joods recht, welke van invloed is op de houding van de echtelieden ten aanzien van de binding aan het Nederlandse recht.

---

²⁷⁶ Z.W. Falk: “On matrimonial property in Jewish and German Law”. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Vol. XXVIII (1960) pp. 71-79.

²⁷⁷ Het is ook mogelijk om staande het huwelijk het huwelijksgoederenregime te wijzigen: Art. 1:114 BW.

²⁷⁸ De regels m.b.t. tot het erfrecht in de Tora worden aangeduid met de term ‘choekat misjpat’. Deze ‘verdubbeling’ in terminologie duidt op het dwingendrechtelijk karakter ervan. Mede op basis hiervan is de traditie zo geformuleerd dat hoewel het om financiële zaken gaat en dus men de vrijheid heeft andere bedingen te formuleren, de toepassing van de ‘dina demalchoeta dina’-regel niet geldt ten aanzien van het erfrecht. In Nederland volgt men in dit opzicht de Rema in zijn commentaar op S.A. Chosjen Misjpat 281:7.

Als men zou overwegen een huwelijksgoederenregime te kiezen – door middel van het aangaan van huwelijksvoorwaarden – overeenkomstig de regeling in de Halacha, dient men er zich van bewust te zijn dat zulks slechts bij notariële akte kan geschieden en dat wellicht niet elke regeling uit de Halacha kan worden gegoten in de vorm van een volgens Nederlands recht toegestane vorm. En zoals al eerder is vermeld; op basis van dezelfde Halacha gaat het Nederlandse recht in een opmerkelijk aantal situaties vóór de Halacha met betrekking tot het huwelijksvermogensrecht.

Interessant is de vraag of in andere rechtsstelsels met een ander huwelijksgoederenregime een ketoeba (seculier) rechtens relevant is.

In de 17de eeuwse rechtspraak hier ten lande speelde deze vraag²⁷⁹ en uit de rechtspraak van de Hoge Raad blijkt dat een ketoeba rechtens relevant kan zijn, niet als huwelijksvoorwaarden, maar alleen voor de vraag wat er gestipuleerd werd en of deze stipulaties strijdig waren met het Hollandse recht. Men kende kennelijk in die tijd op dit punt van huwelijksgoederenrecht (maar ook op het punt van het erfrecht) aan de wil van partijen een grotere waarde toe, dan aan de formele totstandkoming van een overeenkomst.

In het deel over de agoena zal ik ingaan op de vraag of bepalingen in de ketoeba of gehecht aan de ketoeba ter voorkoming van agoenoth in een seculier rechtsstelsel een rechtens relevante positie hebben.

---

²⁷⁹ H. Gall: "Ontmoetingen in Rechtsgeschiedenis. Drie Joodse zaken in een Romeins-Hollandse jurisprudentieverzameling", in 'Huldigingbundel Paul van Warmelo'. Universiteit van Suid-Afrika. Pretoria. 1984. pp. 82-91.

V

HUWELIJKSCONTRACT
(KETOEBBA)

V.1 Ketoeba

Een ketoeba is het document waarin de financiële verplichtingen van de man en die welke hem krachtens de wet (Tora en traditie) worden opgelegd, zijn opgetekend.

De ketoeba wordt door de man en door twee getuigen ondertekend en aan de bruid ter hand gesteld. Tegenwoordig wordt gebruik gemaakt van standaardcontracten²⁸⁰.

De ketoeba moet voor het huwelijk worden geschreven omdat het de bruidegom verboden is met zijn bruid samen te leven alvorens hij de ketoeba heeft geschreven en aan haar heeft gegeven²⁸¹.

De textus classicus aangaande de ketoeba vinden we in de Talmoed²⁸²:

“R. Jehoeda zei: Vroeger gaven ze een geschreven document met betrekking tot [de ketoeba] voor een maagd voor tweehonderd zoeziem en in die voor een weduwe voor honderd zoeziem maar ze (de mannen) werden ouder en konden geen vrouw nemen tot Sjimón ben Sjetach²⁸³ kwam en als regel gaf dat geheel het vermogen van de man borg stond voor de ketoeba van zijn vrouw. Elders wordt geleerd dat vroeger ze een geschreven document gaven met betrekking tot [de ketoeba] voor een maagd voor tweehonderd zoeziem en voor een weduwe voor honderd zoeziem maar ze (de mannen) werden ouder en konden geen vrouw nemen. Daarom werd bepaald dat het bedrag van de ketoeba in het huis van de vader van de bruid moest worden gedeponeerd. Op elk moment echter, als de man kwaad op zijn vrouw was, kon hij tegen haar zeggen: “Ga je ketoeba maar innen”. Daarom werd bepaald dat het bedrag van de ketoeba moest worden gedeponeerd in het huis van haar schoonvader...

Rijke vrouwen zetten het bedrag om in zilver, of in gouden potten, terwijl arme vrouwen er koperen potten voor kochten. Echter als de man kwaad was op zijn vrouw had hij nog steeds de mogelijkheid om te zeggen: “Ga je ketoeba innen”.

Daarom heeft Sjimón ben Sjetach bepaald dat de man een clause moest opnemen:

²⁸⁰ Zie noot 238.

²⁸¹ Yad, Hilch.Isjoet 10:7, S.A.E.H. 66:1.

²⁸² bKet.82b zie ook bSjabb.14b en 16b.

²⁸³ Soms wordt zijn naam ook geschreven als “Sjatach”.

“Op heel mijn vermogen rust een hypotheek ten behoeve van jouw ketoeba”.²⁸⁴

Het woord/begrip ‘ketoeba’ komt niet voor in de Bijbel. Het woord zelf stamt zeer waarschijnlijk uit het Phoenicisch/Aramees²⁸⁵ en betekent ‘schrijven’ in de zin van blijvend²⁸⁶, terwijl er ook aanwijzingen zijn voor een Ethiopische oorsprong²⁸⁷.

De ketoeba is ingesteld ter bescherming van de vrouw tegen een lichtvaardige echtscheiding door de man²⁸⁸.

In de Bijbel²⁸⁹ wordt bij het aangaan van het huwelijk niets vermeld over een huwelijkscontract. Het instituut wordt voor het eerst in de Misjna vermeld, waarin in mKidd. 1:1 sprake is van een ‘sjtar’.

De volgende vraag is dan of deze ‘sjtar’ identiek is aan de ketoeba en welke de oorsprong is van dit rechtsinstituut. Hoe ontstaat in een agrarische nomadische, later agrarische sedentaire samenleving het idee, de notie, om voor zo’n handeling als bewijsstuk een document te gebruiken?

Een andere vraag is of de ketoeba van oorsprong Bijbels is (d’oraita) of door de rabbijnen is ingesteld (derabbanan). Het onderscheid d’oraita/derabbanan is van belang voor de mate van handhaafbaarheid – d’oraita

²⁸⁴ In de Palestijnse Talmoed (yKet. 8:11) staat een licht afwijkende tekst; “Eerst werd de ketoeba gedeponeerd bij haar ouders, maar het was makkelijk voor hem (de echtgenoot) om van haar te scheiden. Het werd heroverwogen en er werd bepaald dat haar ketoeba bij haar man zou zijn, ofschoon het nog steeds makkelijk voor hem was van haar te scheiden. Het werd opnieuw heroverwogen en er werd bepaald dat de man van zijn vrouws ketoeba koppen, potten en schalen zou kopen. We hebben een uitspraak dat “de man zal niet tegen haar zeggen “hier, je ketoeba staat op tafel [neem het en ga]”, maar al zijn bezittingen staan garant voor haar ketoeba; ze heroverwogen en bepaalden dat een man zijn zaken zou gaan doen met hetzelfde geld dat hij voor zijn vrouw in de ketoeba heeft gezet en als hij verlies lijdt is het moeilijk voor hem van haar te scheiden”. De Palestijnse traditie is wat duidelijker en daarom vermoedelijk een latere versie. Zie Hauptman, o.c. 90, 63-65 en Greniman D., “On the Origins of the Ketubah”, *Nashim* 4, 84-118, 2001.

²⁸⁵ Klein o.c. 158, p. 289.

²⁸⁶ vgl. Hebreeuws ‘ketovet’= tatoeëren of inscriptie.

²⁸⁷ Klein o.c. 152, p. 289. Vgl. Ethiop. ‘ketab = boek’.

²⁸⁸ bKet. 11a, bYew. 89a, Yad, Hilch. Isjoet 10:7.

²⁸⁹ Dew. 24:1.

striktter dan derabbanan – en de mogelijkheid tot amenderen – d'oraita minder dan de rabbanan²⁹⁰.

Rasji in zijn commentaar op Sjemoth 22:15 ziet hier, waar gesproken wordt over de bruidsschat van een verleidde ongebonden maagd – 50 sjekaliem²⁹¹ – de oorsprong en aanduiding van de ketoeba.

Algemeen wordt echter aangenomen dat dit instituut van rabbijnse oorsprong is. Als het d'oraita zou zijn, dan zou volgens de traditie de verplichting tot het schrijven van een ketoeba moet worden gezien als een van de 613 ge- en verboden. In de rangschikking van Maimonides wordt deze echter niet vermeld²⁹².

Er zijn twee lijnen denkbaar langs welke de oorsprong van de ketoeba wordt bepaald:

- a. Talmoedische lijn d.w.z. nagaan of via de rabbijnse teksten een oorsprong kan worden bepaald.
- b. Historische lijn d.w.z. via de niet-rabbijnse teksten de oorsprong dateren.

V.1.a Talmoedische Lijn

Zoals al vermeld komt het begrip 'ketoeba' niet voor in de Bijbel. Saalschutz²⁹³ en Epstein²⁹⁴ geven hiervoor als reden dat het instituut bekend genoeg was en daarom niet behoefde te worden vermeld. Ik vind dit geen steekhoudend argument. Ik ben eerder geneigd om aan te nemen dat er, zoals in mKidd. wordt vermeld, verschillende manieren van huwelijksluiting waren. Er bestond niet één vorm. De belangrijkste auteurs – Epstein²⁹⁵ en Zeitlin²⁹⁶ – verschillen van mening over de vraag naar de oorsprong van de ketoeba.

---

²⁹⁰ Joel Roth: "The Halakhic process. A systematic analysis". The Jewish Theological Seminary of America. New York. 1986. pp. 14 e.v.

²⁹¹ Het eerder genoemde bedrag van 200 zoeziem wordt gezien als het equivalent van deze Bijbelse 50 sjekaliem.

²⁹² Wel in diens Yad, Hilch. Isjoet 10:7 en 16:3.

²⁹³ Saalschutz o.c. 90, p. 727.

²⁹⁴ JMC o.c. 52, p. 29 waarin deze ook naar Jer. 32:8-12 verwijst (Epstein).

²⁹⁵ Epstein JMC.

²⁹⁶ S. Zeitlin: "The origin of the ketubah". J.Q.R. Vol. 24 (1933), pp. 1-7.

Volgens Zeitlin worden in de tannaitische literatuur (geleerden rond het begin van de gewone jaartelling) twee documenten vermeld met betrekking tot het huwelijk: de sjtar kidoesjien en de ketoeba. Deze documenten zijn niet identiek; de sjtar is ouder dan de ketoeba, wordt voor het eerste in de Misjna vermeld en wordt geschreven door de vader van de bruid.²⁹⁷ De ketoeba wordt geschreven door de bruidegom en is volgens een vermelding in de Talmoed ingesteld door Sjimon ben Sjetach.²⁹⁸ Op deze laatste bewering valt nog wel wat af te dingen omdat alle commentatoren op deze plaats in de Talmoed van mening zijn dat Sjimon ben Sjetach niet de ketoeba instelde, maar bepaalde dat in de ketoeba door de man moest worden vermeld dat hij op zijn hele vermogen hypotheek verleende met betrekking tot de mohar en de mattan.

Voorts is volgens de Misjna een sjtar een van de methoden om een huwelijk te sluiten, de ketoeba alleen is hiertoe onvoldoende. Een ketoeba is een declaratoir document terwijl een sjtar kidoesjien een constitutief document is.

De ketoeba werd ingesteld door de Tanna'iem bij wijze van takkana (rabbijnse verordening) ter bescherming van de vrouw. De ontwikkeling van deze takkana staat beschreven in de hiervoor vermelde discussie in het Talmoedtractaat Ketoebboth (bKet. 82b).

In de Palestijnse Talmoed²⁹⁹ komt een controverse voor tussen R. Meir en R. Judah; volgens R. Meir is het verschil tussen een vrouw en een concubine dat laatstgenoemde geen ketoeba heeft. Volgens R. Judah heeft zij echter wel een ketoeba. Dat wil zeggen dat zij na de dood van haar concubijn geld ontvangt. Voor de vrouw echter is het vermogen van haar overleden man verhypothekeerd en zij heeft dus een zekerheid voor

---

²⁹⁷ Dit wordt afgeleid uit de mKiddr:2.

²⁹⁸ O.a. in bSjabb. 14b en 16b. Sjimon ben Sjetach leefde in de eerste eeuw v.Chr. Hij was een broer van koningin Sjlozmzion. Hij werd vervolgd en vluchtte naar Egypte maar kon later terugkeren naar Israël samen met anderen – yT Hag. 2:2. Wellicht dat, hoewel de ketoeba als zodanig wel bekend was, hij in Egypte zag hoe deze ook kon worden gebruikt, namelijk het daarin opnemen van een generale hypotheekstelling. Asjer Gulak: "Das Urkundenwesen im Talmud. Im Lichte der Griechisch-Aegyptischen Papyri und des Griechischen und Roemischen Rechts". Verlag Rubin Mass. Jerusalem. 1935, p. 57 wijst er op dat deze vorm van zekerheidstelling Grieks-Egyptisch van origine is. En Jacob J. Rabinowitz in "Jewish Law. Its influence on the development of Legal institutions". Bloch Publishing Company. New York. 1956. p. 43 wijst ook op deze ontwikkeling.

²⁹⁹ yKet. 29d.

de uitbetaling van het geld. Een concubine heeft deze zekerheid niet; zij is afhankelijk van de goede wil van de erfgenamen.

Omdat een takkana moet berusten op een regel uit de Bijbel wordt deze verbonden met de hiervoor vermelde regel uit Sjemoth 22:15.

Epstein stelt dat de ketoeba ouder is dan de sjtar kidoesjien en Bijbels van oorsprong is. Het bewijs hiervoor is dat, nu in de Bijbel wordt vermeld dat een huwelijk wordt beëindigd door echtscheiding waartoe een document - sefer keritoet - noodzakelijk is (Dew. 24:1), een huwelijk ook slechts kan worden aangevangen met een document.³⁰⁰ Hoewel dit een logische redenering is, behoeft ze daarom nog niet historisch waar te zijn.

Epstein stelt voorts dat het gebruik van documenten bij rechtshandelingen vermoedelijk Babylonisch van oorsprong is – zie de codex Hammurabi³⁰¹ – en dat het geschreven huwelijkscontract evenals andere commerciële documenten via Babylon in het Joodse recht is terechtgekomen. Ook andere auteurs, waaronder Asjer Gulak³⁰², wijzen op een niet-Joodse oorsprong van het gebruik van documenten bij rechtshandelingen.

Voorts wijst Epstein op een passage in het boek Tobit waarin sprake is van een document, dat hij als een voorloper van de ketoeba ziet. Ook Buechler³⁰³ en Kaufmann³⁰⁴ zien in het document een ketoeba, evenals Stummer.³⁰⁵ Bij een verdere bespreking van deze passage uit het boek Tobit zal ik hier nader op ingaan.

---

³⁰⁰ Zie bKid. 5a: zoals bij het uitgaan (scheiding) een document nodig is, zo ook bij het ontstaan (huwelijk).

³⁰¹ JMC o.c. 52, pag. 17. Markham J. Geller: "New Sources for the origins of the Rabbinc Ketubah". Hebrew Union College Annual. Vol. XLIX. Cincinnati 1978. p. 228.

³⁰² o.c. 299.

³⁰³ A. Buechler; "The Jewish Betrothal and the position of a woman betrothed to a priest in the first and the second century". In 'Studies in Jewish History', Oxford University Press. London 1956. pp. 126-159.

³⁰⁴ D. Kaufmann. Monatschrift fuer die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums (MGWJ) 1897. p. 213.

³⁰⁵ F. Stummer: "Das Buch Tobit". Echter-Verlag. Wuerzburg 1950. p. 22.

Door het ontbreken van een onomstreden datering – de Talmoed is geen geschiedenisboek, maar een weergave van de verschillende discussies waarbij, volgens de tekst althans, rabbijnen uit verschillende periodes met elkaar in gesprek zijn – is het dubieus om voor een bepaalde opvatting te kiezen; beiden kunnen gelijk of ongelijk hebben.

Een verwijzing naar Sjimon ben Sjetach betekent slechts dat het instituut niet van een latere datum is en dit geldt evenzeer voor een verwijzing naar de profeet Jeremijahoe, die leefde ten tijde van de Verwoesting van de Eerste Tempel en de Babylonische Gevangenschap. Bij Jeremijahoe geldt voorts nog dat deze het in 32: 8-12 niet over de Ketoeba of huwelijk heeft maar over de koop van akkers. Door de koop van onroerende zaken gelijk te stellen met het verwerven van een bruid, levert dit geen bijdrage aan een nauwkeuriger datering van de oorsprong van de ketoeba.

Zeker is echter dat de ketoeba is ontwikkeld ter bescherming van de vrouw tegen een lichtvaardige echtscheiding.

V.1.b Historische Lijn

Als niet-rabbijnse bronnen met betrekking tot het huwelijksrecht kunnen worden beschouwd het Boek Tobit en de papyri van het Joodse garnizoen in Elephantine³⁰⁶ met Grieks-Egyptische huwelijkscontracten.

V.1.b.1 Het Boek Tobit

In het Boek Tobit³⁰⁷ wordt in hoofdstuk VII, 12-14 beschreven hoe een potentiële erfgename met een man uit dezelfde stam huwt:

“Tobit zei: “Ik eet niet totdat ze aan mij wordt gegeven”.

Daarop zei Raguel:

³⁰⁶ Ten tijde van de Perzische overheersing van Egypte – vanaf 525 v.Chr. – was er een legioen van Joodse huurlingen aan de zuidgrens gelegd ter bescherming. Niet is bekend tot wanneer dit garnizoen er bleef. Het is niet uitgesloten dat bij de wisseling van de macht het garnizoen in stand bleef. Zie *Encycl. Jud.* Vol. 6. pp. 604-609.

³⁰⁷ Zie noot 9. Het standaardwerk van M.A. Friedman; “Jewish Marriage in Palestine. A Cairo Geniza Study”. 2 dln. The Jewish Theological Seminary of America. Tel Aviv/New York 1980 bevat fragmenten van documenten uit de eerste eeuwen n.Chr. maar hij zegt niets over de oorsprong van de ketoeba.

“Neem haar nu tot vrouw overeenkomstig de wet; jij bent aan haar verwant en ze is voor jou...”. En hij riep Sara, zijn dochter, nam haar bij de hand en gaf haar aan hem en verklaarde: “Neem haar overeenkomstig de Wet zoals door Mozes voorgeschreven en leidt haar in vrede naar je vader. Mag G'd in de Hemel je vrede schenken”.

En daarna riep hij zijn vrouw en zei haar een rol te brengen en hij schreef een huwelijksovereenkomst die hij met zijn zegel bekrachtigde als bewijs dat hij haar als vrouw had gegeven overeenkomstig de Wet van Mozes.”

Zoals hiervoor vermeld zien sommigen schrijvers³⁰⁸ in het schrijven van een document door Raguel (vader van de bruid) een ketoeba.

Anderen³⁰⁹ bestrijden dit en zien het als een akte van overdracht (writ of transfer).

Ik ben er nog niet zo zeker van dat het hier om een ketoeba gaat. Als we naar de functie van het document kijken, lijkt het ten behoeve van het bewijs van het bestaan van een huwelijk te zijn geschreven. In zoverre heeft het een zelfde functie als een ketoeba. Maar gelijkheid in functie betekent niet gelijkheid in aard en wezen. De ketoeba moest worden geschreven door de man en ondertekend door twee getuigen,

Bovendien, en dit punt lijkt onderbelicht in de Tobit-literatuur, is hier geen sprake van een gewoon huwelijk maar van een door de Tora voorgeschreven huwelijk³¹⁰. Sara was volgens de tekst de enige dochter van Raguel en Edna en moest als potentiële erfgename binnen de stam trouwen³¹¹. Bij een dergelijk huwelijk had de vader van de bruid een actievere rol, ook omdat zijn schoonzoon zijn naam zou gaan dragen. Bij dit type huwelijk was er geen sprake van een bruidsschat.

³⁰⁸ Epstein, Stummer, Buechler, genoemd op pagina 72, en Neubauer o.c. 68, pp. 240-241.

³⁰⁹ F. Zimmerman; “The Book of Tobit”. Dropsie College. Harper & Brothers. New York 1958. Pag 90. Over de uitleg van Neubauer – zie vorige noot – lijkt een meningsverschil. Epstein, o.c. (pag. 25, noot 15) schaart hem bij de groep die bestrijden dat het hier om een ketoeba gaat. Ik lees dit echter niet in de tekst van Neubauer: “... Damit ist auch die positiven Bedeutung der Urkunde festgelegt; es ist der Ehevertrag kat exochen, bei den Juden (wie die aramäischen und hebräischen Versionen hier V 13 lesen) kethuba...”.

³¹⁰ Bem. 36:8.

³¹¹ Volgens de tekst was Sara zevenmaal eerder gehuwd doch alle mannen stierven in de eerste huwelijksnacht. Volgens de traditie omdat ze niet tot dezelfde stam van Raguel behoorden en niet met Sara mochten trouwen. De sanctie was draconisch; dood in de huwelijksnacht.

Uit de beschrijving blijkt dat hier sprake is van een vroege vorm van huwelijkssluiting; de bruidegom spreekt tot de vader van de bruid. Haar toestemming wordt niet verzocht. De akte wordt opgemaakt om te bewijzen dat dit een huwelijk is overeenkomstig de voorschriften uit de Tora.

Uit de tekst blijkt niet dat Tobit zijn verplichtingen als echtgenoot ten opzichte van Sara laat optekenen.

Ook de oorsprong van het Boek Tobit biedt geen aanknopingspunt. Hoewel de schrijver ons wil doen aannemen dat het boek gebeurtenissen beschrijft ten tijde van Sjalmanesser van Assyrie (725 v.Chr.), is men algemeen van mening dat het uit de tweede eeuw v.Chr. stamt³¹².

Uit het Boek Tobit kan naar mijn mening niet met zekerheid worden geconcludeerd dat hier sprake is van een ketoeba en dus kan het niet dienen als een antwoord op de vraag naar de oorsprong van de ketoeba.

V.1.b.2 Papyri

De papyri uit Elephantine geven een goed beeld van het huwelijksrecht uit de tijd en op die plaats. Het verschilt nogal van het recht zoals wij dat kennen uit de periode van de Misjna en de Talmoed: man en vrouw hadden gelijke rechten. Ook de vrouw kon eenzijdig het huwelijk ontbinden.

Het probleem met de papyri is niet zozeer de historisch datering maar meer dat we niet weten op welk moment bij de huwelijkssluiting het huwelijkscontract werd opgesteld. Er zijn aanwijzingen dat een dergelijk contract soms pas werd opgemaakt als er al kinderen waren geboren³¹³ ter bescherming van het inkomen en de bezittingen van de vrouw en met bepalingen die polygamie verbieden.

De papyri geven wel een goed inzicht in de maatschappelijke verhoudingen in die dagen waarbij opvalt dat de positie van de vrouw sterker is, moderner is dan in de latere periode van de Misjna en de

³¹² Epstein JMC o.c. 52, pag. 25.

³¹³ Geller o.c. 302, pag 244; Enc. Jud. Vol. VI, 604-609.

Talmoed. Van deze sterkere positie is soms nog een echo zichtbaar in de Tosefta-literatuur.

De grote verdienste van Sjimon ben Sjetach ligt wellicht daarin dat hij, nadat hij in Egypte kennis maakte met huwelijkscontracten, het idee daarover formuleerde als antwoord op de maatschappelijk noden van zijn dagen.

V.2 Prenuptial Contract

Het is niet ongebruikelijk dat er bijzondere bepalingen in een apart contract worden opgenomen. Deze zijn halachisch geldig zolang ze niet in strijd zijn met het geldende en rabbijnse recht.

Over dit onderwerp zal ik nader spreken bij het behandelen van het onderwerp van de Agoena.

VI

HALACHISCHE STATUS VAN CIVIELE HUWELIJKEN

Halachische Status van Civiele Huwelijken³¹⁴

Al sinds talmuedische tijden wordt er gediscussieerd over de halachische status van andere samenlevingsvormen tussen man en vrouw dan die binnen een huwelijk overeenkomstig de Halacha.

In de terminologie van de Bijbel is er een zevental verschillende aanduidingen voor de vrouw binnen enig samenlevingsverband³¹⁵: de hoofdvrouw (sarai of malka of milkah)³¹⁶, de wettige vrouw (isja), de tweede vrouw (tsarah = rivale), de concubine (pilegesj)³¹⁷, de krijgsgevangen vrouw (esjet jefat to'ar)³¹⁸, de slavin vrouw (amah), het slavin meisje (amah of sjif'chah). Hoe haar juridische status precies was, is niet meer te achterhalen, noch de omstandigheden waaronder een man een andere vrouw nam. De schaarse verhalen (Abraham) geven soms aan dat dit geschiedde omdat de hoofdvrouw geen kinderen kon krijgen; in het geval van Sara biedt zij dan haar slavin Hagar aan haar man aan. Haar status is inferieur aan die van de hoofdvrouw; Hagar wordt later weggezonden, zonder dat er sprake is van enige handeling die wijst op een vorm van echtscheiding. Haar kinderen hebben echter wel de status van legitiem kind. Dit geldt ook voor de kinderen van de slavinvrouwen van Ja'akov – Bilhah en Zilpah –. Haar positie na het overlijden van haar eigenaar/echtgenoot was onduidelijk; soms herkreeg zij haar vrijheid, in andere gevallen ging zij over naar de volgende erfgenaam/eigenaar. Uit het verhaal van Re'oeween – de oudste zoon, en dus de belangrijkste erfge-

---

³¹⁴ Rabbijn David Friedman; "The status of non-halakhic marriages", in JHCS Vol. VIII, pp. 118-128; Rabbijn Prof. David Novak: "Jews married under non-Jewish Auspices", in Jewish Law Association Studies Vol. I, Scholars Press. Chico. Cal. 1985. pp. 61-77; en Ben Zion Schereschewsky: "Civil Marriage", in Encycl. Jud. Vol. 5. pp. 595-599. In het hebreuws verwijs ik, onder andere, naar (titels vertaald): Rav J.M. Charlap, "op de vraag van Civiel Huwelijk- heeft zij een scheidingsbrief nodig?", beit midrasj, 1941, 45-66; M. Rott, "een vrouw die civiel is getrouwd - heeft zij een scheidingsbrief nodig?", Or Ha-mizrach 3(1), 1956, 15; T. Domb, "zij die civiel huwt - heeft zij een scheidingsbrief nodig?", Noam 2, 1959, 235 en Dayan S. Dichovski, "Civiel Huwelijk", in Techoemin 2, 1981, p. 252 en P. Shiffman, "wie is bang voor een Civiel Huwelijk", 1995.

³¹⁵ Epstein, Marriage Laws o.c. 52, pp. 34-76.

³¹⁶ Zie bijvoorbeeld in Ber. 11:29.

³¹⁷ Ber. 22:24 en Ben Zion Schereschewsky: "Concubine", in Encycl. Jud. Vol. 5 pp. 862-865.

³¹⁸ Dew. 21:10.

naam - kun je afleiden dat er sprake is van een vorm van eigendom van de slavin-vrouw; het voor de dood van Ja'akov benaderen door Re'oeween van Bilhah wordt beschouwd als aantasting van diens eigendomsrecht, als rebellie tegen zijn vader, zoals ook het soortgelijk gedrag van Avsjalom tegen zijn vader David.

Door de latere ontwikkelingen verdwijnt de hebreeuwse slaaf/slavin. Door de beperkende bepalingen omtrent de duur van de slavernij – zes jaar – en, in geval iemand om uit zijn schulden te komen zichzelf als slaaf verkocht, maakten de bepalingen van het sjemitta jaar – het zevende jaar, waarin de schulden vervielen – het nauwelijks mogelijk om dit instituut te handhaven. Dit betekent dat dit instituut in de latere rabbijnse literatuur niet meer voorkomt en de enig halachische relevante samenlevingsvorm tussen een Joodse man en een Joodse vrouw het huwelijk is.

Het instituut van het concubinaat bestond blijkens de talmoedische literatuur nog wel. Zoals hiervoor al vermeld, wordt als verschil tussen een legitieme vrouw en een concubine genoemd, dat eerstgenoemde wel een ketoeba heeft en laatstgenoemde niet. Rav gaat, blijkens een passage in de Talmoed Jeroesjalmi nog een stap verder en zegt dat een pilegesj noch gehuwd is, noch een ketoeba heeft³¹⁹. Het instituut van de 'pilegesj' komt wel voor in de Griekse en Romeinse juridische literatuur.³²⁰

De in de Talmoed genoemde matrimoniaale avonturen van Rav en R. Nachman³²¹ hebben geen betrekking op het concubinaat, maar op een vorm van een tijdelijk huwelijk; een huwelijksvorm die ook in de omringende culturen en met name later in de Arabische cultuur voorkomt³²².

Het concubinaat komt weer op in de Joodse cultuur in de 12de–13de eeuw, waarschijnlijk onder invloed van de omringende dominante christelijke cultuur. Volgens de Rambam³²³ is het alleen de Koning toegestaan een concubine te hebben. Dit is ook de opvatting van o.a. R. Abraham ben

³¹⁹ yKet. 29d.

³²⁰ Van Oven o.c. 60, pp. 474-476.

³²¹ bYoma 8b en bYew. 37b.

³²² Zie Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. VII, pages 757-759 s.v. "Muta". E.J. Brill. Leiden 1992 en het in noot 66 vermelde werk van mr. L. Buskens pp. 88, 112.

³²³ Yad, Hilch. Melachiem 4:4.

David van Posquieres en Nachmanides. Desondanks kwam het ook onder de 'gewone' bevolking voor en de houding van de rabbijnen in het algemeen was dat zij het concubinaat tolereerden wanneer zij niet in staat waren om het tegen te gaan. Er waren twee vormen van concubinaat; de eerste was die waarin wel kidoesjien is gegeven maar geen choepa is gevolgd. In zo'n geval moest er bij het beëindigen van de relatie een get worden gegeven. De tweede vorm was het vormloos gaan samenwonen van man en vrouw. Afhankelijk van de omstandigheden (afhankelijk of de omgeving hen als gehuwd beschouwt), moet er wel of geen get worden gegeven bij het beëindigen van dit samenleven.

De discussie in de Halacha over het concubinaat wordt in de loop der tijden een theoretische discussie. Dit verklaart ook waarom er in de Sjoelchan Aroech nauwelijks aandacht aan wordt besteed. Ook de Rema behandelt dit onderwerp bijna niet.

In de 18^e eeuw lijkt deze discussie weer enige actualiteit te krijgen door een voorstel van Rabbijn Ja'akov Emden³²⁴ die het concubinaat aanbeval om het gevaar te vermijden van het aangaan van strikt verboden relaties, bijvoorbeeld met een gehuwde vrouw of met een vrouw³²⁵ tijdens haar menstruatie.

Ook in de beginjaren van de Staat Israël is een dergelijk voorstel gelanceerd door de toenmalige Minister van Godsdienstzaken Rabbijn Ya'akov Mosje Toledano (1955-1961) voor paren die niet waren geïnteresseerd in een huwelijk volgens de regels van de Halacha en ook om zo situaties van agoenoth³²⁶ te vermijden. Maar zowel het voorstel van Rabbijn Ja'akov Emden als het voorstel van Rav Toledano werden niet aanvaard, zodat de geldende Halacha het concubinaat nog steeds verbiedt.³²⁷

---

³²⁴ 1697-1776. Bekend onder zijn acroniem Ya'avetz= Ya'akov ben Tswi. Hij was de zoon van Rabbijn Tswi Hirsch Ashkenazi (ChachamTswi).

³²⁵ Sje'ilat Ya'avetz 2:15.

³²⁶ Zie deel II (Agoena).

³²⁷ J. David Bleich; "Kiddushei Ta'ut: Annulment as a Solution to the Aguna Problem", Tradition Vol. 31(1), p. 90-128.

Een variant op het concubinaat, dan wel een samenlevingsvorm tussen het concubinaat en kidoesjien, is recentelijk voorgesteld door Prof. Meir Simcha Feldblum³²⁸ dat hij ‘derech kidoesjien’ (bij wijze van huwelijk) noemt. Hij sluit hierbij aan bij een aantal al bekende rechtsfiguren zoals het minderjarige meisje dat door haar vader wordt verlaten, maar waarvoor de moeder en de broer een huwelijk kunnen regelen en de figuur dat de vader voor zijn minderjarige zoon een huwelijk regelt. Deze rechtsfiguren hebben geen basis in de Bijbel en worden door een aantal autoriteiten verworpen als zijnde losbandig³²⁹, maar met name Tosafot³³⁰ accepteren deze rechtsfiguur als zijnde een vorm tussen losbandig sexueel gedrag en een ‘rabbijns huwelijk’. Hierop doorredenerend stelt Feldblum dat een samenlevingsvorm ‘bij wijze van huwelijk’ halachisch is toegestaan en dat bij het beëindigen van een dergelijke relatie geen get noodzakelijk is. Met Bleich³³¹ ben ik van mening dat het wezen van de door Feldblum voorgestelde samenlevingsvorm niet verschilt van het concubinaat: “Dieselbe Kalle nur anders geschleiert” (dezelfde bruid maar met een andere sluier).

Een andere groep wordt gevormd door de kerkelijke huwelijken, d.w.z. een huwelijk gesloten met in achtneming van de kerkelijke regels en ceremoniën. Deze vorm kwam in Spanje voor met name bij de z.g. Marranen (crypto-Joden). Volgens de nader te noemen uitspraak van R. Izaak ben Sjesjet Perfet (Ribasj) was in geval van het beëindigen van een dergelijk huwelijk geen get nodig, ook omdat de geslachtsgemeenschap niet “lesjeem kidoesjien” (met als oogmerk de kidoesjien volvoeren) was. Dit is ook het standpunt van de Rambam³³².

Daarnaast waren er de in de Angelsaksische rechtsliteratuur genoemde “common law marriages”: huwelijken gesloten volgens de ter plaatse geldende gebruiken en normen. Ook bij het beëindigen van deze

³²⁸ “Ba’ayot Agunot uMamzerim - Hatsa’at Pitaron Makifah veKollelet” (Voorstel tot een allesomvattende oplossing voor het Agoena & Mamzeriem Probleem). Dinec Yisraeel. Vol. XIX (5757-5758) pp. 203-216.

³²⁹ Yad, Hilch. Isoeree Bi’a 21:25 en S.A.E.H. 1: 3.

³³⁰ bYew. 96b.

³³¹ J. David Bleich: “Can there be a marriage without marriage?” Trad. Vol. 34.2. pp. 39-49.

³³² Yad, Hilch. Isjoet 3:5.

samenlevingsvorm is geen get nodig³³³, omdat de man aan getuigen niet heeft gemeld dat met dit samenleven werd beoogd te voldoen aan de eisen van kidoesjen. Di Trani volgt hier de Rambam³³⁴.

Tenslotte wordt vanaf het begin van de zestiende eeuw de vraag of aan civiele huwelijken een halachische status moet worden toegekend, uitvoerig besproken in de halachische literatuur.³³⁵ Deze vraag ontstond door de eis van de burgerlijke overheid om een huwelijk ten overstaan van door deze overheid erkende functionarissen te sluiten. In Nederland wordt deze samenlevingsvorm voor het eerst geïntroduceerd in 1580. De discussie heeft alleen betrekking op dit type huwelijken gesloten uitsluitend tussen Joden. Een burgerrechtelijk huwelijk gesloten tussen een Jood en een niet-Jood heeft geen enkele status in de Halacha, omdat een dergelijk huwelijk volgens de Halacha niet is toegestaan, en niet geldig is.

Dit laatste behoeft enige relativering in die gevallen waarin de niet-Joodse partner later toetreedt tot het Jodendom. De vraag is dan of een civielrechtelijk huwelijk toch niet halachisch relevant kan worden geacht, in die zin dat in geval van echtscheiding om elke twijfel weg te nemen er toch een get moet worden gegeven.

Met civiele huwelijk bedoel ik seculiere huwelijken gesloten ten overstaan van de burgerlijke autoriteiten in de aanwezigheid van twee getuigen.

De vraag naar een dergelijke status moet worden beperkt tot de wijze van huwelijksluiting zelf. De vraag naar de juridische geldigheid of juri-

---

³³³ R. Josef di Trani. *Novellae at Kidsoesjen* (ed. Venetie 1645, no 63) geciteerd in Boaz Cohen: "Law and Tradition in Judaism". Ktav Publ. House. New York. 1969 p. 241.

³³⁴ Yad, Hilch. Geroesjen 10:19.

³³⁵ Zie Rabbijn Charlap in zijn "Leshe'eelat niesoe'im ezrachie'jim: Ha'im tsericha get?" [Betreffende een Civiel Huwelijk- heeft zij een scheidingsbrief nodig?], beit midrasj, 1941; Domb T., "Hanieseet beniesoe'im ezrachie'jim - Ha'im tsericha get?", [zij die civiel huwt - heeft zij een scheidingsbrief nodig?], Noam 2, 1959, 235 en Rott M., "Iesha hanieseet beniesoe'im ezrachie'jim - Ha'im tsericha get?" [een vrouw die civiel is getrouwd - heeft zij een scheidingsbrief nodig?], Or Hamizrach 3(1), 1956, 15. 45-66. Het onderwerp is weer behandeld door de Dayan Shlomo Dichovski, "niesoe'im ezrachie'jim" [Civiel Huwelijk], Techumin 2, 1981, p. 252, en ook academisch door Pinchas Shiffman, "Mie mefageed mieniesoe'im ezrachie'jim?" [wie is bang voor een Civiel Huwelijk], 1995.

dische relevantie van bij een huwelijk gebruikelijke documenten is een andere vraag. Om concreet te zijn: de vraag naar de juridische relevantie van een ketoeba in het seculiere recht is een vraag van een andere status dan de vraag naar de geldigheid van een civiel huwelijk in de Halacha.

Rabbijnse autoriteiten hebben verschillende posities ingenomen bij het antwoord op de vraag naar de geldigheid van civiele huwelijken. Sommigen nemen het standpunt in dat dergelijke huwelijken halachisch relevant zijn, in dier voege dat indien partijen dit huwelijk wensen te beëindigen een get noodzakelijk is. Ik noem dit het strikte standpunt. Anderen zijn van oordeel dat een dergelijk huwelijk halachisch niet relevant is en dat, indien partijen echtscheiding willen, er geen get noodzakelijk is. Ik noem dit het milde standpunt.

De termen 'strikt' en 'mild' mogen niet de verkeerde associaties oproepen in die zin dat 'strikt' wordt vertaald als conservatief en 'mild' als progressief. In tegendeel, met 'strikt' duid ik op die wijze van redeneren waarbij men de Halacha als uit ware uitbreidt (centripetaal) door het nieuwe verschijnsel (civiel huwelijk) binnen het bereik van het halachisch redeneren te brengen. Het 'milde' standpunt is centrifugaal waarbij men de Halacha als het ware afsluit voor nieuwe verschijnselen en ontwikkelingen. Deze benaderingswijzen zeggen ook iets over de houding ten aanzien van het probleem van de agoenot (hfd.VIII/deel II) en mamzeroet.

VI.1 Het Strikte Standpunt

Als een civiel huwelijk minimaal dezelfde elementen als een kidoesjien bevat dan heeft een dergelijk huwelijk halachische status. De minimale eisen van de kidoesjien zijn:

1. handeling van de kidoesjien
2. getuigen
3. verklaring

VI.1.a Handeling van de Kidoesjien

Kidoesjien wordt voltrokken door drie handelingen: door geld, door een document en door geslachtsgemeenschap. In een civiel huwelijk geeft de bruidegom aan de bruid een ring. Als deze ring minimaal een proetah³³⁶ waard is, is voldaan aan de eerste handeling. De bruidegom ondertekent ook de huwelijksakte waarmee hij zijn verplichtingen als man tegenover zijn vrouw op zich neemt. Dit kan worden vergeleken met het document of misschien met de Ketoeba. Het samenwonen als man en vrouw is gelijk te stellen met de eis van geslachtsgemeenschap in de Misjna. Dit wordt afgeleid uit mGittin 8:9³³⁷ waarin een verschil van mening tussen de School van Sjammai en de School van Hillel staat:

“Als iemand van zijn vrouw scheidt en brengt met haar de nacht door in een herberg zegt de School van Sjammai ‘Ze heeft geen tweede get nodig’. De School van Hillel zegt dat ze wel een tweede get nodig heeft.”

De Talmoed verklaart dit verschil van mening op twee verschillende manieren:

- A. Twee getuigen hebben gezien dat zij geslachtsgemeenschap hadden. De School van Sjammai beschouwt dit als liederlijk gedrag terwijl de School van Hillel dit ziet als geslachtsgemeenschap in het kader van een huwelijk, omdat er wordt voorondersteld dat geen man in Israël zich liederlijk gedraagt³³⁸.
- B. De getuigen hebben niet gezien dat er sprake was van geslachtsverkeer, maar de getuigen hebben wel gezien dat de vrouw zich afzonderde met haar ex-man. De School van Sjammai stelt dat dit geen getuigenis is van het hebben van geslachtsgemeenschap, terwijl de School van Hillel zegt dat dit wel zo is, en als de man geslachtsgemeenschap met haar had, was dit ongetwijfeld in het framework van een huwelijk, omdat geen man in Israël zich liederlijk gedraagt.

³³⁶ Een koperen munt. De kleinste munt in de tijd van de misjna.

³³⁷ bGitt. 81a.

³³⁸ Voor de regel “ein adam osee be’ilato be’ilat z’noet”[geen man in Israël gedraagt zich liederlijk] zie Encycl. Talmudica Vol. I, pp. 679-689 en bGitt. 8ab, bKet. 73a en bYew. 107a.

De Halacha volgt het standpunt van de School van Hillel volgens beide uitleggingen³³⁹ en trekt de conclusies door naar het onderwerp van het ongetrouwde paar³⁴⁰.

VI.1.b Getuigen

Bij deze eis wordt de vooronderstelling gebruikt dat, hoewel er wellicht geen valide getuigen waren bij het sluiten van het huwelijk, het huwelijk toch halachisch geldig is als er in de stad wel twee valide getuigen zijn die kennis hebben van deze ceremonie. Dit wordt beschouwd als waren zij bij deze handeling zelf aanwezig. Rabbijn Sjimon ben Zemach Duran formuleert dit als volgt:

“En sinds er Joden zijn, die geschikt zijn om een getuigenverklaring af te leggen in de stad waar het huwelijk plaatsvond, die wetenschap hebben dat zij zich hebben afgezonderd, daarvan zeggen wij dat zij getuigen zijn geweest van het samenzijn, dat zij getuigen zijn geweest van de geslachtsgemeenschap en dat dit huwelijk effectief is vanaf het moment van de geslachtsgemeenschap”³⁴¹

VI.1.c Verklaring

Bij het civiele huwelijk legt de bruidegom een verklaring af en ondertekent een document waarin hij verklaart dat hij deze vrouw huwt.

Uit het vervullen van deze drie handelingen kan men dus afleiden dat een dergelijk huwelijk halachisch relevant is, ook als de partijen daar wellicht niet bij hebben stilgestaan. Ik wijs er nogmaals met nadruk op dat, indien partijen uiteen wensen te gaan, volgens dit standpunt een get noodzakelijk is.

VI.2 Het Milde Standpunt

Bij dit standpunt wordt het verschil benadrukt tussen een huwelijk volgens de Halacha en een civiel huwelijk.

---

³³⁹ S.A. E.H. 149:1-2.

³⁴⁰ S.A.E.H. 26:1.

³⁴¹ Sje'elot oe Tesjoewot (Sjoet) Tasjbez 3:47.

VI.2.a Kidoesjien

Volgens de Halacha is er pas sprake van kidoesjien ingeval er geld is betaald, een document is getekend en geslachtsgemeenschap heeft plaatsgevonden. Deze drie elementen/handelingen constitueren de kidoesjien. Dit geldt niet voor een civiel huwelijk. Dit ontstaat pas na de verklaring en het document is een bewijs van het bestaan van het huwelijk; het doet het huwelijk niet ontstaan. De regel: “geen man in Israël gedraagt zich liederlijk” kan niet worden toegepast bij civiele huwelijken, omdat het een basisvooronderstelling is die kan worden gebruikt zolang deze niet door de feiten wordt weersproken. Bij een civiel huwelijk is dat wel het geval. Volgens de Ribasj:³⁴²

“Omdat ze zijn begonnen met huwelijk te sluiten volgens de manieren van de niet-Joden drukken ze hiermede uit dat zij niet beogen een huwelijk te sluiten volgens de Wet van Mozes en Israël.”³⁴³

VI.2.b Getuigen

Er is geen substitutie mogelijk voor de aanwezigheid van twee halachisch geschikte getuigen. Zelfs als er niet volgens de Halacha competente getuigen aanwezig zijn, zijn hun verklaringen ongeldig omdat, volgens Rabbijn Mosje Feinstein “Een getuige niet (naar een niet-Joods gerecht) gaat om een niet-Joods huwelijk bij te wonen”.³⁴⁴

---

³⁴² Rabbijn Izaak ben Sjesjet Perfet, Spanje 14de eeuw.

³⁴³ Sje'elot oeTesjoewot (Sjoet) Ribasj 6.

³⁴⁴ Iggror Mosje, Even HaEzer 2:19. Het standpunt van Rav Feinstein is niet eenduidig. In andere responsa geeft hij aan dat huwelijken waarbij niet-orthodoxe rabbijnen optreden er bij het beëindigen van zo'n huwelijk toch een get noodzakelijk is. Eigenlijk hoort Rav Feinstein bij degenen die een tussenstandpunt innemen. Zie ook voor het standpunt van R. Feinstein het in noot 314 vermelde werk van David Friedman. Hoe door sommigen (orthodoxe rabbijnen) tegen niet-orthodoxe huwelijken wordt aangekeken leze men in het artikel van R. Norman E. Frimer en R. Dov I. Frimer: “Reform marriages in Contemporary Halakhic Responsa”. Tradition Vol. 21:3 (1984). pp. 7-39.

VI.2.c Verklaring

Aangezien er geen geldige kidoesjien is, noch getuigen, is een verklaring van de man niet relevant.

Volgens het milde standpunt is een civiel huwelijk halachisch niet relevant en indien partijen dit huwelijk wensen te beëindigen, is er geen get noodzakelijk.³⁴⁵

VI.3 Een Tussenstandpunt

Er zijn autoriteiten van verschillende denominaties binnen het jodendom, die de mening huldigen dat men niet in het algemeen een uitspraak kan doen, maar dat het van geval tot geval moet worden beoordeeld. Dit gold met name voor de vroegere Sovjet-Unie waar lange tijd alle religieuze uitingen waren verboden. Rabbijn Tswi Makovsky³⁴⁶ zegt hierover:

“Iemand die op de hoogte is van de situatie hier ten lande, voor hem is het moeilijk om te beslissen en te verklaren dat eenieder die een vrouw trouwt zonder de ceremoniën kidoesjien en choepa, maar alleen overeenkomstig hun wetten, een opzettelijke afvallige is. Er zijn velen die een ceremonie wensen overeenkomstig de Wet van Mozes en Israël, en ze betreuren het ten zeerste dat dit niet kan, omdat ze vrezen hun broodwinning te verliezen als ze dat wel doen. Daarom is het niet mogelijk om in het algemeen een uitspraak te doen of er wel of niet een get noodzakelijk is. Ieder geval moet op zich worden beoordeeld; als hij bekend staat als een vrijdenker die handelt in strijd met de Joodse wet en hij verlangt er niet naar om overeenkomstig deze wet te trouwen dat moet je een mild standpunt innemen. Als hij bekend staat als iemand die wel de Joodse wet in acht wil nemen en daarin erg nauwkeurig is, dan hebben zij een get nodig.”

---

³⁴⁵ Zie ook het eerder vermelde werk (Engelse vertaling) van Mosje Zemer, pagina 109, waarin deze ook een uitspraak van Rabbijn A.I. Kook – opperrabbijn van het toengeheten Palestina – aanhaalt: “hij die trouwde voor de burgerlijke autoriteiten en ook later volgens burgerlijk recht scheidde. Is er een beter bewijs dat hij totaal niet geïnteresseerd is in een huwelijk volgens de Halacha, dus waarom moeten wij ons er druk over maken? Er is absoluut geen enkele reden om bezorgd te zijn [dat de vrouw een agoena wordt]”. Sjoet ezrat Coheen, Jerusalem, 5729, 38-9.

³⁴⁶ Rusland, 30-er jaren.

Sommigen autoriteiten stellen dat om elke twijfel uit te sluiten een get moet worden gegeven. Rabbijn David Tswi Hoffmann³⁴⁷ stelt:

“Naar mijn mening moet er een get worden gegeven om elke twijfel uit te sluiten. Daarom moet er op deze wijze bekendheid aan worden gegeven [aan het einde van het huwelijk]. Als het niet mogelijk is om een get te geven, moeten we een mild standpunt innemen [dat wil zeggen er is geen get nodig] zodanig dat we er niet van uitgaan dat hij door de geslachtsgemeenschap beoogde haar te huwen.”

En Rabbijn Izaak Klein:

“Het is vanzelfsprekend dat we tegenwoordig ons niet aansluiten bij degenen die het religieuze huwelijk overbodig achten en ook niet bij degenen die er strikt op toezien dat een huwelijk overeenkomstig de eisen van de Halacha wordt gesloten. Onze ervaring is dat de morele instelling van hen die verbonden zijn door een civiel huwelijk (...) in gunstige zin kan worden vergeleken met hen die een religieus huwelijk hebben gesloten.”³⁴⁸

De Rogochever Gaon (R. Joseef Rosin van Dvinsk) antwoordt op de vraag over twee Joden die in Rusland een burgerlijk huwelijk hadden gesloten in een responsum in 1929³⁴⁹:

“Per definitie (vehageder) zijn er twee gevolgen van het verwerven van een vrouw 1) ze wordt van hem en 2) ze is verboden voor alle anderen als zijnde een gehuwde vrouw en de kidoesjen van een andere man is ongeldig. Dit betekent dat indien de man specifiek kidoesjen bedoelt, de vrouw niet als concubine wordt beschouwd.”

En in soortgelijke zin zegt R. Joseef Henkin van New York³⁵⁰:

“... want als iemand met een vrouw geslachtsgemeenschap heeft, is ze al met hem verbonden. En ze kan ook andere dingen vragen [met betrekking tot het huwelijk]. Dit is ook de Noachitische Wet die in de ziel van een ieder is ... Dus, overeenkomstig hetgeen ik al eerder schreef dat zelfs zonder formele heiliging als hij de vrouw met het oog op een huwelijk

³⁴⁷ Duitsland, 1843-1921 in zijn responsa verzameling MELAMMED LEHO'IEL, Even HaEzer nr. 20.

³⁴⁸ Proc. of the Rabbinical Assembly V (1933-1938) pp. 485, en in diens “A guide to Jewish Religious Practice”, The Jewish Theological Seminary of America. New York. 1979. p. 411.

³⁴⁹ Geciteerd door Novak zie noot 314.

³⁵⁰ Geciteerd door Novak zie noot 314.

naar huis voerde (lesjeem isjoet venisoe'ien), is alsof bij de geslachtsgemeenschap die hij daarna met haar heeft er getuigen aanwezig zijn [d.w.z. dat huwelijk kan overeenkomstig de regels van de Halacha geldig worden geacht].”

Sommige autoriteiten zeggen dat er een get noodzakelijk is vanwege “mar’it ayin” (niet de verkeerde indruk geven). Omdat de mensen dan niet zouden zeggen dat de man van zijn vrouw is gescheiden zonder haar een get te geven. Volgens dit standpunt zou, ingeval de man weigert zijn vrouw een get te geven of indien de man spoorloos is verdwenen, een mild standpunt moeten worden ingenomen; dat wil zeggen dat de vrouw kan hertrouwen zonder een get te hebben met betrekking tot haar eerdere huwelijk.

I.1.a Rabbijn dr. Samuel Holdheim

Het meest vergaande standpunt wordt ingenomen door rabbijn Samuel Holdheim. In zijn “Ueber die Autonomie der Rabbinen und das Princip der juedische Ehe”³⁵¹ analyseert Holdheim de dinee kidoesjien (wetten van het huwelijk) waarbij hij zich concentreert op de verschillende transacties waarbij ‘kinjan’ nodig is. Hij betoogt dat de Halacha daarbij het begrip ‘kinjan’ gebruikt in de betekenis dat een persoon vrijwillig juridische rechten en verplichtingen op zich neemt zoals eigendom en schulden. Hij stelt, na analyse van die verschillende transacties, dat een huwelijk naar Joods recht een civiele handeling (dinee mamonot) is, en geen religieuze handeling (dinee issoera). De consequentie van deze conclusie is – en deze wordt ook door Holdheim getrokken – dat op basis van de ‘dina demalchoeta dina –regel’ het locale seculiere recht boven het Joodse recht gaat en dat dus een civiel huwelijk gelijk is aan een huwelijk overeenkomstig de regels van de Halacha.

Dit standpunt van Holdheim riep direct scherpe reacties op, met name bij de orthodoxe rabbijnen. Rabbijn Samson Raphael Hirsch in zijn “Zweite Mitteilungen aus einem Briefwechsel ueber die neuste juedische

---

³⁵¹ Verlag der K. Und K. Buchhandlung. Schwerin 1843. Geschreven als reactie op een antisemitisch geschrift van de protestantse theoloog Bruno Breuer. Deze theoloog betoogde in dit geschrift dat emancipatie van de Joden van nature niet mogelijk is omdat ze altijd een ‘vreemd element’ blijven.

Literatur” fulmineert heftig tegen Holdheim over diens aantasting en eigenlijk afschaffing van de autonomie van de rabbijnen en het onnodig en misplaatst hanteren van de ‘dina demalchoeta dina-regel’.

Ook rabbijn Zacharias Frankel in zijn “Grundlinien des mosaïsch-talmudischen Eherechts”³⁵² opponeert tegen Holdheim hoewel hij hem niet met name noemt. Zijn stelling is dat, hoewel er sprake moet zijn van ‘kinjan’, het huwelijk meer is dan alleen een juridische handeling, het heeft ook een religieuze dimensie³⁵³ en naar Joods recht wordt een huwelijk niet beheerst door ‘dinee mamonot’ maar door ‘dinee issoera’ en kan de door Holdheim toegepaste verwijzingsregel – dina demalchoeta dina – niet worden gebruikt inzake de regels omtrent huwelijken.

De controverse moet wel in het licht van die tijd – aarzelende emancipatie van de Joden en tegelijkertijd opkomend antisemitisme – worden gezien. Waar Holdheim propageert dat Joden gewone staatsburgers konden zijn zonder hun religie overboord te zetten, stelde Frankel zich op het standpunt dat emancipatie niet betekende afschaffing van de Joodse normen, waarden en gebruiken.³⁵⁴

Als de man weigert een get te geven, kan naar mijn oordeel terecht worden volgehouden dat ten aanzien van het beëindigen van zo’n huwelijk geen get noodzakelijk is. Een zelfde mening wordt toegeschreven aan R. Jechiel Ja’akov Weinberg door Rabbijn David Novak³⁵⁵ en ook door R. Marc b. Shapiro³⁵⁶ die een responsum van Weinberg bespreekt, afgedrukt in diens Seridee Eesj. Vol. III. Nr. 22³⁵⁷.

---

³⁵² Zie noot 54.

³⁵³ Op pagina 31; “Die Trauung – chuppa – macht sowohl in religioeser wie in richtlicher Hinsicht die Ehe zu einer vollstaendigen, auch wenn nicht der Beischlaf erfolgt...”.

³⁵⁴ David Ellenson; “Samuel Holdheim on the legal character of Jewish Marriage; a contemporary comment on his position” in Walter Jacob & Moshe Zemer (Eds.) ‘Marriage obstacles in Jewish Law’ – zie ook noot 52.

³⁵⁵ Novak, o.c. 314.

³⁵⁶ R. Marc b. Shapiro in zijn biografie over Weinberg: “Between the Yeshiva World and Modern Orthodoxy. The Life and Works of R. Jehiel Jacob Weinberg”. The Littman Library of Jewish Civilization. Londen 1999. Op p. 190.

³⁵⁷ De conclusie in de responsa is dat hoewel dit zijn halachische opinie is, in de praktijk stelt R. Weinberg voor dat elk zo een geval voor drie grote rabbijnen zal worden gebracht. In het geval dat hij bespreekt, beveelt hij de opperrabbijn van

VI.4   **Samenvatting**

De hedendaagse opvattingen omtrent de halachische status van civiele huwelijken lopen uiteen, van wel relevant, dat wil zeggen bij het beëindigen van zo'n huwelijk is een get noodzakelijk (strikt standpunt), tot irrelevant: bij echtscheiding van een civiel huwelijk is geen get noodzakelijk (mild standpunt).

Deze opvattingen hebben een verdere strekking dan alleen het beëindigen van het huwelijk; bij het milde standpunt behoeft men minder bevreesd te zijn voor het ontstaan van agoenot en zijn de kinderen bij een tweede huwelijk van de vrouw geen mamzeriem.

Hoewel dogmatisch gesproken mijn voorkeur uitgaat voor het strikte standpunt is om sociale redenen het milde standpunt mij sympathieker.

We kunnen nu een civiel huwelijk tussen twee Joden genuanceerd nader bezien; de kinderen zijn ontegenzeggelijk Joods, de financiële voordelen van een ketoeba voor de vrouw zijn tegenwoordig toch niet meer dan symbolisch. De Halacha is er op tegen dat Joodse rechtsproblemen voor niet-Joodse rechtssystemen worden gebracht. De Halacha erkent andere rechtssystemen en deze systemen kunnen een functie hebben, ook om halachische problemen op te lossen.

De houding van de Joodse omgeving is meestal er niet een van een totale verwerping en de Halacha staat niet per definitie afwijzend tegen andere rechtsinstituten om een halachisch probleem op te lossen.

VII

ONTBINDING VAN HET HUWELIJK

Ontbinding van het Huwelijk

Een huwelijk naar Joods recht wordt ontbonden door de dood van een der echtgenoten of door echtscheiding.

VII.1 Dood van één der Partners³⁵⁸

Op basis van Dew. 20:7 doet de dood van de man het huwelijk ontbinden. Hoewel de tekst betrekking heeft op de kidoesjien en niet op het volledige huwelijk kan men concluderen dat dit ook voor de niesoe'ien of de choepa geldt. Voorts geldt deze regeling ook voor de man indien de vrouw overlijdt.

Indien de vrouw overlijdt kan de man zonder meer hertrouwen.

Als de man overlijdt, kan het zijn dat op de vrouw de leviraatsverplichting komt te rusten. Een leviraatshuwelijk is nodig als een gehuwde man kinderloos sterft. Al in de bijbelse tijd was de leviraatsplicht niet de enige optie meer (Dew. 25:5–10). De broer (en ook de vrouw) kan de leviraatsplicht weigeren. Zij hoeven daarvoor geen speciale reden te geven. Als deze niet wordt uitgevoerd, dan vindt er een scheidingsprocedure (chalitza) plaats. In Asjkenaz wordt de optie van chalitza geprefereerd boven de leviraatsplicht. Ondanks het feit dat het leviraatshuwelijk nauwelijks meer voorkomt, is de vrouw rehtens aan haar overleden man gebonden totdat een van de ceremonies is volbracht. Dit betekent halachisch dat de weduwe niet kan hertrouwen (en ook geen buitenhuwelijkse seksuele relaties kan hebben) totdat een van de broers aan de leviraatsplicht heeft voldaan, ofwel de chalitza ceremonie is voltrokken. In gevallen waar de broers niet aanwezig zijn, geen religieuze ceremonies willen doen of minderjarig zijn, is dat problematisch.³⁵⁹

---

³⁵⁸ Dew. 20:7 “En wie is er die aan een vrouw door huwelijksbelofte verbonden is, maar haar nog niet getrouwd heeft? Die moet teruggaan naar zijn huis, anders zou hij in de oorlog kunnen sneuvelen en zou een ander haar huwen”.

³⁵⁹ S.A. E.H. 156, 161, 164-167. Riskin, 1989, pp. 27-9; Zemer, Halacha Sjefoeya, 63-72; zie Elon, op verschillende plaatsen, voor een historisch overzicht. Zie ook noot 22.

Er is een probleem indien het overlijden niet zeker is. Bijvoorbeeld ingeval van verdwijning of vermissing waarbij van de verdwenene of de vermiste taal noch teken wordt gehoord. Maar ook in die gevallen waarin het vrijwel zeker is dat de betrokkene is omgekomen, maar er geen getuige(n) is/zijn die dit kan bevestigen. Ik denk daarbij aan vlieg- of scheepsrampen en terroristenaanslagen zoals in september 2001 in New York. Maar ook in de recente geschiedenis, waarbij door deportaties miljoenen op drift werden gestuurd om massaal te worden vermoord. En van dit onvoorstelbare waren per individueel geval geen getuigen, omdat die ook werden vermoord.

Hoewel de eisen in de rabbijnse juridische literatuur met betrekking tot het aantal en de kwaliteit van de getuigen voor een overlijdensgeval uiterst mild zijn, blijven er toch gevallen over waarin geen getuige(n) bestaat(n).³⁶⁰

De textus classicus is³⁶¹

“Onze rabbijnen leerden: Als een man in het water valt, of dit nu wel of niet begrensd is, is het zijn vrouw verboden [te hertrouwen], volgens R. Meir. Maar de chagamiem [als hij in] het water [valt] dat [zichtbaar] begrensd is, dan is het zijn vrouw toegestaan [te hertrouwen], maar als het water [niet zichtbaar] begrensd is dan is het zijn vrouw verboden [te hertrouwen]. Wat moeten we verstaan onder [zichtbaar] begrensd?

Abbaye antwoordde: [een gebied waarvan de grenzen] door een persoon die [aan de rand staat] kan worden overzien in alle richtingen”.

Eenzelfde juridische regeling is vermeld in de Sjoelchan Aroech³⁶².

Moet deze tekst letterlijk worden genomen of kunnen we deze als een paradigma beschouwen en nader invullen met behulp van hedendaagse voorzieningen?

---

³⁶⁰ Hoewel er in het algemeen voor alle juridische zaken twee getuigen nodig zijn, neemt men genoeg voor dit doel met een (zelfs niet) Joodse getuige. Ook een vrouw en slaaf kunnen hiertoe getuigen. Zelfs een getuige die een tweede bron is, is acceptabel. Zie Yad. Hil. Geeroesjen, 13: 8-20, S.A.E.H. 17.

³⁶¹ bYew. 121a.

³⁶² S.A.E.H. 17:32.

In deze tijd met de ruim beschikbare technologische hulpmiddelen is het snel mogelijk om zo iemand elders te lokaliseren. Als de omgeving meewerkt is het nauwelijks nog mogelijk om onvindbaar te blijven. In zo'n geval zou men als het ware een virtuele grens kunnen bepalen waarbinnen de man of de vrouw verdwenen is. Wordt deze dan niet zichtbaar binnen een bepaalde periode, dan kan worden aangenomen dat hij of zij definitief is verdwenen en dan kan het huwelijk als ontbonden worden beschouwd.

De positie van een man en een vrouw is verschillend. Als voor een vrouw het een valse bevinding blijkt te zijn, dat wil zeggen de man blijkt nadien toch nog te leven, dan komen de gevolgen geheel voor haar rekening. Indien ze hertrouwd is, is ze halachisch bigamiste en dient ze te scheiden van haar tweede echtgenoot. Terug naar haar eerste echtgenoot kan ze niet op grond van de regeling in Dew. 24:4 en de kinderen uit dit tweede huwelijk worden als mamzeriem beschouwd.³⁶³

Een oplossing is, dat het Beth Din in zo'n geval van verdwijning of vermissing het eerste huwelijk nietig verklaart met als argument dat de vrouw, als ze van te voren had geweten hoe haar man zich zou gaan gedragen, zij nooit met hem zou zijn gehuwd³⁶⁴.

Het Beth Din kan in Nederland gebruik maken cq aansluiting zoeken bij een regeling in de artikelen 412 e.v. Boek I, Afdeling 2 van het Burgerlijk Wetboek (personen wier bestaan onzeker is)³⁶⁵.

Als de situatie zich voordoet met betrekking tot personen wier bestaan onzeker is, levert dit juridische problemen op. Belanghebbenden zijn als

---

³⁶³ Zie het in noot 5 vermelde werk van Reuven Yaron.

³⁶⁴ In het deel over de agoena zal ik hier nader op ingaan, met name op de werkzaamheden van het New Yorkse Beth Din Tsedek Leba'ayot Agunoth (= de rabbinale rechtbank voor agoenot problematiek).

³⁶⁵ Wellicht ten overvloede; naar mijn mening is een dergelijke handelwijze niet in strijd met hetgeen is bepaald in S.A.C.M. 26 (verbod voor Joden om te procederen voor een niet-Joods gerecht). De eigenlijke procedure wordt gevoerd voor een Beth Din. Het voorbereidende werk geschiedt door een niet-Joods gerecht, maar het blijft de verantwoordelijkheid van het Beth Din hoe deze uitspraak te gebruiken!

het ware “geblokkeerd”. Ter oplossing van deze ‘pat-stelling’ heeft de Nederlandse wetgever een procedure ontwikkeld om hier uit te komen.

Een rechthebbende kan bij de rechtbank een procedure beginnen om een “Verklaring van rechtsvermoeden van overlijden” te verkrijgen. In de hiervoor aangehaalde casus bedraagt de termijn van onzeker zijn een jaar. Indien de omstandigheden zijn dood niet waarschijnlijk maken, bedraagt de termijn vijf jaar. De rechtbank stelt een tijdstip vast waarop de vermiste persoon wordt opgeroepen. Er kunnen getuigen worden gehoord en er kunnen andere bewijsstukken worden vergaard. Is op de oproeping van de rechtbank niemand verschenen die behoorlijk van het in leven zijn van de vermiste heeft doen blijken, dan verklaart de rechtbank dat er een rechtsvermoeden van overlijden bestaat. Als tijdstip geldt de dag volgend op die van de laatste tijding van zijn leven, tenzij er bewijs van een ander moment is.

Nadat een dergelijke beschikking onherroepelijk is geworden, stuurt de griffier van de rechtbank deze beschikking naar de Ambtenaar van de Burgerlijke Stand van de verlaten woonplaats, waarna een akte van overlijden wordt opgemaakt.

In Afdeling 3 van het burgerlijk wetboek worden regels gegeven omtrent een eenvoudiger vaststelling van overlijden in bepaalde gevallen. Hiervan is sprake als het lichaam van een vermist persoon niet kan worden teruggevonden doch, alle omstandigheden in aanmerking nemende, het overlijden met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid een feit is. Hiertoe kan op vordering van het Openbaar Ministerie of op verzoek van belanghebbenden de rechtbank verklaren dat de vermiste is overleden. Deze regeling is beduidend eenvoudiger dan die voor het ‘rechtsvermoeden van overlijden’. De regeling werd ingevoerd na de vliegcrash te Tenerife (27 maart 1977). De regel vindt toepassing in het volgende geval:

- a. de vermissing moet in Nederland hebben plaatsgevonden
- b. de vermissing heeft plaatsgevonden tijdens een reis met een Nederlands vaartuig of luchtvaartuig.
- c. de vermiste is Nederlander
- d. de vermiste had zijn woon- en verblijfplaats in Nederland.

Ook als de persoon buiten Nederland is overleden en geen akte kan worden overgelegd, dan kan ingevolge artikel 426 lid 2 Boek I BW de

rechter verklaren dat de persoon is overleden indien aan een van de andere hiervoor vermelde voorwaarden is voldaan.

Voor de man bestaat er in de Joodse wet een andere mogelijkheid. Volgens de wetten van de Tora mag een man tegelijkertijd met meerdere vrouwen gehuwd zijn³⁶⁶. Pas in de tiende eeuw werd de takkana van R. Gersjom inhoudende een verbod van polygamie van kracht³⁶⁷. Hoewel uitgevaardigd ter bescherming van de vrouw³⁶⁸ leverde de toepassing problemen op. Wat te doen indien de vrouw weigerachtig was om de scheidsbrief in ontvangst te nemen of indien zij geestelijke incompetent was geworden zodat zij niet rechtsgeldig aan een echtscheiding kon meewerken?

In zo'n geval werd de echtgenoot met de toestemming van honderd rabbijnen ontheven van de ban op polygamie³⁶⁹.

In de literatuur³⁷⁰ wordt aangenomen dat een vrouw die verdwenen is, in de categorie 'moredet' (rebelse vrouw) kan worden geplaatst en dan kan deze procedure van toepassing zijn.

De procedure wordt niet lichtvaardig toegepast en er is de in rabbijnse literatuur ook verzet tegen deze procedure³⁷¹.

De keuze voor honderd rabbijnen wordt gebaseerd op een passage in Sifré³⁷², Piska 209: "... en alle oudsten van de stad, zelfs al zijn het er honderd ....". Het woord 'alle' in verband met 'honderd' betekent dat 'honderd' gelijk is aan 'alle'. Praktisch betekent dit dat indien honderd

---

³⁶⁶ Zie ook Yad, Hilch. Isjoet 14:3

³⁶⁷ Zie noot 28.

³⁶⁸ Er worden in de literatuur verschillende redenen genoemd waarom R. Gersjom deze ban uitvaardigde: ter bescherming van de vrouw tegen haar immorele echtgenoot, ter bescherming van de huiselijke rust – de tweede vrouw wordt niet voor niets rivale genoemd – , economische overwegingen omdat de economische situatie van de Joden in de Diaspora in die tijd deplorabel was en wellicht de sociale druk vanuit de dominante christelijke omgeving waarin polygamie ten strengste verboden was.

³⁶⁹ S.A.E.H. I: 11 en voorts R. Gedalia Schwartz: "Heter Mea Rabbanim" in JHCS Vol. XI pp. 33-49.

³⁷⁰ Zie het in de vorige noot vermelde artikel van R. Schwartz.

³⁷¹ Schwartz o.c. p. 46.

³⁷² Zie II.1.b.

rabbijnen de cherem buiten toepassing stellen, het is alsof alle rabbijnen – waar ook ter wereld – hiermee akkoord gaan. Kort gezegd: unaniem³⁷³.

In de praktijk zal het lokale Beth Din alle mogelijkheden onderzoeken of er niet een andere methode is om het huwelijk te beëindigen. Een methode kan zijn de “get ba'al korchá” (scheidsbrieff tegen haar wil) waarvoor een vertegenwoordiger voor haar wordt benoemd³⁷⁴. Mocht zij te voorschijn komen dan kan deze get aan haar worden overhandigd.

Bovendien moeten er in het geval van zo'n ‘heter’ een fatsoenlijke financiële regelingen worden getroffen. Als bijvoorbeeld de vrouw wegens geestelijke stoornis niet tot echtscheiding in staat is, moet de man voor haar verzorging blijven betalen en kan haar niet zonder meer in de steek laten. Ook het geld van de ketoeba moet worden apart gezet opdat de rechthebbende(n) niet met lege handen blijft(ven) staan.

VII.2 Echtscheiding

In dit deel zal ik eerst de historische ontwikkeling van dit rechtsinstituut beschrijven zoals we die in de rabbijnse literatuur kunnen lezen. Daarnaast zal ik aandacht schenken aan de verschillende gronden voor de man en voor de vrouw waarop echtscheiding kan worden gevorderd.³⁷⁵

---

³⁷³ Op het begrip ‘unaniem’ en het begrip ‘consensus’ inzake beslissingen met betrekking tot het huwelijksrecht zal ik in het volgende hoofdstuk nader ingaan.

³⁷⁴ Evenals bij het aangaan van het huwelijk kan ook bij het beëindigen van het huwelijk een vertegenwoordiger optreden.

³⁷⁵ - D.W. Amram: “The Jewish Law of Divorce”. Sepher Hermon Press. New York 1975(2).
 - L. Blau: “Die Juedische Ehescheidung”. Boedapest 1911.
 - R. I.H. Haut: “Divorce in Jewish Law and Life”. Sepher Hermon Press. New York. 1983.
 - R. Mendel Epstein: “A Woman’s Guide to the Get Process”. Israel 1989.
 - R. Shlomo Riskin: “Women and Jewish Divorce”. Ktav Publishing House. New York 5748/1989.
 - D. Levin: “Konflikten zwischen einer weltlichen und einer religioeser Rechtsordnung”. Schultheiss Verlag. Zurich 1990.
 - Callista Meijer: “Het Joodse Echtscheidingrecht”. Doct. scriptie V.U. Amsterdam 1984.
 - A.A.W. Brombacher: “Gescheiden-Gelijk? Een Joodse visie op de positie van de vrouw in de talmoedische periode naar misjna en gemara”. Doct. scriptie KTH Utrecht/R.U. Groningen 1984.

Voor de feitelijke gang van zaken bij de echtscheiding verwijs ik naar bijlage I.3.

De status van een Joodse echtscheiding in andere rechtsstelsels zal ik in het volgende hoofdstuk bespreken.

De rabbijnse literatuur en rechtspraak over echtscheiding is zeer uitgebreid; de responsa op het tractaat Even HaEzer van de Sjoelchan Aroech zijn deels gebundeld uitgegeven onder de naam “Otsar HaPoskim”³⁷⁶. Inmiddels zijn 18 delen verschenen en is men thans overgaan op het publiceren via een CD-Rom.

VII.2.a Historische Ontwikkeling

In tegenstelling tot het sluiten van een huwelijk is er in de Bijbel wel sprake van een document betreffende de echtscheiding³⁷⁷. Ook wordt er op verschillende plaatsen gewag gemaakt van echtscheiding. Er wordt echter niet vermeld hoe zo’n procedure verliep.³⁷⁸

-
- Ben Zion Schereschewsky: “Divorce”. *Encycl. Jud.* Vol. 6. pp. 122-135.
  - M. Elon: “Principles...”. pp. 414-424.
  - S.A. E.H. Hoofdstuk 179: “Over de Scheiding”.
  - Yad. Hilch. Geroesjien.

En voorts de in noot 54 vermelde werken over het huwelijk waarin ook hoofdstukken over de echtscheiding staan.

³⁷⁶ Jerusalem. (Hebr.) 5730 (= 1970/1971).

³⁷⁷ Dew. 24:1: “Wanneer een man een vrouw neemt en haar trouwt en als zij hem dan later niet meer aanstaat omdat hij bij haar iets onbehoorlijks heeft ontdekt en hij schrijft haar een scheidingsbrief (sefer kerietoet), stelt haar die ter hand en laat haar uit zijn huis heengaan” (vertaling door Dasberg).

³⁷⁸ Er zijn aanwijzingen dat de procedure aanvankelijk mondeling verliep. In Hosea 2:4: “... zij is mijn vrouw niet meer, noch ik haar man...”. Waarin Falk, “Hebrew Law in Biblical Times”, Wahrman book, Jerusalem 1964, p. 154 - en M.D.A. Freeman, “The Jewish Law of Divorce”, *International Family Law*, May 2000, pp. 58-62 - lezen dat de mondelinge procedure voorafging aan de schriftelijke procedure. Dit kan een verklaring zijn voor het feit dat elders - Jesaja 50:1, Jereemijahoe 4:8 en ook Math. 5:31, Math. 19:7 en Marc. 10:4 - wel sprake is van slechts een scheidingsbrief. Het zou kunnen zijn dat het geven van zo’n document in de mondelinge procedure aanvankelijk vrijwillig geschiedde.

Dat de vrouw in vroegere tijden ooit zelfstandig het recht had om echtscheiding te initiëren vinden we in de papyri in Elephantine: Y. Zakovitch: “the women’s right in the Biblical Law of Divorce”, *JLA Vol. IV*, pp. 28-46, en M.A. Friedman: “Divorce upon the wife’s demand as reflected in manuscripts from the Cairo Geniza”, *JLA Vol. IV*, pp. 103-126.

Ook in deze teksten is de weerslag zichtbaar van het feit dat het Joodse familierecht van oorsprong patriarchaal was met een dominante positie voor de man; de man initieert het huwelijk, de man beëindigt ook – aanvankelijk naar eigen goeddunken³⁷⁹ – het huwelijk. Er lijken aanwijzingen dat in het pre-sinaïtische recht echtscheiding niet mogelijk was³⁸⁰ en een traditie zegt dat Mosje echtscheiding toestond vanwege “de hardheid uwer hart”³⁸¹.

Een ‘get’ wordt wel eens vergeleken met de ‘Akte van vrijmaking’ van een slaaf omdat beide een verandering in de personele status als effect hebben; de slaaf wordt volledig vrij en de vrouw gaat uit het domein (resjoet) van de man en verkrijgt weer volledig zeggenschap over zichzelf.³⁸²

Ook in de latere rabbijnse literatuur treffen we deze houding aan: echtscheiding wordt nolens volens geaccepteerd en de tegenstanders van echtscheiding hebben niet zozeer bezwaar tegen de echtscheiding zelf, als wel tegen het misbruik dat er van werd gemaakt³⁸³.

In de Bijbel is een tweetal beperkingen op het aanvankelijk absolute recht van de man:

- a. In Dew. 22:13-19. Indien de man zijn vrouw ten onrechte beschuldigt van voor-huwelijkse seksuele relaties met een andere man. Dan mag hij nimmer van haar scheiden.
- b. In Dew. 22:28-29. Indien de man een nog jonge, ongebonden maagd verkracht, moet hij aan de vader van het meisje de al eerder vermelde

---

³⁷⁹ Ber. 21: 9-14. Er zijn ook voorstellen gedaan om de vrouw de bevoegdheid te geven om een get te geven. Zie R. Philip Sigal: “May a Woman Give her Husband a Get” in *Proceedings of the committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement, 1980-1985, The Rabbinical Assembly New York, 1988*, pp. 282-296.

³⁸⁰ Ber. 2: 23-24. Voor de halachische status van pre-sinaïtische wetgeving zie noot 20.

³⁸¹ Mattheus 19:8.

³⁸² Zie het in noot 127 vermelde werk van Neusner, Vol. IV, pp. 498-502 en Danniella Piattelli, “Get and Get Shihzur”, *Jewish Law Association Studies I*, Scholar Press chico. California 1985, pp. 93-99.

³⁸³ Mattheus 19: 1-12.

vijftig zilverstukken (kesef) betalen en wordt ze zijn vrouw omdat hij haar verkracht heeft en mag hij nimmer van haar scheiden.³⁸⁴

Over de feitelijke gang van zaken omtrent de echtscheiding in de Bijbelse periode is weinig bekend. Pas in de Misjna komen er verdere beperkingen in het absolute recht van de man om zijn vrouw met een scheidsbrief heen te zenden, in dier voege dat er een grond voor de echtscheiding moet zijn.

De betreffende passage in de Misjna luidt:

“De School van Sjammai zegt: “Een man mag niet van zijn vrouw scheiden, tenzij hij bij haar iets onbehoorlijk heeft gevonden, want er staat geschreven, ‘..omdat hij iets onbehoorlijks bij haar heeft ontdekt’(Dew. 24:1).

Maar de School van Hilleel zegt: “Zelfs als zij zijn eten verknoeit”, want er staat geschreven, ‘omdat hij iets onbehoorlijks bij haar heeft ontdekt’.

R. Akiwa zegt: Zelfs als hij iemand vindt die aantrekkelijker is dan zij, want er staat geschreven, ‘...en het zal gebeuren als zij door hem niet meer aardig wordt gevonden’....”³⁸⁵

Het lijkt dus of nagenoeg elke grond voldoende is voor de man om van zijn vrouw te scheiden. De heersende leer is de leer van Hilleel. Maar uit de discussies in de Talmoed naar aanleiding van deze misjna blijkt dat men in het algemeen negatief tegenover de echtscheiding stond. Bijvoorbeeld de profeet Maleachi in 2:16 schrijft dat G'd het wegzenden haat.

R. Jochanan zegt dat hij die zijn vrouw wegzendt, wordt gehaat en R. Eleazar; “Hij die zich van zijn vrouw scheidt daarover huilt zelfs het Altaar want er staat geschreven [over hem die scheidt] ‘je bedekt het Altaar van G'd met tranen, met geweën en met gezucht ... En toch zeg je Waarom? Omdat G'd getuige was bij jou en de vrouw van je jeugd tegen wie je je verraderlijk hebt gedragen ofschoon ze je vrouw is, de vrouw van je verbond”³⁸⁶.

³⁸⁴ Volgens de rabbijnse leer mag zij wel weigeren met hem te trouwen.

³⁸⁵ mGitt. 9:10 en zie ook bGitt. 90a-90b.

³⁸⁶ De bijbelse zin (pasoeek) is uit Maleachi 2:13-14; de rabbijnse opinies zijn uit bGitt. 90b. De redacteur van bGitt. koos deze verhalen en opinies om het hele tractaat daarmee te beëindigen.

Ook de takkana van R. Gamliel³⁸⁷ die het de man verbood om een eenmaal uitgevaardigde get, die hij door een vertegenwoordiger aan zijn vrouw had gezonden, te annuleren indien de vertegenwoordiger niet aanwezig is, is een inperking van het recht van de man, ter bescherming van de vrouw³⁸⁸. De hiervoor al beschreven regeling met betrekking tot het geld van de ketoeba; bij scheiding moest de man dit uitbetalen. Dit is een barrière tegen lichtvaardige scheidingen.

Als de vrouw krankzinnig was geworden, kon er geen echtscheiding plaatsvinden. Dit wordt gebaseerd op het al eerder vermelde in Dew. 24:1 "... en hij schrijft haar een scheidsbrief, stelt haar die ter hand....", waaruit geconcludeerd wordt dat zij moet begrijpen wat er gebeurt. Omdat een krankzinnige wordt geacht dit niet te begrijpen, kan er geen echtscheiding plaatsvinden.³⁸⁹

---

³⁸⁷ bGitt33a. Indien een man ondanks het verbod van R. Gamliel de get voor een Beth Din, niet in het bijzijn van de vertegenwoordiger annuleert, wordt de get als niet geannuleerd beschouwd "omdat de bevoegdheid van het Beth Din" moet worden gerespecteerd. Vervolgens wordt uitgelegd hoe het mogelijk is dat een bevoegdheid van de man, op basis van de bijbel, kan worden "overruled" door een autoriteit van het Beth Din, welke is gebaseerd op de rabbijnse uitleg; in werkelijkheid wordt niet het annuleren van de get bekrachtigd maar wordt het huwelijk retro-actief nietig verklaard: want de man treedt met een vrouw in het huwelijk onder de voorwaarden welke door de rabbijnen zijn vastgesteld, waaronder die om een huwelijk te annuleren (bijvoorbeeld door de mohar te onteigenen. Het gevolg hiervan is dat dit bedrag als schenking wordt beschouwd waardoor het huwelijk automatisch wordt geannuleerd). Dit betekent dat, zoals een huwelijkssluiting slechts valide is als deze geschiedt volgens een door de rabbijnen geaccepteerde methode, aan een echtscheiding ook dergelijke inperkingen worden gesteld. [Hieruit kun je afleiden dat, waar volgens de regelgeving in de talmoed de rabbijnen de bevoegdheid toekomt om een echtscheiding te vorderen, dit wordt gemitigeerd door rabbijnse regelgeving.] Zie noot 32.

³⁸⁸ Zie II.1.d

³⁸⁹ Zie Reuven Mayer, "Mental Health and Divorce in Jewish Law", *International Journal of Medicine and Law*, Vol. I (1979/1980), pag. 315-333; Samuel Wolfman: "Mental Diseases in Divorce Law In the Responsa Literature and in the Rabbinical courts ruling in Israel", Conference Paper 11th Biennial Conference of the Jewish Law Association, Zutphen/Holland, 2000; Rabbijn Samuel Rosenblatt: "The Jewish Laws of Marriage and Divorce Applying to the Mentally Incapacitated", *Proceedings of the Rabbinical Assembly* Vol. 21 (1957) [ook afgedrukt in *Proceedings of the Committee on Jewish law and standards of the Conservative movement, 1927-1970*, Vol. III, pag. 1486-1490, (verder PCJS); krankzinnigheid of enige andere mentale ziekte waarom de man niet compos mentis is, verhindert hem (uiteraard ook) een geldige echtscheiding uit te voeren,

Een tweede situatie doet zich voor indien de vrouw krijgsgevangen is genomen. De man moet haar eerst vrijkopen en dan eventueel kan er een scheiding plaats vinden. Een derde situatie is de minderjarigheid van de vrouw. Ze wordt dan geacht nog te jong te zijn om de aard en de strekking van deze rechtshandeling te begrijpen.

Sinds de tiende eeuw geldt de takkana³⁹⁰ (verordening) van R. Gersjom voor de Askenazische Joden, namelijk dat een vrouw niet tegen haar wil mag worden gescheiden. Hij, R. Gersjom, had niet de bevoegdheid om de vrouw het recht te geven van haar man te scheiden. Dit heeft te maken met een dogmatisch punt; de Tora geeft de rabbijnen de bevoegdheid alleen iets te verbieden wat geoorloofd is, maar niet toe te staan wat verboden is.

Maar al voor de takkana van R. Gersjom hadden de rabbijnen in de Talmoed al beperkingen aangebracht in het 'Freies Ermessen' van de man.

Ook door het als vereiste stellen van het volgen van een aantal procedurele regels, waarvoor een rabbinaal expert nodig is, wordt het recht van de man om te scheiden ingeperkt.

Maimonides noemt op basis van de Tora tien elementen van de scheiding³⁹¹;

1. de man moet de scheiding vrijwillig initiëren
2. de echtscheiding kan slechts door een get³⁹² (scheidsbrief) geschieden en op geen enkele andere manier
3. in de get moet staan dat de man van de vrouw scheidt en haar vrijlaat
4. de get snijdt de huwelijkse banden tussen man en vrouw door
5. de get wordt geschreven om de vrouw vrij te laten
6. als de get eenmaal is geschreven, moet deze alleen nog maar aan de vrouw worden overhandigd
7. de get moet feitelijk aan de vrouw worden gegeven

---

zie ook de in noot 186 vermelde controverse over de Clever get.

³⁹⁰ Deze takkana wordt niet door Maimonides aangehaald. Waarschijnlijk omdat hij deze niet kende.

³⁹¹ Yad, Hilch. Geroesjen 1:1.

³⁹² 'Get' is een Aramees woord dat 'document' betekent. In het spraakgebruik wordt er de scheidsbrief mee bedoeld.

8. de get moet worden gegeven in het bijzijn van getuigen
9. de get wordt overhandigd met het oog op de echtscheiding
10. de man of zijn vertegenwoordiger moet de get overhandigen

De andere vereisten, o.a. de datum³⁹³ en het door getuigen laten ondertekenen, zijn naar zijn mening rabbijns van oorsprong. Elders heb ik al aangegeven wat het belang is van dit onderscheid in oorsprong.

Ook het weergeven van de namen van betrokkenen dient uiterst zorgvuldig te gebeuren.³⁹⁴ Voor het transcriberen van de Hollandse namen naar het Hebreeuws verwijs ik kortheidshalve naar de responsa van Rabbijn R. Evers³⁹⁵. Een verkeerde schrijfwijze maakt de get ongeldig met alle gevolgen van dien!

VII.2.b Gronden voor Echtscheiding

A. Voor de man

B. Voor de vrouw

VII.2.b.1 Voor de Man

Een echtscheidingsgrond voor de man kan zijn ziekte of fysieke gebreken bij zijn vrouw. Bijvoorbeeld een ziekte of een gebrek waardoor er geen geslachtsverkeer kan plaatsvinden. Een andere voorbeeld is een besmettelijke ziekte. Welke de gebreken zijn, wordt vermeld in de Sjoelchan Aroech³⁹⁶

“Welke zijn de gebreken van de vrouw? Al die gebreken die de Koheen invalideren [ongeschikt maken voor zijn taak; Maimonides somt er 140

---

³⁹³ De get dient te zijn gedateerd volgens de traditionele Joods tijdrekening. Is de datum onjuist dan is de get ongeldig.

³⁹⁴ De namen van de partijen moeten volledig worden vermeld evenals de namen waaronder zij bekend zijn. Dit om elke naamsverwarring te vermijden.

³⁹⁵ Sjoet Vesjav VeRafa. Deel II. Amsterdam 1999. pp. 80-99; “Nederlandse namen in scheidbrieven” (Hebr.); over namen in het algemeen, J. Davis Bleich: “Surnames in Marriage Contracts and Bills of Divorce”, Contemporary Halachic Problems. Vol I, Ktav Pub. House, New York, 1977, pp. 147-148.

³⁹⁶ S.A.E.H. 39:4.

op], waarbij voor een vrouw nog wordt toegevoegd: een slechte geur en stank uit haar mond...”

Aan deze opsomming is door de rabbijnen nog toegevoegd:

1. Een zeer langdurig menstruatie, waardoor een vrouw door de regels van de rituele onreinheid (Niddah) niet zwanger kan worden
2. Het verheimelijken van een voorhuwelijkse zwangerschap als alleenstaande vrouw
3. Een ziekte die tot een onmiddellijke miskraam leidt
4. Een geestelijke ziekte die weliswaar was genezen voor haar huwelijk, maar die terugkomt gedurende haar zwangerschap en de partus.

Al deze gronden kunnen worden gebruikt alleen als zij niet bekend waren aan de man voor het huwelijk en hij ze ook niet had kunnen weten. Als echter een van deze gronden optreedt gedurende het huwelijk, maar de man wist het of kon het weten voor het huwelijk, is het geen grond voor echtscheiding en zeggen we [de rabbijnen] tegen hem: “Je akkers zijn ondergelopen”³⁹⁷. Dit is een voorbeeld van een aspect van een niet-sacraal huwelijk dat meer wijst op een civiel aspect van het Joodse huwelijk.

Ook als de vrouw permanent onvruchtbaar blijft en de man heeft geen kinderen is hij gerechtigd – volgens sommigen verplicht – zich van haar te scheiden.³⁹⁸ Als de situatie met betrekking tot de onvruchtbaarheid onduidelijk is, moet de man tien jaren wachten alvorens te kunnen scheiden. Als de vrouw dan niet instemt met de echtscheiding kan de man met een ‘heter mea rabbaniem’ een tweede vrouw nemen. Zoals hiervoor al beschreven kan een dergelijke ‘heter’ ook worden verkregen indien de vrouw mentaal niet in staat is de aard en strekking van de echtscheiding te begrijpen, of door een ziekte in een langdurig coma is terecht gekomen dan wel indien zij als vermist te boek staat.

---

³⁹⁷ Zie ook Yad, Hilch. Isjoet 25.

³⁹⁸ S.A. E.H. 154:10.

VII.2.b.2 Voor de Vrouw³⁹⁹

1. Ziekte of gebreken waarvan het bestaan voor de vrouw onbekend was voor het huwelijk, maar die haar bekend hadden kunnen zijn als zij ernaar had geïnformeerd, leveren geen grond voor echtscheiding op. Als echter de situatie verergert tot zo'n niveau dat, indien zij dat had geweten niet met hem zou zijn getrouwd, kan dit een grond voor echtscheiding opleveren.

2. Ziekte of gebreken die ontstaan na de huwelijkssluiting en die geen beperkingen opleveren voor geslachtsverkeer leveren geen grond op voor echtscheiding. Maimonides schrijft hierover⁴⁰⁰:

“Als het gebrek ontstond bij de man na de huwelijkssluiting, zelfs als hij een hand of een voet verloor, of blind werd en zijn vrouw wil niet langer met hem samenleven, is hij niet verplicht haar weg te zenden [te scheiden] en haar de ketoeba uit te betalen.

Als zij blijft weigeren met hem samen te leven, zendt hij haar weg zonder ketoeba, zoals iedere moredet [rebelse vrouw].”

3. Gebreken die ontstaan na de sluiting van het huwelijk en die de vrouw verhinderen geslachtsverkeer te hebben, ziekten die weerzin veroorzaken, gevaarlijke of besmettelijke ziekten, en werk dat stank oplevert zoals in de leerindustrie, worden ook als een gebrek gezien. Zo ook de onvruchtbaarheid van de man. Al deze gebreken leveren voor de vrouw een grond op om echtscheiding te verzoeken, en als de man weigert, kan hij worden gedwongen [door een Beth Din] om in te stemmen met de scheiding.

Als de vrouw echter met hem blijft samenwonen ondanks deze gebreken, mag worden aangenomen dat zij vrede heeft met de situatie en kan zij later dit niet als grond aanvoeren voor een scheiding, tenzij ze dit uitstel aannemelijk kan maken.⁴⁰¹ Als de man geen kinderen kan verwekken en

---

³⁹⁹ Elimeleg Westreich: “The Rise and Decline of the Wife’s Right to Divorce her Husband without fault in Medieval Jewish Law Between Muslim Culture and Christian Culture”, Conference Paper, 11th Biennial Conference of the Jewish Law Association. Zutphen/Holland, 2000.

⁴⁰⁰ Yad, Hilch. Erosien 25:11.

⁴⁰¹ In geval van een zwagerhuwelijk kan de weduwe om deze redenen weigeren met haar schoonbroer te huwen, mKet.7:10. Omdat bij ons – Ashkenazische Joden – de chalitza norm is en niet het leviraatshuwelijk, is dit een theoretische positie.

zij persisteert in haar kinderwens, en het Beth Din is overtuigd van de gegrondheid en zuiverheid van haar kinderwens, dan moet de man haar een get geven. Volgens sommigen is hij hiertoe verplicht, volgens anderen kan hij aan haar wens voldoen.

De hierop betrekking hebbende tekst in de Misjna luidt:

“Vroeger heeft men gezegd: drie vrouwen worden gescheiden [d.w.z. de man is verplicht, ook tegen zijn wil]. Één die verklaart: “Ik ben onrein voor jou” [d.w.z. ik ben verkracht. Als ze de vrouw van een Priester is, mag ze niet gehuwd blijven. De reden is het priesterschap van haar man, niet haarzelf]⁴⁰², één die zegt: “De Hemel is tussen jou en mij” en één die zegt: “Ik ben aan de omgang met Joden onttrokken” [d.w.z. ik heb de gelofte afgelegd die mij de echtelijke omgang met Joden verbiedt].

Later heeft men bepaald, opdat de vrouw niet haar oog op een andere man zou vestigen en [haar omgang] met haar man onmogelijk zou maken [dat een vrouw] die zegt: “Ik ben onrein voor jou” een bewijs moet leveren voor haar bewering; [zegt een] “De Hemel is tussen jou en mij” dan handelt men langs de weg van verzoeken [d.w.z. men vraagt haar dringend de klacht niet meer te uiten], zegt een: “Ik ben aan de omgang met Joden verboden”, dan moet hij het op hem betrekking hebbende deel [van de gelofte] nietig verklaren en dan kan zij met hem omgang hebben en blijft zij [de omgang met andere Joden] onttrokken.”⁴⁰³

Het als tweede genoemde argument – de Hemel is tussen jou en mij – blijft onduidelijk. Er worden twee verschillende uitleggingen gegeven in de Babylonische en in de Palestijnse Talmoed.

In de Babylonische Talmoed⁴⁰⁴ wordt gerefereerd aan de klacht van de vrouw dat de ejaculatie niet krachtig genoeg is, met andere woorden de man is onvruchtbaar.⁴⁰⁵ De discussie eindigt met de vooronderstelling van R. Hamnuna dat geen vrouw zich onbeschaamd gedraagt in de aanwezigheid van haar man. En daarom zou haar uitspraak zonder meer moeten worden geloofd en moet de man zich van haar scheiden. Maar, gaat de tekst verder, stel dat er wel sexuele omgang was maar de man

---

⁴⁰² Vandaag de dag zijn er manieren om - ondanks deze Halacha - het huwelijk in stand te houden. Dit is meestal zeer belangrijk voor de verkrachte vrouw.

⁴⁰³ mNed. 11:12.

⁴⁰⁴ bNed. 91a.

⁴⁰⁵ Zie ook Elimelech Westreich, “Medicine and Jewish Law in the Rabbinical Courts of Israel: Matters of infertility”, JLA XII, 45-64, 1997.

weet niet of zijn ejaculatie krachtig genoeg was. Stel dat zij liegt. Eigenlijk wordt hier de misjna zo uitgelegd dat hoewel de vrouw stelt dat de ejaculatie onvoldoende is, maar de man dit niet zeker weet en dus haar uitspraak betwist dan kan de regel van R. Hamnuna niet worden toegepast en dus lijkt het alsof de rabbijnen in de Bavli niet de mogelijkheid onder ogen zagen dat de man onvruchtbaar is.

In de Jeroesjalmi⁴⁰⁶ volgt men een andere wijze van redeneren. De uitspraak “De Hemel is tussen jou en mij” betekent volgens de rabbijnen dat zover de Hemel van de Aarde is verwijderd, zo groot is de afstand tussen de man en de vrouw en dat ze smeekbeden moeten uiten. R. Huna zegt: “Laten ze een feest aanrichten en zo weer op goede voet met elkaar komen en meer [sexuele] omgang met elkaar hebben”.

Deze uitspraak duidt op het psychologische inzicht dat sexuele stoornissen een psychologische oorzaak kunnen hebben en geen fysieke. Het feest kan de blokkade opheffen.

De uitspraak van de vrouw wordt dus zo geïnterpreteerd dat de man geen sexuele omgang met haar wil zonder daarvoor een reden op te geven. Het is dus niet impotentie maar een vrijwillige weigering van de man van zijn echtelijke verplichtingen.

De uitleg in de Jeroesjalmi wordt ondersteund door een passage in de Tosefta⁴⁰⁷

“Wanneer een vrouw tegen haar man zegt; “De Hemel is tussen jou en mij” dan moeten ze smeekbeden uiten want we vinden dezelfde situatie bij Avraham en Sara, waar Sara zei ; “Laat G'd Rechter zijn tussen jou en mij”.”⁴⁰⁸

Waarbij wordt bedoeld op de situatie dat Avraham vrijwillig afstand hield van Sara vanwege Hagar.

In de latere rabbijnse rechtspraak treedt er een kentering op met betrekking tot de vraag omtrent de geloofwaardigheid van de vrouw indien de man het feit ontkende; als zij niet tevens verklaarde dat zij een

⁴⁰⁶ yNed. 11:13.

⁴⁰⁷ Tos. Sota 5:12.

⁴⁰⁸ Ber. 16:5.

afkeer had van haar man, werd zij niet geloofd. De argumentatie spitst zich toe op de echtelijke verhoudingen, waarbij door de verschillende rabbijnen in de loop der tijden wisselend de nadruk wordt gelegd dan wel op 'de afkeer door de vrouw' dan wel op het 'ongemotiveerd weigeren' van de man om aan zijn echtelijke verplichtingen te voldoen.

Uiteindelijk wordt het element van het ketoeba-geld in de discussies verweven; als de vrouw niet tevens de gelden uit de ketoeba claimt, dan wordt zij geloofd. Als zij dit wel doet dan rijst de verdenking dat zij haar claim doet enkel vanwege het geld.⁴⁰⁹

Een dergelijke verandering treedt ook op ten aanzien van de vraag of de man verplicht is zich van haar te scheiden. Algemeen was de opvatting dat ingeval van een claim van de vrouw over impotentie van de man, de man verplicht is zijn vrouw een get te geven.

Later wordt de mogelijkheid verengd door de voorwaarde dat de vrouw tevens moet stellen dat zij een zoon wenst om voor haar te zorgen en dat deze er op toe kan zien dat zij behoorlijk wordt begraven. Op zichzelf is dit een merkwaardige toevoeging, maar omdat op de vrouw niet de verplichting rust "wees vruchtbaar en vermenigvuldig je"⁴¹⁰, wenst de Halacha dat de vrouw een andere reden brengt.

Maimonides zegt [hierover]⁴¹¹;

"Als een vrouw aan haar man echtscheiding vraagt na tien jaar [huwelijk] omdat ze geen kinderen heeft en claimt dat de ejaculatie niet krachtig is zoals men een pijl afschiet, dan wordt haar verzoek gehonoreerd. Ofschoon op haar niet de verplichting rust van 'wees vruchtbaar en vermenigvuldig je' heeft ze zonen nodig om haar bij te staan op haar oude dag – bYew 65b letterlijk "Ze heeft een staf en een schop nodig" – Daarom moet hij gedwongen worden zich van haar te scheiden. Hij is verplicht om haar alleen het ketoeba-geld te geven en niet de additionele bedragen omdat hij haar deze bedragen niet beloofde met de vooronderstelling dat zij hem als zij dat wilde zou verlaten en het geld zou meekrijgen."

---

⁴⁰⁹ Dit is een voorbeeld van de ondergeschikte positie van de vrouw. Het weglaten van deze vraag tijdens een echtscheiding maakt de procedure niet ongeldig. Daarom zie ik de keus om het onderwerp van de Ketoeba in dit geval wel of niet aan te halen als een sociale keus en niet als halachisch nuttig.

⁴¹⁰ Zie III.3.a.

⁴¹¹ Yad, Hilch. Isjoet 15:10.

Er wordt erkend dat in de Halacha de mogelijkheid bestaat om de man te dwingen zich van zijn vrouw te scheiden. Deze stelling is echter omstreden. Ik zal daar later nader op ingaan.

Silberg schrijft:⁴¹²

“Het moet worden gezegd dat, hoewel de rabbijnen erg terughoudend waren bij het dwingen van de man om een echtscheiding te geven op basis van afwijkingen die niet in de Misjna staan vermeld, in ernstige zaken waarbij de afwijking of het gedrag het leven van de vrouw op een grievende wijze beïnvloedt, zij het aantal gevallen waarin dwang is toegestaan vrijmoedig uitbreiden...”⁴¹³

Met de claim van de vrouw dat haar man impotent is, wordt dus de vraag verbonden of zij recht heeft op het geld van de ketoeba, de aanvullingen in de ketoeba (extra bedragen) en de nedoenja. De Halacha leek op dit punt duidelijk: als de man erkent dat hij impotent is, is de vrouw gerechtigd tot al deze bedragen.

Maar door een andere benadering van de vraag door de Ritsba⁴¹⁴ treedt er een wending op. De Ritsba baseert zijn redenering dat in zo'n geval de vrouw alleen gerechtigd is tot het ketoeba-geld op een discussie in het Talmoed tractaat Ketoebot⁴¹⁵;

“Rabin vroeg: wat is de situatie als de bruid onder de choepa ging maar er geen seksuele omgang plaats had. Wordt de kinjan geconstitueerd door de affectie van de choepa of door de affectie van de seksuele omgang?”

Volgens de Ritsba geeft de Talmoed geen eenduidig antwoord op deze vraag en hij overweegt dat het zeer waarschijnlijk is dat de affectie van de seksuele omgang de kinjan constitueert. Nu vanwege de impotentie van de man deze affectie niet aanwezig is, is er gerede twijfel. En bij twijfel inzake geldvorderingen worden deze afgewezen.

De mening van de Ritsba is dus afwijkend van die van Maimonides maar het is wel de normatieve Halacha geworden.

---

⁴¹² Zie noot 54.

⁴¹³ Silberg o.c. p. 122.

⁴¹⁴ R. Yitzak ben Avraham, 14^e eeuw Spanje.

⁴¹⁵ bKet. 56a ; zie ook mKet. 5:1.

Maar er zijn in mijn opinie voldoende argumenten aan te voeren om deze geldende Halacha in overeenstemming te brengen met de regel zoals door Maimonides geformuleerd. Echtscheiding d.w.z. het wegzenden van de vrouw met alleen het ketoeba-geld is infamerend voor haar omdat de indruk wordt gewekt dat ze hem alleen trouwde om zijn geld. Er wordt op deze wijze op haar een schuldelement gelegd voor iets wat buiten haar mogelijkheden ligt; het opheffen van de onvruchtbaarheid van de man.

Het is infamerend omdat als bestraffing van haar gedragingen op grond waarvan zij een 'moredet' (rebelse vrouw) wordt bestempeld ook verlies van gelden van de ketoeba wordt gesteld. Aan haar positie wordt meer recht gedaan door haar volledige claim toe te wijzen en niet te gaan bekibbelen op de extra's waarop zij na jarenlang huwelijk naar mijn oordeel volledig gerechtigd dient te zijn⁴¹⁶.

Ook als de man buiten staat is om aan zijn echtelijke plichten tenminste eenmaal per halfjaar te voldoen, kan de vrouw echtscheiding verzoeken.

VII.2.c. Gedragingen

Onbehoorlijk en onfatsoenlijk gedrag van de man of de vrouw tegenover de ander kan een grond voor echtscheiding opleveren voor de gelaedeerde partner: als een van partijen bepalingen van religieuze aard overtreedt, bijvoorbeeld als de ene partner de ander dwingt om de Sjabbath te ontwijden, niet-koosjer voedsel te eten of geslachtsverkeer te hebben wanneer het niet mag (bijvoorbeeld tijdens de menstruatieperiode) dan levert dit een grond voor echtscheiding op, tenminste als de gelaedeerde partner deze voorschriften zelf in acht neemt!

Sinds de Middeleeuwen hebben meerdere Rabbijnen crimineel gedrag hieraan toegevoegd, zoals wanneer een partner zich ruw en gewelddadig gedraagt – zowel psychisch als fysiek – en ondanks waarschuwingen in dit gedrag volhardt (niet als reactie op het gedrag van de ander), dan is de gelaedeerde partner ook gerechtigd echtscheiding te verzoeken.⁴¹⁷

⁴¹⁶ S. Shilo; "Impotence as a ground for Divorce. To the end of the period of the Rishonim". Jewish Law Annual (JLA) Vol. IV. E.J. Brill. Leiden. 1981. pp. 127-143.

⁴¹⁷ Zie Mordechai Frishtik, "Physical and Sexual Violence by Husbands: A Reason for Imposing Divorce in Jewish Law", Jewish Law Annual, 9, 1991, 145-170; en Naomi Greatz, "Silence is Deadly: Judaism Confronts Wifebeating", 1998.

Hetzelfde geldt als de vrouw zich besproken gedraagt, dat wil zeggen iets doet dat als losbandig gedrag kan worden beschouwd zoals samenzijn met een andere man op een wijze die de verdenking doet ontstaan dat zij overspel pleegt; dan is de man gerechtigd zich van haar te scheiden. Maimonides verklaart dit als volgt⁴¹⁸:

“Hoe verkrijgt zij een slechte reputatie? Bij voorbeeld als er getuigen zijn die zien dat zij zich heel heimelijk gedraagt onder omstandigheden die vermoeden dat zij een overtreding begaat, zelfs als er geen hard bewijs is voor overspel. Hoe bijvoorbeeld? Ze was in een tuin en men ziet een man vertrekken. Ze [getuigen] gingen die tuin in zodra hij was vertrokken en zij zagen dat zij uit bed stapte in haar ondergoed .... of ze zagen haar vanuit een donkere plaats komen, of na elkaar uit een kuil komen ... of ze zagen dat ze elkaar kusten of omarmden of ze gingen na elkaar ergens naar toe, waarna ze de deur afsloten en soortgelijke gedragingen. Als de man dat wil, mag hij haar wegzenden [scheiden] en ze gaat zonder de ketoeba [dat wil zeggen ze verspeelt haar ketoeba-geld].”

Dat wil dus zeggen dat op grond van de hiervoor aangeduide gedragingen de man niet verplicht is zich van haar te scheiden als hij dat niet wil, hij kan haar vergeven. Echter Maimonides merkt op⁴¹⁹:

“Zelfs als hij haar niet wegzond, verspeelt ze toch haar ketoeba als ze later gaan scheiden; het huwelijkscontract is een rabbinale instelling opdat hij haar niet lichtvaardig heen zendt. In dit verband hadden zij [de rabbijnen] de bescheiden en ingetogen Joodse vrouw voor ogen. En het contract is geen bescherming voor immorele vrouwen; integendeel, de man mag niet aarzelen zo een vrouw weg te zenden.”

Onder bepaalde omstandigheden is de man verplicht zich van haar te scheiden⁴²⁰:

“Als een man zijn vrouw overspel ziet plegen, of een van zijn verwanten of een van haar verwanten, iemand die hij vertrouwt en met wie hij op goede voet staat hem zegt dat zijn vrouw overspel pleegt, of het nu een man of een vrouw is, dan is hij verplicht zich van haar te scheiden en hij mag geen seksuele betrekkingen meer met haar onderhouden en dan geeft hij haar de ketoeba [het ketoeba-geld kan niet worden verspeeld als er niet

---

⁴¹⁸ Yad, Hilch. Isjoet 24:15.

⁴¹⁹ Yad, Hilch. Isjoet 24:16.

⁴²⁰ Yad, Hilch. Isjoet 24:17-18.

twee getuigen zijn geweest]. Als ze tegenover hem toegeeft dat ze overspel heeft gepleegd dan vertrekt zij zonder ketoeba...

Als zijn vrouw uit eigen vrije wil hem vertelde dat zij hem ontrouw is geweest.... dan verspeelt zij ook haar ketoeba en de toevoegingen. Ook als hij haar gedrag accepteert en er vrede mee heeft dan nog moet hij haar wegzenden. Een Beth Din zal geen man dwingen zich van zijn vrouw te scheiden op een van deze gronden als er geen twee getuigen zijn die verklaren dat de vrouw in hun aanwezigheid en uit vrije wil overspel pleegde. Dan zal het Beth Din de man dwingen haar weg te zenden.”

Als een man echter zijn vrouw ontrouw is en met een andere vrouw samenleeft, dan is zij niet verboden voor hem, omdat de Tora hem niet verbiedt een tweede vrouw te hebben. Zijn ontrouw levert echter wel een grond voor echtscheiding op, op voorwaarde dat hij hiertegen was gewaarschuwd maar er niet mee instemde om met deze andere verhouding te stoppen. De Halacha noemt zo'n man “ro'ee zonot” (simpel vertaald een ‘hoerenloper’). Omdat de kans aanwezig is dat hij zijn bezittingen kwijtraakt aan die andere vrouw en vanwege het gevaar dat hij door haar geïnfecteerd kan raken en deze infectie kan overdragen naar zijn eerste vrouw, is de vrouw gerechtigd om van hem een get te krijgen.

Door deze ontwikkelingen in de rabbijnse rechtspraak werd de ongelijkwaardige verhouding enigszins hersteld. Maar gelet op de bijbelse oorsprong en de formulering aldaar kon dit rechtsinstituut niet zodanig worden herschreven, dat er een volledige gelijkheid van de man en vrouw ontstond. Wel zagen de rabbijnen er op toe dat daar waar verzoening mogelijk was, dit ook gebeurde en ook zagen zij er op toe dat de man niet lichtvaardig tot echtscheiding besloot.

De formele gronden voor echtscheiding zijn in de loop der tijden niet uitgebreid. In de praktijk zijn er wel situaties bijgekomen op grond waarvan echtscheiding mogelijk is. Daaruit volgt dat, evenals in het

Nederlandse recht⁴²¹, indien een huwelijk spaak is gelopen en er geen verzoening mogelijk is, een echtscheiding kan volgen.

VII.2.d Vorm van Echtscheiding

Om een echtscheiding te bewerkstelligen zal de man, na consultatie met de bevoegde rabbinaat, opdracht geven aan een schrijver⁴²² om een scheidsbrief op te stellen. Dit moet een specifiek, doelgerichte opdracht zijn waarover geen enkele onduidelijkheid mag bestaan. In tegenstelling tot andere rechtshandelingen is het in de Halacha omstreden dat in gewone gevallen hierbij geen vertegenwoordiging mogelijk is. De schrijver moet in beginsel de opdracht rechtstreeks van de man krijgen. Alle personen zijn bekwaam om een get te schrijven, ook zij die ten aanzien van andere rechtshandelingen onbekwaam zijn, zoals bijvoorbeeld minderjarigen. De reden hiervoor is dat het schrijven in wezen geen rechtshandeling is maar een uitvoeringshandeling.

De geldigheid van de get wordt geconstitueerd door de ondertekening van de twee getuigen⁴²³. Partijen tekenen niet, daar hun naam reeds in het document is opgenomen.

Volgens de Tora moet de man de vrouw de get vrijwillig geven. Maar er zijn, gelet op de situaties waarin de vrouw de echtscheiding kan vragen, omstandigheden waarin de man kan worden gedwongen een get te geven.⁴²⁴ Maar een get onder dwang gegeven (get me'oesé), is ongeldig.

---

⁴²¹ Sinds 1970. Daarvoor golden in de wet opgesomde gronden. Deze wettelijke regeling werd echter grotendeels omzeild door wat toen werd genoemd de "Grote Leugen"; men erkende - in strijd met de waarheid - dat een der in de wet opgesomde gronden van toepassing was om zo een echtscheiding te verkrijgen.

⁴²² De get mag niet worden geschreven op Sjabbat, Joods Nieuwjaar en Grote Verzoendag en feestdagen - dagen waarop elke arbeid verboden is.

⁴²³ Aanvankelijk werd de ondertekening door de getuigen niet vereist, maar door R. Gamliel [de Oudere] (mGitt. 4:3) werd de eis van ondertekening ingevoerd. In de latere literatuur wordt dit betwist. Sommigen menen dat deze eis al langer gold: Tos.bGitt. 30a s.v. "Veha'eediem".

⁴²⁴ R. Tzvi Gartner: "Problems of a Forced Get", JHCS. Vol. IX, Pesach 5745/Spring 1985. pp. 118-143. R. Ezra Batsri: "Get Me'usah" (Hebr), in Shenaton HaMishpat Halvri. Annual of the Institute for Research in Jewish Law. The Hebrew University of Jerusalem. Vol. XVI-XVII. Jerusalem 1991. pp. 535-553. Irving Breitowitz: "The plight of the Agunah; a study in Halacha, contract and the First Amendment". Maryland Law Review. Vol. 51 (1992). pp. 331-337.

Hoe kan een gedwongen get toch geldig zijn? Maimonides zegt hierover – zakelijk geparafraseerd:⁴²⁵

“Als iemand krachtens de wet is gedwongen om van zijn vrouw te scheiden maar wil dat niet, dan kan elk Beth Din op elke plaats en op elke tijd hem zweepslagen laten toedienen tot hij zegt; “Ik wil” waarna hij de get schrijft.

En waarom is dit geen ‘get onder dwang’? We spreken van dwang als iemand iets moet doen waartoe hij volgens de Tora niet verplicht is. Dus als iemand wordt beheerst door Kwade invloeden en neigingen die hem weg doen gaan van de Tora mag hij gedwongen worden terug te keren naar de Tora, want iedereen wil doen wat de Tora hem opdraagt....

Dus als hij wordt aangevallen door het Kwade en de zweepslagen verzwakken dit Kwade en hij zegt dan “Ik wil het” dan [is het alsof] hij uit vrije wil handelt.”

Heden ten dage is deze methode om de man van gedachten te doen veranderen niet meer bruikbaar. In het deel over de agoena zal ik andere methoden bespreken welke in mijn visie even effectief zijn en meer maatschappelijk acceptabel. In Israël is in geval van onredelijke weigerachtigheid door de man gijzeling mogelijk.

De man mag wel voorwaarden verbinden aan de get, maar deze mogen niet zo stringent zijn dat het effect is, dat het de vrouw onmogelijk wordt gemaakt om een volgend huwelijk, naar haar keuze, aan te gaan. Hij mag bij voorbeeld niet als voorwaarde stellen dat zij niet met de heer X mag hertrouwen, of een dusdanige voorwaarde, waardoor de breuk tussen hen niet volledig is. Na de scheiding moet het resjoet van de vrouw volledig uit het resjoet van de man zijn.

Deze voorwaarden moeten niet worden verward met een get onder voorwaarden (get al t’nai).

In vroege rabbijnse literatuur zijn er twee voorbeelden van een get al t’nai:

1. Bij het leviraatshuwelijk. Zoals al eerder gemeld, moest aanvankelijk in geval van een kinderloos huwelijk dat door de dood van de man werd ontbonden de weduwe hertrouwen met diens broer. Om

---

⁴²⁵ Yad, Hilch. Gitt. 2:20.

misbruik door zo'n broer te voorkomen, kon een get worden geschreven met als voorwaarde het overlijden van de man. Indien de voorwaarde werd vervuld, dat wil zeggen indien de man overleed, bleek retroactief dat de achterblijvende echtgenote geen weduwe maar een gescheiden vrouw was op wie geen leviraatsplicht rustte!

2. Ingeval een man een lange, gevaarlijke reis moest maken, of in militaire dienst ging. Omdat de Halacha geen rechtsvermoeden van overlijden kent, zou de vrouw, indien het overlijden niet zou kunnen worden bewezen, nimmer kunnen hertrouwen. De voorwaarde in dit geval was het verstrijken van een bepaalde tijd. Daarna kon de vrouw zich gescheiden beschouwen en hertrouwen. Ook in recentere periodes werd deze methode toegepast. In W.O.II waarbij Joodse soldaten in het Amerikaans leger een document lieten opstellen, waarin een schrijver voor een get werd benoemd en anderen als vertegenwoordiger voor het executeren van deze get, indien de wederwaardigheden van de soldaat binnen drie jaar na de algemene demobilisatie van het Amerikaanse leger onbekend bleven.⁴²⁶

Indien de get is geschreven en ondertekend door twee competente getuigen, dan vindt de overhandiging door de man aan de vrouw plaats. Ook hierbij dienen twee getuigen aanwezig te zijn.

Pas als de get in het bezit van de vrouw komt, is de echtscheiding compleet. Dit is reeds het geval als de man haar de get toegooit, zodanig dat deze binnen haar bereik is gekomen⁴²⁷. Bijvoorbeeld als hij haar de get toegooit als zij zich in haar huis of haar tuin bevindt. Bij de afgifte moet de man expliciet vermelden dat het een echtscheidingsbrief betreft; misleidt hij de vrouw dan is de echtscheiding nietig.

In de hedendaagse praktijk vindt de procedure plaats ten overstaan van een rabbinale rechtbank. Nadat de get in het bezit van de vrouw is gekomen, geeft zij deze daarna terug aan de rabbinale rechtbank en wordt deze get ingescheurd en opgeborgen in de archieven van die

---

⁴²⁶ Responsa van Prof. Louis Ginzburg op E.H. 144:5. Ed. David Golinkin, JTS of America, New York/Jerusalem, 1976, p. 226 en R. Isaac Klein, noot 157, pp. 457-460, "Sjetar Minoej Sjeliechoet". [Document ter benoeming van een vertegenwoordiger].

⁴²⁷ mGitt. 8:2.

rechtbank. Deze procedure strekt er toe om twijfel met betrekking tot de echtscheiding uit te sluiten⁴²⁸.

Daarna verstrekt het Beth Din een ‘get patar’ (akte van wegzending) waarin wordt vermeld dat partijen bevoegd zijn te hertrouwen binnen Israël d.w.z. met een Joodse partner.

Vergeleken met de situatie naar Nederlands recht waarin partijen door middel van verplichte procesvertegenwoordiging door de rechtbank worden gescheiden en het dus mogelijk is dat de echtscheiding een volledige papieren procedure is, is de echtscheiding naar Joods recht ‘confronterender’: partijen zijn in persoon aanwezig en moeten zelf actief (de man), dan wel passief (de vrouw) de echtscheiding tot stand brengen.

VII.3 Nietigverklaring van het Huwelijk

Naast het recht van de man om zich van zijn vrouw te scheiden, hadden de battei din (rabbinale rechtbanken) ook de bevoegdheid om sommige huwelijken nietig te verklaren, omdat een dergelijk huwelijk was gesloten in strijd met de voorschriften uit de Tora of in strijd met door de rabbi-jnen uitgevaardigde voorschriften. In de praktijk werd dit gezien als een pseudo-echtscheiding. Er werd echter geen get afgegeven omdat het huwelijk van meet af aan nietig was. Deze bevoegdheid van het beth din viel onder de strafrechtelijke competentie, vaak werd er na een dergelijke nietigverklaring ook nog een lijfstraf opgelegd. Gelet op de bevoegdheden van de rabbinale rechtbanken tegenwoordig hier ten lande zal van deze laatste mogelijkheid geen gebruik kunnen worden gemaakt.

Gevallen waarin een huwelijk nietig is, zijn:

1. Huwelijk met een partner waarin een eerstegraads verboden graad van verwantschap bestaat. Bij huwelijken van een tweedegraads verwantschap is echtscheiding voor de man verplicht⁴²⁹.

---

⁴²⁸ S A E H 154 seder haget 86.

⁴²⁹ S.A.E.H. 154:20: “Als iemand een vrouw trouwt en daardoor een verbod overtreedt, zelfs als dit een rabbinaal verbod is zoals een tweedegraads verboden relatie, is hij verplicht zich van haar te scheiden”.

2. Huwelijk tussen een Jood en een Heiden. De redengeving hiervoor is om geen afgodendienst in Israël te halen⁴³⁰.
3. Huwelijk met een mamzeer⁴³¹.
4. Huwelijk met een overspelige vrouw.
5. Huwelijk tussen een koheen (priester) en een gescheiden vrouw of een vrouw die is toegetreden tot het Jodendom⁴³².
6. Hertrouwen met zijn gescheiden vrouw als deze in de tussentijd met een andere man getrouwd is geweest⁴³³.

In de praktijk zullen dergelijke huwelijken heden ten dage nauwelijks of niet voorkomen, gelet op de demografische verhoudingen en op de nauwkeurige onderzoeken die plaats vinden alvorens een huwelijk naar Joods recht kan worden gesloten. Problemen kunnen ontstaan wanneer na de sluiting van een huwelijk één van de verbodsgronden kenbaar wordt.

Naast de bevoegdheid om een huwelijk nietig te verklaren, is er ook de bevoegdheid om een huwelijk te annuleren d.w.z. een in beginsel geldig huwelijk kan door een nadien opgekomen, of bekend geworden, onvoorziene omstandigheid worden geannuleerd, dan wel een huwelijk dat naar de uiterlijke verschijningsvorm geldig is, maar waarbij het gedrag van een der partijen het mogelijk maakt de rechtshandeling te vernietigen. Dit is dus niet dezelfde bevoegdheid van het Beth Din om een man te dwingen zich van zijn vrouw te scheiden.

De basis voor de bevoegdheid van het Beth Din om een huwelijk te annuleren d.w.z. de rechtshandeling te vernietigen, wordt ontleend aan een aantal passages in de Talmoed⁴³⁴ en dit beginsel wordt verwoord in de zin dat elk huwelijk wordt gesloten overeenkomstig de Wet van Mozes en Israël. Met Israël wordt bedoeld: de rabbijnen. En omdat het

---

⁴³⁰ Dew. 7:1-4.

⁴³¹ Dew. 23:2.

⁴³² Vaj. 21:7.

⁴³³ Zie noot 192

⁴³⁴ R. David Novak; "Annulment in lieu of Divorce". JLA Vol IV. pp. 188-206 en in diens "Law and Theology in Judaism". KTAV Publ. House. New York. 1974. pp. 39-41. R. Louis Epstein: "Marriage Annulment [and the validity of Reform Marriages]". PRA Vol. 31 (1967). Zie ook PCJS Vol. III pp. 1524-1536.

huwelijk onder hun supervisie wordt gesloten, kunnen zij het ook desverzocht vernietigen.

In het tractaat Yewamoth⁴³⁵:

“...Het gebeurde te Naresj dat een man een minderjarige kidoesjen gaf [toen ze nog minderjarig was] en toen ze meerderjarig werd leidde hij haar onder de choepa.

Toen kwam er een andere man en plukte haar weg. En hoewel leerlingen van Rav aanwezig waren – R. Beroena en R. Chananeel – had zij geen get nodig van die tweede man ... omdat R. Asji zei: “hij handelde onfatsoenlijk en behandel hem ook onfatsoenlijk door dit [tweede] huwelijk te vernietigen.”

En in het tractaat Bawa Batra⁴³⁶:

“...Amemar⁴³⁷ zei dat als een vrouw onder fysieke dwang toestemt in een huwelijk dan is dat geldig. Mar bar R. Asji zei: “Dit huwelijk is zeker niet geldig, hij behandelde haar niet zoals het behoort en daarom behoeven de rabbijnen hem ook niet fatsoenlijk te behandelen en kunnen ze dit huwelijk vernietigen...”.”⁴³⁸

En ook op een viertal andere plaatsen in de Talmoed⁴³⁹ wordt melding gemaakt van deze bevoegdheid. In de Jeroesjalmi is deze regeling echter niet terug te vinden⁴⁴⁰.

In de rabbijnse literatuur is er een heftige strijd of de rabbijnen deze bevoegdheid thans nog hebben⁴⁴¹, en zo ja, of deze bevoegdheid zich beperkt tot de hiervoor vermelde voorbeelden, dan wel dat deze

⁴³⁵ bYew. 110a.

⁴³⁶ bBB 48b.

⁴³⁷ Dit is soms een verwijzing naar een anonymus.

⁴³⁸ Volgens Mar bar rav Ashi blijkt dat hoewel het huwelijk nietig is, het toch in het publiek moet worden verklaard.

⁴³⁹ bGitt. 33b en 73a, bKet. 3a en bYew. 90b.

⁴⁴⁰ R. Shear-Yashuv Cohen; “The Halachic and legal aspects of enforcement of Divorce in Israel”. Conference Paper Eight Biennial Conference Jewish Law Association. Jerusalem 1994.

⁴⁴¹ In het in noot 424 vermelde artikel van R. Tzvi Gartner, pag. 140/141, alwaar hij de ongefundeerde stelling neerschrijft dat vrouwen die een vernietiging van het huwelijk wensen, dit doen omdat zij een andere man begeren. Voorts, zo dit al rabbinale praktijk zou moeten worden, zou er op zijn minst consensus of zelfs unanimiteit moeten zijn. Op deze consensus-eis zal ik later ingaan.

voorbeelden een metafoor zijn en ook andere gedragingen of karaktertrekken bij een der partijen desgevraagd aanleiding kunnen zijn om een huwelijk te vernietigen.

Voorbeelden van deze gedragingen kunnen zijn; geestelijke wreedheid, overspel (welk gedrag in dit aidstijdperk meer dan ooit het leven van een vrouw in gevaar kan brengen), mishandeling, criminele activiteiten en sadisme wat zich kan uiten in het weigeren om een get te geven.

Deze gedragingen zijn in het algemeen onbekend voor de vrouw en navraag voor het huwelijk is een merkwaardige eis. Evenals de stelling⁴⁴² dat bij ontdekking er onmiddellijk echtscheiding door de vrouw moet worden aangevraagd, omdat ze anders geacht wordt er mee te kunnen leven. Deze eis gaat voorbij aan de praktijk dat in vele gevallen de vrouw, na belofte van beterschap door de man of op aandringen van het Beth Din zich te verzoenen, het huwelijk nog een kans wil geven.

Een andere ingang kan zijn de stelling van de vrouw “Ik huwde hem niet met dit in gedachte”⁴⁴³; met andere woorden de vrouw heeft zich vergist, heeft gedwaald in de persoon(lijkheid) of het karakter van de bruidegom. De kidoesjien was derhalve ongeldig en dus is er geen get nodig. Een voorbeeld hiervan kan het gewelddadige karakter van de man zijn. In een vergelijkbaar geval heeft R. Mosje Feinstein⁴⁴⁴ het volgende beslist:

“....Met betrekking tot een vrouw die met een man trouwde waarvan het onmiddellijk na het huwelijk bekend werd dat hij impotent was en het huwelijk niet kon consumeren... als ze geweten had dat hij niet in staat was tot een seksuele relatie, zou ze zeker niet met hem getrouwd zijn....

---

⁴⁴² Zie het in noot 327 genoemde artikel van J. David Bleich: “Kiddushei Ta’ut.”, p. 95. Rabbijn Bleich is een van degenen die de toepassing van dit beginsel (vernietigen van het huwelijk) uiterst beperkt wil toepassen en zich daarbij beroept op de nader te noemen uitspraak van Resj Lakisj.

⁴⁴³ bBK 110b waar gediscussieerd wordt over de situatie dat de weduwe een zwagerhuwelijk moet aangaan of een chalitza moet verrichten met een broer die aan melaatsheid lijdt. Als ze dit geweten had, was ze dat [eerste] huwelijk niet aangegaan. En daarom wordt dit huwelijk met haar eerste echtgenoot achteraf nietig verklaard waardoor ze na diens overlijden geen weduwe is en dus geen zwagerhuwelijk of een chalitza behoeft te ondergaan.

⁴⁴⁴ Igrot Moshe, E.H. Vol. I, nr. 79.

Daarom is dit een absoluut ‘defect’ en daarom zullen we in deze zaak beslissen dat de vrouw gedwaald heeft en het huwelijk vernietigen...”

En in een ander responsum⁴⁴⁵ besliste hij:

“Met betrekking tot een vrouw die met een man trouwde welke na enkele weken van haar verdween ... omdat hij een geestesziekte had dat als gevolg had dat hij bang was voor mensen... en ze was een agoena gedurende veertien jaren en smeekte de rabbijnen om haar situatie op te lossen ...en het is duidelijk dat deze geestesziekte een ‘defect’ is dat hem ongeschikt maakt om ook maar iemands man te zijn.

En het is duidelijk dat zij niet wist dat haar man deze ziekte had, en zelfs als ze het had geweten maar had gedacht dat hij volledig hersteld was en pas na het huwelijk ontdekte dat hij ziek was en niet volledig hersteld ... dan moet dit als een dwaling worden gezien en moet het huwelijk worden vernietigd.”

Degenen die deze halachische mogelijkheid bestrijden, doen dit op basis van een uitspraak van Resj Lakisj: “Het is beter om met zijn tweeën te zijn dan alleen”⁴⁴⁶, waarmee hij bedoelt dat een vrouw liever met een dergelijke man getrouwd is en blijft, dan alleen te moeten leven. Daarom is er geen reden om een dergelijk huwelijk te vernietigen.

Maar de geldigheid van dit principe kan heden ten dage betwist worden. In het al eerder geciteerde responsum⁴⁴⁷ van R. Mosje Feinstein schrijft deze:

“... er zijn veel vrouwen die weigeren een man te trouwen zelfs al heeft hij een klein ‘defect’, en als hij een groot ‘defect’ heeft dan zullen de meeste vrouwen er niet in toestemmen [die man te trouwen], omdat de uitspraak van Resj Lakisj alleen van toepassing is als de vrouw er mee instemt ...”

Met andere woorden, als er sprake is van een ernstig ‘defect’ kan men niet zeggen “het is beter om met zijn tweeën te zijn...” omdat dat

---

⁴⁴⁵ Igrot Moshe, E.H. Vol. I, nr. 80.

⁴⁴⁶ Zie de relevante talmoedische literatuur.

⁴⁴⁷ Het in noot 444 genoemde responsum.

eenvoudig niet zo is. Heden ten dage zijn de vrouwen zelfstandiger en sociaal en financieel onafhankelijker dan vroeger.⁴⁴⁸

Ook de situatie waarin het Beth Din de man dwingt een get te geven, maar bij gebreke van macht van het Beth Din om zo'n uitspraak manu militari ten uitvoer te leggen, kan dit een reden zijn om alsdan – d.w.z. als de man weigert te gehoorzamen aan het Beth Din – het huwelijk te vernietigen.

Uit het hiervoor vermelde volgt, dat aan de rabbijnen de bevoegdheid toekomt om een huwelijk onder omstandigheden te annuleren. Het in de Tora vermelde prerogatief van de man om echtscheiding te geven, wordt beperkt door rabbijnse regelgeving.

Uit een filosofisch-theologisch standpunt bezien lijkt dit merkwaardig; een door G'd gegeven regel worden door menselijke uitleg ingeperkt. Zonder uitvoerig op dit dilemma in te gaan⁴⁴⁹, wijs ik er op dat vanuit de Joodse traditie zulks volkomen acceptabel is. G'd schiep de mens en benoemde hem / maakte hem tot Zijn partner in een continue schepping. Hij maakte de mens tot Zijn partner in het continue proces van vervolmaking van deze schepping dat wij kortweg Tora en Mitswot noemen. De mens neemt deel in de ontdekking van G'ds wereld en voor iedere nieuwe situatie moet hij een dialoog aangaan waarbij een van de doelstellingen is het 'scheppen' van een rechtvaardige maatschappij waarin de mens zichzelf kan vervolmaken⁴⁵⁰.

Impliciet in deze filosofie is, dat de individuele vrijheid een persoonlijk prerogatief is dat de Tora aan een persoon toekent maar, indien het in tegenspraak komt met een doelstelling van de Tora, dit achtergesteld wordt aan de regelgeving van die Tora. Dus dat de individuele vrijheid, en

---

⁴⁴⁸ Rabbijn David Golinkin: "Jewish Law Watch". The Agunah Dilemma. Center for Women in Jewish Law. The Schechter Institute of Jewish Studies. Jerusalem. Case study number one. January 2000. pp.12/13 en in Case study number two (September 2000) p. 16.

⁴⁴⁹ Zie o.a. J. David Bleich: "Lo waShamayim He; a philosophical pilpul". Studies in Jewish Philosophy. Norbert E. Samuelson ed. University Press of America. 1987. pp. 463-488. [Dew: 30,12 "Dit (gebod) is niet in de hemel"].

⁴⁵⁰ Rabbijn E. Rackman: "Jewish Law in the State of Israel – Reflections from History". Diney Yisrael. Vol. VI. pp. VII-XXIV.

dit is een rabbijnse instructie, achtergesteld kan worden aan een bepaalde regelgeving indien hierdoor belangen van andere personen worden beschermd.

Voorbeelden zijn:

1. Het recht van de jaloerse echtgenoot om zijn vrouw aan de bitter water procedure⁴⁵¹ te onderwerpen, werd door rabbijn Jochanan ben Zakkai afgeschaft met als argument dat mannen er misbruik van maakten.⁴⁵²
2. De uitoefening van het recht van de ouders om hun opstandige zoon (ben sorer umoreh) terecht te laten stellen, werd onmogelijk gemaakt door de uiterste eisen hieraan te stellen.⁴⁵³
3. Afschaffing van de regel dat de man kan scheiden zonder objectieve redenen (ter bescherming van de vrouw).⁴⁵⁴
4. Introductie van de Ketoeba ter bescherming van de rechten van de vrouw.⁴⁵⁵

In deze voorbeelden zien we dat een theologisch gefundeerd beeld over de verhouding tussen individuen in juridische concepten vorm wordt gegeven. Dit is echter theoretisch niet zonder gevaren. Anders gezegd: vanuit een mensbeeld nadenken over de verhouding tussen individuen kan wel een halachisch proces op gang brengen, maar de halachische beslissing moet enkel op juridische gronden worden genomen, waarbij omgevingsfactoren zeker een rol spelen en ook de druk die op een bepaald vraagstuk rust, van belang is. In een christelijke omgeving bijvoorbeeld, waarin het huwelijk als heilig wordt beschouwd en echtscheiding niet mogelijk is, zal men om deze gevoelens te ontzien terughoudend zijn in het nemen van beslissingen.⁴⁵⁶ Dit kan een

---

⁴⁵¹ Bem. 5:11-23.

⁴⁵² mSota 9:9. Een andere uitleg is dat de ceremonie alleen werkt als de man zelf het huwelijk trouw was. Omdat er veel overspelers waren, werd de ceremonie afgeschaft.

⁴⁵³ mSanh. 8:1-15.

⁴⁵⁴ mGitt. 9:10. Ook om een afvallige stad te straffen, zie bSan. 71a.

⁴⁵⁵ bYew. 89a.

⁴⁵⁶ Zie ook het in noot 42 genoemde artikel van Jose Faur: "The legal thinking of Tosafot".

verklaring zijn waarom de Sjoelchan Aroech de nietigverklaring van een huwelijk in het algemeen op praktische gronden verbiedt.⁴⁵⁷ Anderzijds kan, gegeven de urgentie van de omstandigheden, een rabbijn een beslissing nemen die het best tegemoet komt aan de eisen van dat moment en die plaats. Een sprekend voorbeeld betreft het lot van in een oorlog gevangen genomen Joodse vrouwen. In de Misjna⁴⁵⁸ staat als regel geformuleerd dat, als een Joodse vrouw gevangen wordt genomen door niet-joden in een situatie waarin zij vermoord kan worden, het haar verboden is nadien terug te gaan naar haar echtgenoot. De rationale hiervoor is, dat zij zeer waarschijnlijk sexueel werd misbruikt teneinde aan een zekere dood te ontkomen. Dit betekende dat vrouwen liever gedood werden dan misbruikt als zij dachten dat misbruik hun huwelijk zou vernietigen. Er is echter ook een regel⁴⁵⁹ op grond waarvan een vrouw niet als martelares (voor de kuisheid van haar gezin) hoeft op te treden. De oplossing van de Rema is, dat in een dergelijk geval het huwelijk nietig werd verklaard zodat de vrouwen konden terugkeren naar hun echtgenoten:

“In een besluit in Oostenrijk genomen door wijze mannen (al pi gedolien) mochten deze vrouwen nadien teruggaan naar hun echtgenoten, zelfs als deze koheen was. Naar het mij voorkomt is het mogelijk dat deze wijze mannen hun besluit namen op grond van niet enkel juridische redenen maar ook op de grote nood van die tijd (tsorech sja’a).

Zij baseerden hun besluit op het principe dat het Beth Din de bevoegdheid heeft om huwelijken nietig te verklaren en dusdoende werden deze vrouwen als niet gehuwd beschouwd.”⁴⁶⁰

In het Romeinse recht speelde dit vraagstuk nauwelijks een rol gelet op de wijze waarop zeer eenvoudig echtscheiding kon worden verkregen: men verstootte of verliet de vorige echtgenote en huwde een ander⁴⁶¹.

Ook naar Nederlands recht kan een huwelijk nietig worden verklaard. De hoofdregel is dat een voltrokken huwelijk niet van rechtswege nietig is, er

---

⁴⁵⁷ S.A.E.H. 28:21.

⁴⁵⁸ mKet. 2:7.

⁴⁵⁹ bSanh. 74b

⁴⁶⁰ Commentaar van de Rema op de TUR, geciteerd door David Novak, “Annulment”, noot 434, pp. 204/205.

⁴⁶¹ Van Oven noot 60, p. 455.

dient altijd een rechterlijke uitspraak te komen om een met de wet strijdig huwelijk nietig te verklaren.

De algemene grond voor nietigverklaring naar Nederlands recht is, dat echtgenoten de kwaliteiten missen om tezamen een huwelijk aan te gaan.⁴⁶²

De bevoegdheid om een dergelijke nietigverklaring te vorderen komt toe aan een ieder die belang heeft; bloedverwanten, ieder der echtgenoten, het openbaar ministerie en ingeval van een bigaam huwelijk kan de echtgenoot uit het eerdere huwelijk de nietigverklaring van dat latere huwelijk vorderen.⁴⁶³

Alvorens de nietigverklaring wordt gevorderd, moet er wel sprake zijn van een huwelijk; een ceremonie waarbij geen ambtenaar van de Burgerlijke Stand aanwezig is, of iemand die ten aanzien van dit huwelijk onbevoegd is, is een non-existent huwelijk. Maar ook in dit geval zal de non-existentie moeten worden uitgesproken.

Nietigverklaring op grond van een geestelijke stoornis kan alleen worden verzocht door degene die aan deze stoornis lijdt. Deze vordering moet binnen zes maanden na het 'ophouden' van de stoornis worden gevorderd.⁴⁶⁴ Anders wordt de andere partner geacht met de huwelijkse staat in te stemmen. Uiteraard kan deze andere partner te allen tijde echtscheiding verzoeken, omdat het huwelijk onherstelbaar beschadigd is.

Het door mij gemaakte onderscheid tussen nietigverklaring en vernietiging op grond van dwaling komt in het Nederlandse recht beperkt voor.⁴⁶⁵ Van de in het canonieke recht opgesomde gronden: *error in personae*, *fortunae*, *conditiones* en *qualitatis*, erkent men hier alleen de dwaling in de persoon, dus in de identiteit en niet in de kwaliteit van de andere partner. Wel kan nietigverklaring worden gevorderd op grond

---

⁴⁶² Art. 1:69 BW.

⁴⁶³ Asser – de Boer noot 65, p. 146.

⁴⁶⁴ Art. 1:73 BW.

⁴⁶⁵ Art. 1:72 lid 2 BW.

van 'bedrog' doch enkel bedrog met betrekking tot de afgelegde verklaring;⁴⁶⁶ indien uit de verklaring van de vrouw blijkt dat zij een huwelijk beoogde met die man, maar dat het motief van die man om met haar te huwen slechts was om een verblijfsvergunning te verkrijgen, dan komt aan haar geen vordering tot nietigheid toe.⁴⁶⁷

Een huwelijk gesloten onder bedreiging kan ook nietig worden verklaard.⁴⁶⁸

De actie tot nietigverklaring vervalt, wanneer partijen na het bekend worden van de dwaling of bedreiging zes maanden hebben samengewoond zonder het verzoek te hebben gedaan.⁴⁶⁹ Partijen hebben dan berust in de huwelijkse situatie.

De nietigverklaring werkt terug tot het tijdstip van de huwelijks-sluiting⁴⁷⁰, maar goede trouw rekent het niet toe aan hen die onbekend zijn met de oorzaak van de nietigheid; dus ten aanzien van kinderen geboren uit dat huwelijk⁴⁷¹. Dit betekent dat door de nietigverklaring de status van die kinderen niet wordt aangetast en ook voor de te goeder trouw zijnde partner veranderen niet zijn rechten en verplichtingen ten opzichte van de kinderen, ook niet ten opzichte van de huwelijksgoedengemeenschap. Ook derden te goeder trouw hoeven niet te vrezen voor hun rechten⁴⁷².

Met betrekking tot de nietigverklaring cq vernietiging van het huwelijk verschilt de situatie naar Nederlands recht nogal met die naar Joods recht. Gelet op het verschil in positie, met name die van de vrouw die naar Nederlands recht zelfstandig in rechte kan optreden, is dit niet verwonderlijk.

Met betrekking tot de (Joodse) status van de kinderen maakt het niet zoveel verschil: de status van de moeder is bepalend voor hun status. Mocht er desondanks twijfel bestaan, dan kan worden gezegd dat de

---

⁴⁶⁶ vgl art. III:44 lid 3 BW.

⁴⁶⁷ Hof 's-Hertogenbosch 13 okt. 1994. NJ 95,358.

⁴⁶⁸ Art. I:71 lid 1 BW.

⁴⁶⁹ Art. I:71 lid 3 BW.

⁴⁷⁰ Art. I:77 lid 1 BW.

⁴⁷¹ Art. I:77 lid 2 BW.

⁴⁷² Asser – de Boer noot 65, p. 152.

status van de vrouw wordt beoordeeld op het moment van de handeling⁴⁷³.

---

⁴⁷³ Vgl. David Aronson: "Kedat Moshe VeYisrael", in Proc. Of the Rabbinical Assembly of America, Vol. XV (1951), p. 131.

VIII

SLOT

Slot

Tenslotte zal ik in het tweede deel nader ingaan op de problematiek van de echtscheiding en die van de Agoena, met name de recente ontwikkelingen en voorstellen om de bestaande problemen beter te kunnen oplossen. Internationaal is men hier reeds mee bezig.

BIJLAGEN

I.1 Verboden Relaties (Isoeree Giloei Arayot)

I.1.a Strafbaar door Steniging en Karet⁴⁷⁴

1. Met je moeder
2. Met de vrouw van je vader (stiefmoeder)
3. Met de vrouw van je zoon (schoondochter)
4. Homosexuele relaties
5. Bestialiteit door een man
6. Bestialiteit door een vrouw
7. Met een vrouw die al kidoesjien heeft ontvangen.

I.1.b Strafbaar door Verbranding en Karet

8. Met de dochter van je vrouw gedurende haar leven (als de vrouw al is overleden dan strafbaar enkel door karet)
9. Met de dochter van de dochter van je vrouw gedurende haar leven (als de vrouw is overleden dan strafbaar enkel door karet).
10. Met de dochter van de zoon van je vrouw gedurende haar leven (als de vrouw is overleden dan strafbaar enkel door karet).
11. Met de moeder van je vrouw gedurende haar leven (als de vrouw is overleden dan strafbaar enkel door karet).
12. Met de moeder van de moeder van je vrouw gedurende haar leven (als de vrouw is overleden strafbaar enkel door karet).
13. Met de moeder van de vader van je vrouw gedurende haar leven (als de vrouw is overleden strafbaar enkel door karet).
14. Met je dochter.
15. Met de dochter van je dochter.
16. Met de dochter van je zoon.

I.1.c Strafbaar door Verwurging en Karet

17. Met een getrouwde vrouw.

---

⁴⁷⁴ KARET wil zeggen een vroege, ontijdige dood door de hand van G'd. Volgens de traditie – bSanh 98b - heeft de ziel van iemand die door karet overlijdt geen aandeel in de komende wereld en bij de verrijzenis van de doden zal zijn lichaam niet opstaan.

I.1.d. Strafbaar door Karet zonder een Daartoe Opgelegde Doodstraf

18. Met je zuster.
19. Met een vrouw en haar dochter
20. Met een vrouw en de dochter van haar zoon
21. Met een vrouw en de dochter van haar dochter
22. Met de zuster van je moeder
23. Met de zuster van je vader
24. Met de vrouw van je vaders broer
25. Met de vrouw van een broer
26. Met de zuster van je vrouw gedurende haar leven
27. Met een menstruerende vrouw

I.1.e. Tweedegraads Verboden Relaties

Daarnaast gelden nog de tweedegraads verboden relaties⁴⁷⁵ (sinieyot) ingesteld als een 'hek om de wet' om te voorkomen dat de eerstegraads verboden zouden worden overtreden. Op overtreding van deze bepalingen is geen straf gesteld. Wel werd er in geval van een dergelijk huwelijk sterk op echtscheiding aangedrongen.

28. Grootmoeder van moederszijde en de moeder van de grootmoeder van moederszijde, enz. blijft steeds verboden
29. Moeder van grootvader van moederszijde
30. Grootmoeder van vaderszijde en de moeder van de grootmoeder van vaderszijde, enz. blijft steeds verboden
31. Moeder van grootvader van vaderszijde
32. Vrouw van de grootvader van vaderszijde
33. Vrouw van de grootvader van moederszijde
34. Vrouw van zijn vaders broer van moederszijde (zie ook D 24)
35. Vrouw van je moeders broer zowel van vaderszijde als van moederszijde
36. Schoondochter van je zoon
37. Dochter van de dochter van je zoon
38. Dochter van de zoon van je zoon
39. Dochter van de dochter van je dochter

---

⁴⁷⁵ Yad, Hilch. Isjoet 1:6

- 40. Dochter van de dochter van je zoon
- 41. Dochter van de zoon van je vrouws zoon
- 42. Dochter van de dochter van je vrouws dochter
- 43. Grootmoeder (moederszijde) van de vrouw van je vader
- 44. Grootmoeder (vaderszijde) van de vrouw van je moeder
- 45. Grootmoeder (moederszijde) van de vrouw van je moeder
- 46. Grootmoeder (vaderszijde) van de vrouw van je vader.

I.2. Respondum van Rabbijn Zolty

HaRav Ja'acov Betsalel Zolty, ztl., de vroegere opperrabbijn van Jeruzalem, heeft de gedachte geaccepteerd van een voor-huwelijks contract dat de echtgenoot dwingt zijn vrouw een get te geven in opdracht van een Joodse rechtbank. Hier volgt zijn responsum.

27 Tishri 5743/ 14 oktober 1982

Allereerst moet ik u⁴⁷⁶ vragen mij te vergeven dat ik niet onmiddellijk gereageerd heb in deze ernstige zaak: het rechte trekken van de situatie van agoenoth (vrouwen die niet kunnen hertrouwen doordat ze weliswaar gescheiden leven maar hun echtgenoot hun een echtscheiding volgens het Joodse recht weigert). De kwestie is geenszins aan mijn aandacht ontsnapt, maar mijn reactie heeft voortdurend vertraging opgelopen doordat er beslissingen over praktische halachische kwesties genomen moesten worden, niet over theoretische aangelegenheden maar over concrete zaken.

Maar nu heb ik de tijd uitgetrokken om de kwestie te overdenken en mijn suggestie op schrift te stellen.

Zoals ik u al gezegd heb, is de eenvoudigste oplossing dat de echtgenoot zich bij het aangaan van het huwelijk moet verbinden om voorzieningen voor het onderhoud van zijn vrouw te treffen, zodra er een burgerlijke scheiding of een echtscheiding is en zij niet kan hertrouwen als gevolg van zijn weigering om een echtscheiding toe te staan (bKet 97b., B.M 12b).

Hij moet dan \$ 2000,- per week betalen totdat hij zijn vrouw echtscheiding toestaat. De man zou dan echter het recht hebben de zaak voor een gezaghebbende rabbijnse rechtbank te brengen om gehele of gedeeltelijke ontheffing van deze verplichting te verkrijgen. (Dit zal het volgende voordeel hebben: aldus is de man gedwongen met zijn verzoek om hulp voor een rabbijnse rechtbank te verschijnen, zodat deze rechtbank de man onder druk kan zetten of kan overreden een behoorlijke echtscheiding toe te staan.)

---

⁴⁷⁶ Letterlijk "hem". Zoals gebruikelijk in rabbijnse brieven wordt de ontvanger steeds aangesproken in de derde persoon. Dit heb ik veranderd om het in overeenstemming te brengen met het algemene Nederlandse taalgebruik.

Nu geldt deze verplichting zelfs als de echtgenote werkt en haar eigen kost verdient, want Rasji schrijft op bKet. 97b:

“Met betrekking tot iemand die een echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid verkregen heeft⁴⁷⁷, ook al kan een verloofd meisje geen onderhoud eisen van haar aanstaande echtgenoot, als hij haar belet te trouwen is hij niettemin verplicht haar te onderhouden”.

Zie Sjita Mekoebetzet⁴⁷⁸ in BT Ketubot (142b) s.v. vezeh leshon haRosh:

“Met betrekking tot iemand die een echtscheiding verkregen heeft waarvan de rechtsgeldigheid twijfelachtig is, heeft Rasji uiteengezet dat deze regel zelfs geldt voor iemand die slechts verloofd is, enz.”, en sommige autoriteiten vragen zich af hoe dit uitgelegd kan worden als van toepassing te zijn op een verloofd meisje, aangezien het verloofde meisje, zelfs als ze niet gescheiden is nl. als de verloving nog bestaat, geen aanspraak op onderhoud kan maken.”

Rosj vervolgt:

“Het lijkt mij dat er geen moeilijkheid is, want voor zover zij zich in een situatie bevindt waarin haar echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, en zij aan hem gebonden is en niet met een ander kan trouwen, is hij derhalve verplicht haar onderhoud te verschaffen, en in dit opzicht maakt het geen verschil of zij nu verloofd of getrouwd is. Het komt overeen met het geval dat de voor het huwelijk vastgestelde datum aangebroken is en het paar niet getrouwd is, in welk geval de aanstaande bruidegom zijn verloofde moet onderhouden.”

Dit is als volgt te verklaren: in het geval van een echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is de echtgenoot verplicht zijn vrouw te onderhouden, en dit niet omdat hij in twijfelgevallen als aansprakelijk beschouwd moet worden en hij dus verplicht is haar te onderhouden wegens haar status als met hem getrouwde vrouw. Het is een nieuwe verplichting haar te onderhouden omdat zij aan hem gebonden is en daarom geldt dit ook voor een verloofde vrouw, ook al was hij nooit eerder verplicht geweest haar te onderhouden; desalniettemin, in het geval van een twijfelachtige echtscheiding is hij verplicht in haar onderhoud te voorzien.

---

⁴⁷⁷ Letterlijk “gescheiden en niet gescheiden”.

⁴⁷⁸ Verzameling glossen en commentaren door Betsalel ben Avraham Ashkenazi (1520-1591/94).

Dit kan worden geconcludeerd uit de woorden van de Rambam in Hilch. Geroesjen 4:30:

“Een man die zijn vrouw een echtscheiding verleent, is verplicht haar onderhoud te verschaffen samen met elke andere bepaling in haar ketoeba totdat de echtscheidings-akte haar bereikt, enz.”

En in de Magid Misjne⁴⁷⁹ (evenals in de Kessef Misjne⁴⁸⁰, Hilch. Isjoet 18) wordt over dezelfde tekst de uitleg gegeven:

“Het is duidelijk dat zelfs in een geval waarin twijfel bestaat over de rechtsgeldigheid van een echtscheiding de echtgenoot verplicht is haar zolang als hij leeft te onderhouden, enz. Hieruit kunnen we concluderen dat zij niet het recht heeft betaling te verlangen van de andere bepalingen van haar ketoeba, aangezien haar echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, enz. Toch lijkt wat onze meester hier schrijft te betekenen dat de man niet verplicht is deze andere bepalingen te betalen, want als dit anders was, had hij moeten zeggen dat dit zelfs geldt voor een geval waarin de echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is (waarin zij dus niet het recht heeft om betaling van de andere bepalingen van de ketoeba te verlangen), en dit is de opvatting die de voorkeur geniet. De man kan niet verplicht worden tenzij op grond van duidelijk bewijs, enz.”

Wij mogen de vraag stellen waarom er verschil moet zijn tussen het verschaffen van onderhoud en de betaling van andere bepalingen van de ketoeba. Betreft de Rambam immers niet de stelling (Hilch. Isjoet 12:4, 17:19 en de Magid Misjne ad loc.) dat onderhoud ook een bepaling van de ketoeba is? Zo lijkt het duidelijk dat de onderhoudsverplichting in het geval van een echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid niet voortvloeit uit de status van de vrouw, als echtgenote, maar een nieuwe verplichting is die voortkomt uit het feit dat zijn verzuim om haar een rechtsgeldige echtscheiding te verlenen haar belet te hertrouwen, en daarom hebben de Rabbijnen hem verplicht haar te onderhouden maar hem niet verplicht de andere bepalingen van de ketoeba te betalen.

Dit kan worden afgeleid uit de woorden van de Rambam, want in Hilch. Isjoet 18:25 schrijft hij:

---

⁴⁷⁹ Commentaar op de Misjne Tora van Maimonides door Vidal Jom Tov van Toledo.

⁴⁸⁰ Commentaar op een deel van de Misjne Tora door Yoseef Karo (auteur van de Sjoelchan Aroech), geschreven als aanvulling op de Magid Misjne.

“De vrouw wier echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, enz. maar die niettemin zolang haar man leeft het recht heeft onderhoud te eisen totdat haar een rechtsgeldige echtscheiding verleend wordt”.

Let wel dat hij schreef “zij heeft” het recht om onderhoud te eisen, terwijl hij in Hilch. Geroesjien 6:30 (zie boven) schreef: “Hij is verplicht haar onderhoud te verschaffen”. Dat wil dus zeggen: dit geval van een echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid heeft geen betrekking op de status van een vrouw als echtgenote, maar zij heeft het recht om onderhoud te eisen totdat zij rechtsgeldig gescheiden is, niet aan twijfel onderhevig, en dit is een nieuwe verplichting die op de echtgenoot rust, omdat zij aan hem gebonden is.

Dienovereenkomstig lijkt hij geen rechten op haar inkomsten te kunnen laten gelden, wat normaal gesproken een van de voorrechten van de echtgenoot is, ook al onderhoudt hij haar. Dit aangezien zijn verplichting niet voortvloeit uit haar status van getrouwde vrouw, maar het is een nieuwe verplichting om haar te onderhouden, omdat hij haar belet te hertrouwen. Let wel dat de Rosj (aangehaald in bovengenoemde Sjita Mekoebetzet) schrijft:

“Het komt overeen met het geval dat de voor het huwelijk vastgestelde datum aangebroken is en zij nog niet getrouwd zijn, in welk geval hij zijn verloofde moet onderhouden.”

In dit opzicht bestaat er meningsverschil tussen de Risjoniem met betrekking tot de vraag of de man rechten op haar inkomsten kan laten gelden: de Sjita Mekoebetzet (bKet. 107b s.v. ve'i) haalt een mening aan op naam van Ra'ah dat met betrekking tot een verloofde vrouw de aanstaande echtgenoot geen recht op haar inkomsten heeft zolang zij niet met hem getrouwd is, maar toch moet hij haar onderhouden als de datum van het huwelijk is aangebroken en zij niet getrouwd zijn. Echter, in Chiddusjei Ritva op bKet. 57a schrijft de auteur:

“Zij mag zichzelf uit zijn bezit onderhouden, dat wil zeggen zij mag eten van zijn bezit en hij is verplicht haar te onderhouden. Dat geldt voor haar kleren en onderhoud als was zij met hem getrouwd, ⁴⁸¹en hij heeft ook recht op eventueel erfgoed dat zij van haar familie ontvangt en op haar inkomsten, als waren zij getrouwd”.

---

⁴⁸¹ Letterlijk: “als was zij onder de choepa gegaan”.

Zie Or Same'ach⁴⁸² (Hilch. Isjoet 10:12), waar twijfel over deze zaak tot uitdrukking komt.

Het blijkt zelfs volgens de Ritva zo te zijn dat, als de huwelijksdatum aanbreekt en zij nog niet getrouwd zijn, hij verplicht is haar te onderhouden, en haar inkomsten en eventueel erfgoed dat zij van haar familie ontvangt van hem zijn. Dat geldt, zo schrijft hij, "als was zij met hem getrouwd", d.w.z. zij wordt gebonden door de wetten die betrekking hebben op een getrouwde vrouw, en daarom schrijft hij dat de man verplicht is alle bepalingen van de ketoeba te betalen en dientengevolge de rechten verwerft op haar inkomsten en op eventueel erfgoed dat zij van haar familie ontvangt, in overeenstemming met de regels die voor een getrouwde vrouw gelden. Maar in het geval van een vrouw wier echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, waarover de Magid Misjne zoals boven aangehaald schrijft dat zij volgens de Rambam geen recht kan laten gelden op betaling van al de bepalingen van de ketoeba, maar alleen op onderhoud, geldt dat haar status niet die van een getrouwde vrouw is en daarom kan hij geen rechten laten gelden op haar inkomsten en eventueel erfgoed dat zij van haar familie ontvangt.

Echter, de Sjtah Mekoeberzet (bBM 12b s.v. ule-inyan pesaq) schrijft:

"De Remah schrijft dat de goederen die gevonden worden door een vrouw wier echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is van haar zijn, maar tegelijkertijd is haar man verplicht haar onderhoud te verschaffen. En ook is hij verplicht alle geldelijke bepalingen van haar ketoeba na te komen. Als zij overlijdt dan erft de veronderstelde echtgenoot, wegens de twijfel of zij werkelijk rechtsgeldig gescheiden was, al haar bezit, maar het is waarschijnlijk [karov lomar] dat hij, als zij gevangen gehouden wordt, niet verplicht is haar vrij te kopen, aangezien de vraag speelt of zij wel van hem gescheiden is en de zin: "Ik zal je als echtgenote terugnemen" niet van toepassing is. Evenzo verwerft hij niet het vruchtgebruik van de bezittingen die hij tijdens het bestaan van het huwelijk beheert, want hij heeft haar een echtscheiding verleend, ook al is deze van twijfelachtige rechtsgeldigheid. En het is mogelijk dat, aangezien haar echtscheiding van onzekere rechtsgeldigheid is, zij nog steeds in elk opzicht met betrekking tot geldelijke zaken als zijn vrouw beschouwd wordt, afgezien van de kwestie van zijn rechten met betrekking tot eventueel erfgoed dat zij ontvangt van haar familie."

---

⁴⁸² Novelle op bBK en bBM door Meir Simcha HaKohen van Dvinsk (1843- 1926).

Het blijkt duidelijk uit zijn woorden dat een vrouw wier echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, geacht wordt de status te hebben van een getrouwde vrouw en dat haar man verplicht is jegens haar aan alle geldelijke bepalingen van de ketoeba te voldoen; als zij overlijdt dan erft hij op grond van de bestaande twijfel al haar bezit. De reden hiervoor is dat, aangezien haar echtscheiding van onzekere rechtsgeldigheid is, zij nog steeds in elk opzicht met betrekking tot geldelijke zaken zijn vrouw is.

Uit de woorden van Raavad in zijn kritiek op de Rif op bKet. 63a, die de Yerushalmi aanhaalt, kunnen we ook concluderen dat hij, zelfs al voordat hij haar een ketoeba geeft, al verplicht is haar te onderhouden, en hij schrijft daar o.a.:

“Daarom, ook al heeft hij haar geen ketoeba gegeven, zij hebben een juridische band, hij heeft bepaalde aanspraken tegenover haar, nl. haar inkomsten in ruil voor zijn verplichting om haar onderhoud te verschaffen, enz.”

De Raavad lijkt consequent te zijn in zijn opvatting, want hij schrijft ad Hilch. Nachalot 1:9 dat in het geval van een vrouw wier echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is haar man haar boedel erft, en dit zegt ook de bovengenoemde Ramach, dat hij wegens de twijfel al haar bezit erft, d.w.z. met betrekking tot alle geldelijke aspecten van het huwelijk wordt zij beschouwd als zijn echtgenote. De Raavad schrijft dat dit ook de opvatting van de Yerushalmi is: ook al heeft hij haar nog niet haar ketoeba gegeven, met betrekking tot geldzaken wordt zij in elk opzicht als zijn vrouw beschouwd.

Het moet echter worden opgemerkt dat de Rambam in Hilch. Nachalot 1:9 schrijft dat de man niet de boedel van zijn vrouw erft als haar echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, en dat zij dan geen aanspraak kan maken op betaling van enige bepaling van haar ketoeba, zoals hij in bovengenoemde Hilch. Geroesjen 6:30 schrijft en het feit dat hij verplicht is haar onderhoud te verschaffen, is een nieuwe verplichting die hem toevalt doordat hij haar belet te hertrouwen. Aldus kunnen we ook hier zeggen dat hij, zoals uiteengezet, jegens haar geen aanspraken heeft.

De essentiële basis waarop de onderhoudsverplichting rust, is dus dat hij haar belet te hertrouwen. Maar dit geldt niet alleen voor een vrouw wier echtscheiding van twijfelachtige rechtsgeldigheid is, maar ook voor een vrouw die zonder enige twijfel zijn echtgenote is; zolang hij haar belet te

hertrouwen heeft zij het recht, onderhoud te eisen. Zie Deroesj Ve-Chiddoesj van R. Akiva Eger (“Ketavim,” 91b), die uit de Magen Avraham citeert dat als zij een buitenechtelijke relatie had, in het geval waarin de echtgenoot niet verplicht is van haar te scheiden, hij verplicht is haar eten en kleren te verschaffen, en R. Akiva Eger merkt hierover op: “De waarheid is dat ik de woorden van de Magen Avraham niet kan begrijpen, want door haar daden is zij nu verboden voor hem, dus er is geen onderhoudsverplichting, zie het tractaat Yewamoth”

De bedoeling van de Magen Avraham lijkt te zijn dat, aangezien de echtgenoot niet van haar wil scheiden, hij haar dus belet te hertrouwen, en dat deze verplichting daarom een nieuwe onderhoudsverplichting vormt, die niet ontstaat uit haar status als getrouwde vrouw, maar uit het feit dat hij haar dus belet te hertrouwen. Daarom bestaat deze verplichting zelfs als de breuk in het huwelijk door haar eigen daden veroorzaakt is, want hij heeft tenslotte het recht om van haar te scheiden. En de uitspraak in bYew. 85a met betrekking tot verboden huwelijken, dat zij niet de volledige rechten op haar onderhoud heeft, omdat zij zich kan verzetten tegen de wens van haar man om van haar te scheiden als de man wel bereid is van haar te scheiden en zij dat niet wil, dit slaat duidelijk op onderhoud dat haar verschaft wordt omdat zij getrouwd is. In dat geval belet hij haar niet te hertrouwen en daarom heeft zij geen aanspraak op onderhoud, want zij kan zich tegen hem verzetten.

En dan nu de onderhavige situatie. Het lijkt zo te zijn dat, als er een scheiding volgens burgerlijk recht is en de man weigert haar een echtscheiding toe te staan, indien hij bij de huwelijkssluiting de verplichting gekregen heeft haar een vastgesteld bedrag te betalen voor haar onderhoud met inbegrip van kleren en een plek om te wonen, deze verplichting volgens de Halacha blijft gelden, want hij belet haar te hertrouwen. En zelfs als haar eigen daden de oorzaak zijn van deze burgerlijke scheiding, zoals wanneer zij een buitenechtelijke relatie is aangegaan, is hij volgens de Magen Avraham verplicht haar eten en kleren te verschaffen.

Maar in de opvatting van de bovengenoemde Risjoniem lijkt het zo te zijn dat, zelfs als hij haar belet te hertrouwen, als hij haar onderhoud verschaft hij ook recht heeft op haar inkomsten, en als zij werkt en haar eigen kost verdient kan de man dus eisen haar inkomsten te incasseren, en ook kan hij stellen dat hij haar haar eigen inkomsten laat in ruil voor ontslagen te worden van zijn verplichting tot haar onderhoud.

Echter, de Chelkat Mechokek⁴⁸³ (Even HaEzer 102) lijkt een mening op naam van de BaCH aan te halen volgens welke de gebruikelijke praktijk in deze gebieden is dat de vrouw geen enkel onvrijwillig voorrecht dat zij geniet wordt ontnomen. En aangezien het recht op inkomsten beschouwd wordt als een onvrijwillig voorrecht, kan de man eisen dat wij handelen in overeenstemming met de gebruikelijke praktijk in deze gebieden, en dan heeft hij dus geen aanspraak op haar inkomsten, die een onvrijwillig voorrecht vormen.

Bovendien, in Sjoelchan Aroech (Even HaEzer 69:6) is de beslissing gecodificeerd dat als de vrouw bedingt dat de echtgenoot geen van zijn gebruikelijke geldelijke rechten op haar bezit kan doen gelden, dit beding rechtsgeldig is. Het is dus mogelijk vóór het huwelijk te bedingen dat in het geval van een burgerlijke scheiding de man niet de aanspraken heeft die hij gewoonlijk wel heeft, d.w.z. niet op haar inkomsten, niet op het vruchtgebruik van haar nichsei mulug en niet op haar boedel, zoals wordt uiteengezet in Sjoelchan Aroech (Even HaEzer 69:7), maar toch is hij verplicht haar onderhoud naar behoren te verschaffen, want hij belet haar te hertrouwen. Nu lijkt het mij dat dit voorstel bepaalde voordelen heeft in vergelijking met het voorstel dat u stuurde, want het laatste is in strijd met de opvatting van de Rema (S. A., Even HaEzer 134:4). Daarentegen zou ons voorstel, zoals opgemerkt, in overeenstemming zijn met de Halacha. Ik heb voorgesteld dat de echtgenoot verplicht is \$ 2000,- per week te betalen, voor onderhoud, met inbegrip van eten en kleren. Begrijpelijkerwijze zou het precieze bedrag afhankelijk zijn van de geldelijke situatie van de echtgenoot, in overeenstemming met de regel dat de sociale en economische status van de vrouw wél stijgt, maar niet daalt met die van haar man. Toch is er nog een twijfelzone met betrekking tot de vraag of dit “wel stijgen maar niet dalen” ook van toepassing is op een vrouw die door toedoen van haar man niet kan hertrouwen, aangezien het hier zoals boven uiteengezet een nieuwe verplichting betreft. Het is mogelijk dat de regel “wel stijgen maar niet dalen” slechts geldt voor gevallen waarin de onderhoudsverplichting voortvloeit uit de status van de vrouw als getrouwde vrouw, maar in elk geval kan de echtgenoot verplicht worden onderhoud te verschaffen in overeenstemming met zijn sociaal-economische status, en dit is ook van toepassing op een vrouw die door toedoen van haar man niet kan hertrouwen. Bovendien kan volgens ons voorstel de man zich tot een

---

⁴⁸³ Commentaar op Even Ha-Ezer (S.A.) door Mozes ben Izaak Juda Lima (?1605-1658).

bevoegde rabbijnse rechtbank wenden om gehele of gedeeltelijke ontheffing te vragen van het voor onderhoud vastgestelde bedrag. Ik wil benadrukken dat ons voorstel als het ware slechts een obiter dictum is, en dat het niet mijn definitieve halachische opvatting over deze kwestie geeft. Het uitspreken van een halachische opvatting in deze zaak is voorbehouden aan de Tora-autoriteiten in Amerika die zich bezig houden met de praktische halachische beslissingen voor Amerikaanse joden, en is in het bijzonder het terrein van mijn hooggeachte collega, de autoriteit par excellence van het Amerikaanse continent, Maran R. Moshe Feinstein, shlita, en zoals hij beslist zo zij het.

HaRav Ja'acov Betsalel Zolty,
Opperrabbijn en Hoofd der Godsdienstige Gerechten,
Jeruzalem.

I.3 Gang van de zaken bij een Scheiding

I.3.a. Voorbereiding

1. Voorzitter tot de rabbijnen:
Laten we ervoor zorgen in een godsdienstige stemming te komen door het ervaren van berouw over begane misstappen.
2. Voorzitter tot de getuigen:
Zorg ervoor dat u in een godsdienstige stemming bent door het ervaren van berouw over begane misstappen.
3. Voorzitter tot de schrijver en de echtgenoot:
Wees er op attent dat u de antwoorden op mijn vragen niet herhaalt; u mag niet twee keer 'ja' of twee keer 'neen' antwoorden.
4. Voorzitter tot de schrijver:
Zijn dit perkament, deze inkt, pen en deze inktkoker en het andere schrijfgerei uw eigendom?
Schrijver:
Ja.
5. Voorzitter tot de echtgenoot:
Wilt u, N.N., zoon van N.N. van uw vrouw N.N., dochter van N.N. scheiden?
Echtgenoot:
Ja.
6. Voorzitter tot de echtgenoot:
Doet u dit zonder dwang of noodzaak en onvoorwaardelijk? Of bent u misschien verplicht deze stap te nemen door een gelofte, eed of een andere verplichting, zodat u zonder deze verplichting niet van haar zou scheiden? Wanneer dit het geval mocht zijn, zeg het ons dan, en wij zullen u van deze verplichting, u door u zelf opgelegd, ontheffen.
Echtgenoot:
Ik heb geen gelofte of eed gedaan, noch iets geuit of besproken waardoor ik nu tot de echtscheiding genoodzaakt zou zijn.
7. Voorzitter tot de echtgenoot:
In het geval u wel een gelofte of eed hebt gedaan, iets hebt geuit of gesproken mocht hebben waardoor u nu een verplichting hebt om wettelijk van uw vrouw te scheiden maar u zich dit op dit moment niet weet te herinneren willen wij u van die, door u zelf opgelegde verplichting te ontheffen.
Echtgenoot:

Wanneer ik een gelofte of eed of een dergelijke handeling heb gedaan, om mij daardoor te verplichten tot deze stap, dan voel ik nu oprecht berouw over deze handelingen.

8. Voorzitter tot de echtgenoot:

Wanneer u op het moment dat u bedoelde handeling verrichtte had kunnen denken dat u daarover laten berouw zou voelen, zou u deze handeling dan verricht hebben?

Echtgenoot:

Dat zou ik zeker niet gedaan hebben. Daarom verzoek ik u mij van deze verplichting te ontheffen.

Voorzitter en rabbijnen:

Het is je toegestaan (3x). (Moetar lach 3x).⁴⁸⁴

9. Voorzitter tot de echtgenoot:

Hebt u misschien iets gesproken of geuit waardoor de wettige kracht van de scheidingsbrief (get) geheel vernietigd of verzwakt zou kunnen worden? U kunt bijvoorbeeld voor getuigen verklaard hebben dat u gedwongen bent tot deze scheidingsbrief en dat u daarom wacht op een gunstig moment om openlijk de wettelijke kracht van deze echtscheidingsbrief te vernietigen. U kunt ook verklaard hebben: 'Ik geef deze echtscheiding niet uit vrije wil.' Dit, of iets dergelijks kunt u geuit hebben of u kunt ook een daad verricht hebben waardoor de wettigheid van de scheidingsbrief vernietigd, of in elk geval verzwakt zou worden.

Echtgenoot:

Ik heb geen verklaring afgelegd, noch iets geuit of gesproken, noch een daad verricht waardoor de wettige kracht van de scheidingsbrief vernietigd of verzwakt kan worden.

10. Voorzitter tot de echtgenoot:

Voor het geval u wel een zodanige verklaring hebt afgelegd, of zoiets geuit of gesproken heeft, of een daad verricht hebt waardoor de wettige kracht van de scheidingsbrief vernietigd of verzwakt zou worden, maar u zich op dit moment niet kunt herinneren; voor het geval ook dat u uit vergissing of in dwaling, te goeder trouw, zonder de betekenis ervan te kennen, een zodanige daad hebt verricht, of zoiets hebt gesproken of geuit waardoor de wettigheid van de scheidingsbrief ontkracht kan worden – verklaar dan nu voor getuigen dat u elke uiting of handeling of daad van dien aard als vernietigd en als niet geschied wilt beschouwen.

Echtgenoot:

---

⁴⁸⁴ Zie: Orde, enz. bij volmacht paragraaf 2.

Voor u getuigen, N.N., zoon van N.N. en N.N., zoon van N.N., vernietig ik elke directe of indirecte verklaring die ik afgelegd mocht hebben met betrekking tot deze scheidingsbrief; ik vernietig deze verklaringen, net als elke uiting of handeling of daad die een nadelige invloed zou kunnen uitoefenen op de wettigheid van de scheidingsbrief.

Overigens verzeker ik plechtig dat ik niets geuit of gesproken heb tot ontkrachting van de wettigheid van de scheidingsbrief; en ik wraak elke getuigenis van een of meerdere getuigen, wanneer deze getuigenis in strijd zou zijn met de plechtige verzekering, die zojuist door mij is gegeven. Ik verzeker nog eens plechtig dat ik geen verklaring heb afgelegd, noch iets heb geuit of gesproken, of enige handeling of daad heb verricht, waardoor de wettigheid van de scheidingsbrief vernietigd of verkracht zou kunnen worden.

- II. Voorzitter tot de schrijver:⁴⁸⁵
Geef het perkament, de inkt, de pen, de inktkoker en het andere schrijfgerei aan de echtgenoot als een volkomen en onherroepelijk geschenk.
12. Voorzitter tot de echtgenoot:
Hef deze voorwerpen drie handpalmen hoog op, met de gedachte om hen in uw bezit te krijgen.
13. Voorzitter tot de echtgenoot:
Houd de voorwerpen in uw hand en spreek tot de getuigen de volgende woorden die ik u zal voorzeggen:
'U getuigen, N.N. zoon van N.N. en N.N. zoon van N.N., luister goed naar hetgeen ik de schrijver zal opdragen.'
14. Echtgenoot tot de schrijver:
U schrijver, N.N. zoon van N.N., hier zijn het perkament, de inkt, pen, inktkoker en het andere schrijfgerei dat ik u overhandig, met het doel een echtscheidingsbrief te schrijven om daardoor N.N., dochter van N.N. van mij N.N. zoon van N.N. te scheiden. Mocht de geschreven scheidingsbrief niet beantwoorden aan de wettelijke bepalingen, dan zult u van die voorwerpen gebruik maken voor het schrijven van een nieuwe scheidingsbrief waarvoor ik u, zo nodig, perkament en schrijfgerei zal verschaffen. In het algemeen kunt u van die voorwerpen gebruik maken, totdat u een scheidingsbrief hebt geschreven, die in zijn geheel, zowel ten opzichte van de tekst als van de handtekeningen van de getuigen, volgens het oordeel van de voorzitter N.N. zoon van N.N. aan alle bepalingen van onze godsdienstwet zal voldoen. Maar let er vooral op dat u elk van deze

---

⁴⁸⁵ Zie: Orde, enz. bij volmacht paragrafen 4-9.

scheidingsbrieven (gittin) schrijft met de gedachte dat daardoor mijn echtgenote N.N., dochter van N.N. van mij N.N., zoon van N.N. echtelijk gescheiden zal worden.

Schrijver tot de echtgenoot:

Zo zal ik doen.

15. Echtgenoot tot ieder der twee getuigen afzonderlijk:

U N.N. zoon van N.N. wees getuige en teken de scheidingsbrief die de schrijver N.N., zoon van N.N., zal schrijven, om daardoor te kunnen scheiden van mij, mijn echtgenote N.N. dochter van N.N. Teken deze scheidingsbrief of, wanneer deze niet in orde wordt bevonden, de volgende en zo bij herhaling totdat de voorzitter N.N. zoon van N.N. verklaard zal hebben dat de scheidingsbrief in alle delen, zowel ten opzichte van de tekst als van de handtekeningen van de getuigen, beantwoordt aan de bepalingen van onze godsdienstwet. Teken echter met de gedachte dat door deze scheidingsbrief mijn echtgenote N.N. dochter van N.N. van mij N.N. zoon van N.N. gescheiden zal worden.

Getuigen (elk afzonderlijk) tot de echtgenoot:

Zo zal ik doen.

16. Voorzitter tot de echtgenoot:

Geef nu de voorwerpen aan de schrijver.

17. Voorzitter tot de echtgenoot:

Zeg niets over de scheidingsbrief totdat de overhandiging zal hebben plaatsgevonden. U moet u onthouden van elke raadgeving, van elke wenk aan de schrijver omtrent het schrijven van de scheidingsbrief. U mag u, zolang de scheidingsbrief niet is getekend, geen moment verwijderen van de schrijver en de getuigen.

18. Voorzitter tot de getuigen:

U mag u vanaf het moment dat de schrijver het document begint te schrijven, niet eerder verwijderen dan nadat de dagtekening en de namen van de echtgenoot en zijn vrouw zijn geschreven, tenzij uw aanwezigheid elders dringend vereist is. In dat geval kunt u weggaan nadat de eerste regel van het document in geschreven, eerder echter niet. In elk geval moet u ieder afzonderlijk bij uw vertrek aan het perkament waarop de echtscheiding wordt geschreven een zeker kenmerk, een eigenschap ervan als herkenningsteken vastleggen zodat u later met zekerheid het document zult herkennen.⁴⁸⁶

19. Voorzitter tot de getuigen:

---

⁴⁸⁶ Zie: Orde, enz. bij volmacht paragraaf 10.

Voor het tekenen van de scheidingsbrief moet elk van u voor de andere getuige de volgende verklaring afleggen: let er opdat ik deze scheidingsbrief zal tekenen voor de echtgenoot N.N., zoon van N.N. en diens echtgenote N.N. dochter van N.N. met de gedachte dat door dit document N.N., zoon van N.N., zal scheiden van zijn echtgenote N.N., dochter van N.N.

1.3.b. Inleiding

1. Voor het schrijven van de laatste regel leest de voorzitter de geschreven scheidingsbrief letter voor letter hardop voor, waarbij hij tevens de bijzonderheden van de spelling nadrukkelijk uitspreekt, terwijl de schrijver het voorgelezene vergelijkt met de scheidingsbrief die hij als leidraad bij het schrijven had.
Daarna wordt de laatste regel geschreven. De juiste spelling van de laatste regel wordt weer op bovenomschreven wijze gecontroleerd. De echtgenoot geeft de schrijver de inktpot, de inkt, de pen, het overgebleven perkament en het andere schrijfgerei als geschenk; natuurlijk gebeurt dit vrijwillig en zonder dwang.
2. Voorzitter, rabbijnen, getuigen, schrijver en de partijen (de vrouw gesluierd) blijven gedurende de hele handeling staan.⁴⁸⁷
3. Voorzitter tot de schrijver, getuigen en de partijen:
Let er op dat u uw antwoorden op mijn vragen niet herhaalt; u mag niet tweemaal ja, of tweemaal neen antwoorden.
4. Voorzitter tot de schrijver:
Is dit de scheidingsbrief die u N.N. zoon van N.N. hebt geschreven?
Schrijver:
Ja.
5. Voorzitter tot de schrijver:
Weet u zeker door een bepaald kenmerk dat dit de scheidingsbrief is die u geschreven hebt?
Schrijver:
Ja.
6. Voorzitter tot de schrijver:
Heeft de echtgenoot N.N., zoon van N.N. u in aanwezigheid van deze getuigen het perkament, de inkt, de pen, de inktkoker en het andere schrijfgerei gegeven?
Schrijver:

---

⁴⁸⁷ Zie: Orde, enz. bij volmacht paragraaf 10.

Ja.

7. Voorzitter tot de schrijver:

Heeft hij u opdracht gegeven de scheidingsbrief te schrijven?

Schrijver:

Ja.

8. Voorzitter tot de schrijver:

Heeft de echtgenoot N.N., zoon van N.N. u opdracht gegeven de scheidingsbrief te schrijven, met het doel dat daardoor deze vrouw N.N. dochter van N.N. van hem gescheiden zou worden?

Schrijver:

Ja.

9. Voorzitter tot de schrijver:

Heeft de echtgenoot u deze opdracht in aanwezigheid van deze getuigen gegeven?

Schrijver:

Ja.

10. Voorzitter tot de schrijver:

Hebt u die opdracht volledig vervuld, en hebt u de scheidingsbrief geschreven met de gedachte dat daardoor deze vrouw N.N., dochter van N.N. van haar echtgenoot N.N., zoon van N.N. gescheiden zou worden?

Schrijver:

Ja

11. Voorzitter tot de schrijver:

Hebt u onmiddellijk voor het schrijven duidelijk verklaard dat u een scheidingsbrief zou schrijven, met de gedachte dat daardoor deze vrouw N.N., dochter van N.N. van haar echtgenoot N.N., zoon van N.N. gescheiden zou worden?

Schrijver:

Ja.

12. Voorzitter tot de schrijver:

Hebt u die verklaring afgelegd in tegenwoordigheid van deze getuigen?

Schrijver:

Ja.

13. Voorzitter tot de schrijver:

Hoe luidde deze verklaring?

Schrijver:

De verklaring die ik heb afgelegd luidde:

Getuigen, N.N., zoon van N.N. en N.N. zoon van N.N., luister naar het volgende: Ik zal deze scheidingsbrief schrijven met het doel dat N.N., zoon van N.N. door dit document zal scheiden van zijn vrouw N.N., dochter van

- N.N., en ik zal de scheidingsbrief schrijven met de gedachte dat de echtgenote N.N., dochter van N.N. van haar echtgenoot N.N., zoon van N.N. door dit document echtelijk gescheiden zal worden. Deze verklaring heb ik afgelegd, en met de bedoelde gedachte de scheidingsbrief geschreven.
14. Voorzitter tot de schrijver:
Waren deze getuigen aanwezig bij het schrijven van de eerste regel van deze scheidingsbrief?
 Schrijver:
Ja.
15. Voorzitter tot de getuigen:
Getuigen, N.N., zoon van N.N. en N.N. zoon van N.N., hebt u gehoord dat deze echtgenoot, voor hij de schrijver opdracht gaf deze scheidingsbrief te schrijven, iedere uiting, handeling of daad, door hem verricht, zowel als elke andere verklaring, vroeger door hem afgelegd, waardoor de wettelijke kracht van deze scheidingsbrief vernietigd of verzwakt zou kunnen worden voor ongeldig en nietig heeft verklaard?
 Getuigen:
Ja
16. Voorzitter tot de getuigen:
Hebt u gezien dat deze echtgenoot het perkament, de inkt, de pen, de inktpot en het andere schrijfgerei aan de schrijver van de scheidingsbrief heeft overhandigd met het doel de scheidingsbrief te schrijven.
 Getuigen:
Ja
17. Voorzitter tot de getuigen:
Hebt u gehoord dat deze echtgenoot de schrijver opdracht gaf om de scheidingsbrief te schrijven met de gedachte dat door dit document deze vrouw van hem gescheiden zal worden?
 Getuigen:
Ja.
18. Voorzitter tot de getuigen:
Hebt u gehoord dat de schrijver voor het schrijven van de scheidingsbrief uitdrukkelijk gezegd heeft: Ik zal deze scheidingsbrief schrijven voor N.N., zoon van N.N., om hem daardoor te scheiden van zijn echtgenote N.N., dochter van N.N.; en ik zal hem schrijven met de gedachte, dat door dit document deze vrouw van haar echtgenoot gescheiden zou worden?
 Getuigen:
Ja
19. Voorzitter tot de getuigen:

Weet u zeker, door een bepaald kenmerk, dat deze scheidingsbrief dezelfde is die de bedoelde schrijver geschreven heeft op het perkament en de inkt en de pen en met gebruikmaking van de inktkoker en de andere schrijfgereedschappen, die aan deze echtgenoot behoren?

Getuigen:

Ja.

20. Voorzitter tot de getuigen:

Was u aanwezig, in elk geval bij het schrijven van de eerste regel van deze scheidingsbrief?

Getuigen:

Ja.

21. Voorzitter tot de getuigen:

Lees met mij samen de scheidingsbrief.

22. Voorzitter tot ieder der getuigen:

U getuige, N.N., zoon van N.N., is dit uw handtekening?

Getuige:

Ja.

23. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Heeft u deze echtgenoot opgedragen om de scheidingsbrief te tekenen?

Getuige:

Ja.

24. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Luidde deze opdracht aldus:

Teken deze scheidingsbrief met de gedachte dat door dit document N.N., dochter van N.N., mijn echtgenote, van mij gescheiden zal worden?

Getuige:

Ja.

25. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Hebt u aan deze opdracht volkomen beantwoord?

Getuige:

Ja.

26. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Hebt u de scheidingsbrief getekend in aanwezigheid van de andere getuige?

Getuige:

Ja.

27. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Hebt u voor het tekenen uitdrukkelijk verklaard dat u aan de opdracht van de echtgenoot in alle opzichten zult voldoen?

Getuige:

Ja.

28. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Hoe luidde uw verklaring?

Getuige:

Mijn verklaring luidde als volgt: U, tweede getuige, N.N., zoon van N.N., let er op dat ik deze scheidingsbrief zal tekenen met de bedoeling dat daardoor N.N., dochter van N.N., gescheiden zal worden van haar echtgenoot N.N., zoon van N.N. Aldus luidde mijn verklaring waarop ik onmiddellijk de scheidingsbrief tekende.

29. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Kent u de handtekening van de tweede getuige?

Getuige:

Ja.

30. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Heeft u gehoord dat de echtgenoot de tweede getuige de opdracht gaf de scheidingsbrief te tekenen zodat N.N., dochter van N.N. door dit document gescheiden zou worden van haar echtgenoot N.N., zoon van N.N.?

Getuige:

Ja.

31. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Heeft u gezien dat de tweede getuige de scheidingsbrief tekende?

Getuige:

Ja.

32. Voorzitter tot ieder der getuigen:

Heeft u ook gehoord dat de tweede getuige onmiddellijk voor het tekenen van de scheidingsbrief uitdrukkelijk heeft verklaard dat hij de scheidingsbrief zou tekenen met de gedachte dat door deze scheidingsbrief N.N., dochter van N.N., gescheiden zou worden van haar echtgenoot N.N., zoon van N.N.?

Getuige:

Ja.

33. De vrouw ontsluit zich⁴⁸⁸.

34. Voorzitter tot de vrouw:

U, N.N., dochter van N.N., wilt u de scheidingsbrief van uw echtgenoot, N.N., zoon van N.N., uit vrije wil ontvangen, niet genoodzaakt en onvoorwaardelijk?

Vrouw:

Ja.

---

⁴⁸⁸ Zie: Orde, enz. bij volmacht, paragrafen 16-19.

35. Voorzitter tot de vrouw:

U, N.N., dochter van N.N., wilt u de scheidingsbrief van uw echtgenoot, N.N., zoon van N.N., ontvangen uit vrije wil, niet genoodzaakt en onvoorwaardelijk?

Vrouw:

Ja.

36. Voorzitter tot de vrouw:

Bent u tot het ontvangen van de scheidingsbrief misschien genoodzaakt door een gelofte of eed of door een andere dergelijke verplichting, zodat u zonder deze verplichting de scheidingsbrief niet zou ontvangen?

Vrouw:

Neen.

(Indien zij bevestigend antwoordt, dan wordt zij door het College van Rabbijnen van deze verplichting ontheven, en is zij niet verplicht de scheidingsbrief in ontvangst te nemen.)

Voorzitter tot de vrouw:

Of hebt u misschien iets gesproken of geuit, waardoor de wettige kracht van deze scheidingsbrief geheel vernietigd of verzwakt zou kunnen worden? U kunt bijvoorbeeld voor getuigen verklaard hebben dat u door iemand of door enige omstandigheid op dit ogenblik gedwongen was de scheidingsbrief in ontvangst te nemen, dat u daarom de gelegenheid afwachtte om de wettige kracht van de scheidingsbrief te vernietigen. U kunt ook verklaard hebben: "ik zal de scheidingsbrief niet uit vrije wil in ontvangst nemen."

Dit, of iets dergelijks kunt u geuit of gesproken hebben. Indien dit het geval mocht zijn, vernietig dan nu al dergelijke verklaringen zodat hetgeen u gesproken of geuit hebt tot ontkrachting der wettigheid van deze scheidingsbrief, beschouwd wordt als ongeldig en niet gebeurd.

Vrouw:

Ik heb geen verklaring afgelegd, noch iets geuit of gesproken waardoor de wettige kracht van de scheidingsbrief verzwakt zou kunnen worden. Maar voor het geval ik wel een dergelijke verklaring heb afgelegd of zoiets uitgesproken of geuit zou hebben, verklaar ik nu voor u getuigen, N.N., zoon van N.N. en N.N., zoon van N.N., dat ik elke zodanige verklaring of uiting vernietig en als niet geschied beschouwd wil hebben.

37. Voorzitter tot de echtgenoot:

U, N.N., zoon van N.N., wilt u deze scheidingsbrief uit vrije wil aan uw echtgenote, N.N. dochter van N.N., geven, niet genoodzaakt en onvoorwaardelijk?

Echtgenoot:

- Ja.
38. Voorzitter tot de echtgenoot:
Bent u tot het geven van deze scheidingsbrief misschien genoodzaakt door een gelofte of een eed of door een andere verplichting zodat u zonder deze verplichting niet van haar zou willen scheiden?
Wanneer dit het geval zou zijn, zeg het ons dan, en wij zullen u van die verplichting ontheffen.
 Echtgenoot:
Ik heb geen eed of gelofte gedaan, noch iets geuit of gesproken waardoor ik nu tot deze echtscheiding verplicht zou zijn.
39. Voorzitter tot de echtgenoot:
Voor het geval u wel een gelofte of eed hebt gedaan, iets geuit of gesproken mocht hebben, waardoor u nu verplicht bent van uw vrouw te scheiden, maar u zich dat op dit moment niet kunt herinneren, willen wij u nogmaals van deze door u zelf opgelegde verplichting ontheffen.
 Voorzitter en rabbijnen:
Het is je toegestaan (3x).
40. Voorzitter tot de echtgenoot:
Heeft u misschien iets gesproken of geuit waardoor de wettige kracht van deze scheidingsbrief geheel vernietigd of verzwakt zou kunnen worden?
U kunt bijvoorbeeld voor getuigen verklaard hebben dat u door iemand of door enige omstandigheid op dit ogenblik gedwongen bent tot deze echtscheiding en dat u daarom nu de gelegenheid afwacht om de wettige kracht van deze scheidingsbrief te vernietigen. U kunt ook onbewust iets gesproken of geuit, hebben waardoor de wettigheid van de scheidingsbrief tegen uw wil, verzwakt zou kunnen worden. Indien dit het geval mocht zijn, vernietig nu al dergelijke uitingen of handelingen, zodat hetgeen u heeft gesproken, geuit of gedaan hebt tot ontkrachting van de wettigheid van deze scheidingsbrief, beschouwd wordt als ongeldig en niet gebeurd.
 Echtgenoot:
U getuigen, N.N., zoon van N.N., en N.N., zoon van N.N., ik verklaar voor u dat ik geen verklaring heb afgelegd, noch iets heb geuit of gesproken, of een daad heb verricht waardoor de wettige kracht van de scheidingsbrief vernietigd of verzwakt zou worden; verder verklaar ik als nietig en van geen waarde elke verklaring, handeling of daad, door mij vroeger bewust of onbewust verricht of geuit, waardoor direct of indirect de wettige kracht van deze scheidingsbrief vernietigd of verzwakt zou kunnen worden. Verder verzeker ik nogmaals dat ik noch direct, noch indirect enige verklaring heb afgelegd, of daad of handeling verricht of geuit heb tot vernietiging of

verzwakking van deze scheidingsbrief en ik wraak elke getuige die het tegenovergestelde mocht verklaren.

1.3.c. Overhandiging

1. De voorzitter vouwt de scheidingsbrief, geeft hem aan de echtgenoot en zegt het volgende:
Houd de scheidingsbrief in uw hand tot ik u opdraag deze aan uw vrouw te overhandigen.
2. Voorzitter tot de vrouw:
Geef ons uw huwelijksakte of, wanneer u dit document niet heeft, verklaar dan dat u afstand doet van de voordelen hiervan.
Vrouw:
Voor u getuigen, N.N., zoon van N.N. en N.N., zoon van N.N., verklaar ik dat ik afstand doe van al de voordelen die mij door de huwelijksakte door mijn echtgenoot werden verzekerd.
3. Voorzitter tot de vrouw:
Ontdoe u van uw ringen en zorg er voor dat op het ogenblik van het ontvangen van de scheidingsbrief geen deel van uw kleding uw hand bedekt; ook mag niemand u behulpzaam zijn bij het ontvangen van de scheidingsbrief. Houd uw beide handen geheel geopend, in horizontale richting, maar elkaar rakend, 3 handpalmen hoog boven de tafel, de vingers echter een beetje naar boven gebogen zodat de scheidingsbrief goed op uw handen kan liggen. Sluit echter uw handen niet eerder dan dat ik u dit zal opdragen.
4. Voorzitter tot de aanwezigen:
indien iemand van u enige aanmerkingen heeft tegen de wettigheid van deze scheidingsbrief dan verzoek ik u ons nu onder ogen te brengen omdat na de overhandiging elke aanmerking door een verbanning verboden zal worden.
5. Voorzitter tot de echtgenoot:
Hef uw hand waarin zich de scheidingsbrief bevindt boven de handen van uw echtgenote.
6. Voorzitter tot rabbijnen en getuigen:
Nu zal de overhandiging van de scheidingsbrief zijn. Let daarom op, getuigen, N.N., zoon van N.N. en N.N., zoon van N.N., op de overhandiging, luister naar de verklaring van de echtgenoot, de verklaring dat hij de scheidingsbrief overhandigt met het doel dat zijn vrouw van hem gescheiden zal worden.

7. Voorzitter tot de vrouw: ⁽⁴⁸⁹⁾
Wees u bewust dat u door deze scheidingsbrief gescheiden zult worden van uw man.
8. Voorzitter tot de echtgenoot:
U zult straks bij de overhandiging tegen uw vrouw enige hebreeuwse woorden spreken, die ik u zal voorzeggen. Zin en betekenis van deze woorden zijn het volgende: "Zie hier uw scheidingsbrief, neem hem in ontvangst. Door dit document zult u met onmiddellijke ingang van mij gescheiden zijn. U bent vrij van de huwelijksbanden en kunt trouwen met wie u wilt."
9. Voorzitter tot de echtgenoot:
Nu zal ik u de hebreeuwse woorden waarvan u zojuist de betekenis hebt vernomen, voorzeggen, onmiddellijk na het uitspreken van deze woorden moet u de scheidingsbrief op de handen van uw vrouw leggen. Zeg mij nu de volgende woorden na:
"Zie dit is jouw scheidingsbrief, ontvang jouw scheidingsbrief, met dit document zal je van nu af aan van mij gescheiden zijn en zul je vrij zijn voor een andere mens." (Haree ze gitech, ve-hitkable gittech, oe-bo tijhie megoereshet mimeni meeachshav. Ve-haree at moederet lechol adam.)
Leg nu de scheidingsbrief op haar handen.
10. Voorzitter tot de vrouw:
Omsluit met beide handen de scheidingsbrief, houd hem vast en hef dan de handen drie handpalmen hoog. Doe de gesloten handen onder uw mantel of doek.

1.3.d. Overgave van de Scheidingsbrief aan het Rabbinaat

1. Voorzitter tot de vrouw:
Geef mij nu de scheidingsbrief.
Voorzitter en getuigen lezen nu de scheidingsbrief hardop voor.
2. Voorzitter tot de schrijver:
U N.N., zoon van N.N., is dit dezelfde scheidingsbrief die u hebt geschreven in opdracht van N.N., zoon van N.N., om daardoor van hem N.N., dochter van N.N., te scheiden?
Schrijver:
Ja.

---

⁴⁸⁹ Zie: Orde, enz. bij volmacht, paragrafen 21-26.

3. Voorzitter tot ieder der getuigen:
Is deze handtekening van u?
Getuige:
Ja.
4. Voorzitter tot ieder der getuigen:
Is de andere handtekening die van de tweede getuige?
Getuige:
Ja.
5. Voorzitter tot de getuigen:
U getuigen, N.N. zoon van N.H. en N.N., zoon van N.N., weet u zeker dat dit document de scheidingsbrief is die u hebt getekend in opdracht van de echtgenoot met het doel om daardoor zijn echtgenote van hem te scheiden?
Getuigen:
Ja.
6. Voorzitter tot de aanwezigen:
M.H.! Weet dat rabbenoe tam en zijn school de straf van verbanning hebben uitgesproken over hem die enige aanmerking maakt op de wettigheid van deze scheidingsbrief nadat de wettelijke overhandiging heeft plaatsgevonden. Omdat nu de wettigheid van de overhandiging nog niet door ons is uitgesproken, zullen wij gegronde aanmerkingen of bedenkingen tegen de wettigheid van de scheidingsbrief in overweging nemen. Daarom M.H., deelt u mij, indien u aanmerkingen heeft, deze nu mee.
7. Voorzitter neemt een ogenblik pauze om de aanmerkingen en bedenkingen te horen.
Dan gaat hij verder:
De straf van ban, door rabbenoe tam en zijn school uitgesproken, aan welke uitspraak ik mij aansluit, zal nu ieder treffen die tegen deze scheidingsbrief enige aanmerking maakt of bedenkingen zal opperen.
8. Voorzitter vouwt de scheidingsbrief weer en maakt een scheur aan elk der vier hoeken.
9. Voorzitter tot de vrouw:
U mag pas na 92 dagen trouwen, u mag echter nimmer een koheen trouwen.
(N.B. Is de vrouw zwanger of zogend dan zegt de voorzitter het volgende tegen haar:
U mag voor afloop van 24 maanden (is het een schrikkeljaar: 25 maanden) en 2 dagen, gerekend van de dag van de geboorte van het kind, niet trouwen, u mag echter nimmer een koheen trouwen.)

1.4. Gang van de zaken bij een Chalitza

Chalitza: het ontheffen van leviraatsplicht door de ceremonie van het uittrekken van de schoen.

1.4.a. Voorbereidingen vóór de dag van de Chalitza

De voorzitter vraagt naar de Hebreeuwse namen van de overledene, van de tot leviraat verplichte zwager (jabam) en van de tot leviraat verplichte vrouw (javama); dan vergewist hij zich van het volgende:

1. dat de overledene op het ogenblik van zijn overlijden geen nakomelingen had;
2. dat de tot leviraat verplichte vrouw op dat ogenblik niet zwanger was (als dat wel het geval was, dan moet de zaak nader worden onderzocht);
3. dat er reeds 92 dagen verlopen zijn sedert de dag van het overlijden van de man;
4. dat de tot leviraat verplichte zwager broer van de overledene is, van één vader;
5. dat hij de oudste van de in leven zijnde broers is;
6. dat hij niet eerst na de dood van de overledene geboren is;
7. dat hij niet ongeschikt is tot de chalitza, noch door bloedverwantschap (arajot) noch door fysieke gebreken;
8. zo het blijkt dat hij niet de oudste is (zie 5), dan moet onderzoek worden gedaan naar de oorzaak van diens niet-verschijnen, nl. of een van de bovengenoemde hindernissen (zie 7), of onwil, of uitstedigheid de oorzaak is;
9. of de tot leviraat verplichte vrouw voor de eerste of voor de tweede keer thans weduwe is geworden en, zo het laatste het geval is, op welke wijze beide mannen gestorven zijn (mannendoodster, katlanit)

Al deze vragen worden ook aan de getuigen voorgelegd met de opdracht dat zij behoorlijk daaromtrent zijn ingelicht, voordat de chalitza plaats heeft.

De tot leviraat verplichte zwager wordt vooraf de betekenis van de chalitza uiteen gezet; de schoen wordt hem aangepast; men overtuigt zich ervan dat hij niet links is. Hem wordt verzocht ervoor te zorgen dat hij zijn rechtervoet en -been, zo hij niet links is, behoorlijk schoon wast voordat hij op het Rabbinaat komt. Men laat hem ook de woorden uitspreken: ik wil haar niet hebben (lo chafatstie lekachtah).

Aan de tot leviraat verplichte vrouw wordt eveneens de betekenis van de chalitza uiteen gezet. Haar wordt meegedeeld dat zij op de dag van de chalitza voordat deze handeling plaats heeft, niets nuttigen mag; dat zij een sluier draagt bij het verschijnen op het Rabbinaat; dat zij gedurende de hele handeling van de chalitza niet mag spugen, voordat het haar wordt gezegd. Men overtuigt zich ervan dat zij niet links is. Men laat haar tevens de woorden uitspreken: mijn tot leviraat verplichte zwager weigerde etc. en me-een jabami etc. Verder wordt haar meegedeeld hoe zij zich bij het uittrekken van de schoen te gedragen heeft, en dat zij gedurende deze handeling geen ring aan de handen mag hebben.

1.4.b. Vóór de Chalitza

Op de avond, dezelfde dag, tussen het middag- en het avondgebed, spreken de vijf een plaats voor de chalitza af en zij moeten van hun eerste plaats weggaan, en dan zullen de drie rabbinale rechters en de twee anderen (de getuigen) zeggen:

“Wij zullen gaan naar de plaats van het rabbinale gerecht en zullen een plaats vastleggen voor morgen, waar wij, zo G'd wil, aan X, de zoon van Y, de chalitza ceremonie voltrekken om hem vrij te maken van zijn tot leviraat verplichte schoonzuster A., de dochter van E.,” (Neleech lemakom Bet Din venikva makom lechalots lemachar, im jirtsee hasheem le ..... ben... mijewimto..... bat.....).

Dan zullen de drie rabbinale rechters eerst gaan en de twee anderen – de twee getuigen – zullen hen achterna lopen, en als ze daar aankomen zullen zij bespreken hoe zij zullen zitten etc. etc. en zij zullen alle vijf zeggen:

“Hier spreken wij een plaats af om morgen, zo G'd wil, de chalitza ceremonie te voltrekken aan X, de zoon van Y. om hem vrij te maken van zijn tot leviraat verplichte schoonzuster A., de dochter van E.,”

Waarna zij aldaar even blijven vertoeven.

De volgende morgen, direct na het ochtendgebed, zegt de voorzitter tot de andere twee leden van het Rabbinaat:

“Laat ons gaan naar de plaats die wij gisteren hebben bepaald voor de Chalitza.”

1.4.c. Onmiddellijke Voorbereiding tot de Chalitza

1. De rabbinale rechtbank overtuigt zich ervan dat de rechtervoet en het rechterbeen goed zijn gewassen.

2. De voorzitter schenkt de schoen aan de tot leviraat verplichte man die deze dan drie decimeter hoog van de vloer opheft.
3. De rabbinale rechtbank laat de tot de leviraat verplichte man, nadat de schoen hem aangetrokken is, vier ellen, circa drie meter, lopen om zich ervan te overtuigen dat de schoen hem past en dat hij niet links is.
4. De gesluierde tot leviraat verplichte vrouw, de tot leviraat verplichte man en uiteindelijk de getuigen nemen plaats voor de rabbinale rechtbank.

1.4.d. Inleiding tot de Chalitza

1. Voorzitter tot de getuigen:
U, N.N., en u, N.N., getuigen, kent u deze vrouw als weduwe van de overledene N.N.?
 Antwoord: *Ja.*
Kent u deze man en weet u dat hij de broer is van de overledene, en wel van één vader?
 Antwoord: *Ja.*
Is het u bekend, dat deze tot leviraat verplichte zwager geen oudere broer heeft (of zo hij wel een oudere broer heeft, deze in de onmogelijkheid verkeert om de handeling van de chalitza te volbrengen? En: waarin bestaat die onmogelijkheid?)
 Antwoord: *Ja*
Weet u verder dat er al 92 dagen verlopen zijn sedert het overlijden van N.N.?
 Antwoord: *Ja*
Weet u dat de overledene geen nakomelingen heeft achtergelaten?
 Antwoord: *Ja*
2. Voorzitter tot de tot leviraat verplichtende zwager en de tot leviraat verplichte vrouw:
Wilt u beiden plaats nemen.
3. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
Wat is uw wens en waarom bent u hier voor ons gekomen?
 Antwoord van de tot leviraat verplichte zwager:
Het is mijn wens om hier door mijn schoonzuster de handeling van chalitza aan mij te laten volbrengen.
4. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager en de tot leviraat verplichte vrouw:

Ik moet u er opmerkzaam op maken dat u bij het beantwoorden van de vragen die ik u zal stellen, niet tweemaal hetzelfde antwoord geeft, dus niet tweemaal ja en niet tweemaal neen.

5. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Bent u nog nuchter?

Antwoord:

Ja.

6. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw :

Bent u bereid om de handeling van chalitza aan uw zwager te volbrengen?

Antwoord:

Ja.

7. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw en de tot leviraat verplichte man:

Staat u beiden nu op en ga zo staan dat u, tot leviraat verplichte vrouw, aan de rechterzijde van uw zwager staat.

8. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:

Zou u haar, deze weduwe van uw overleden broer, niet willen trouwen? Het huwen van een schoonzuster zou in dusdanig geval naar de Joodse wet geoorloofd zijn, zelfs wanneer de oudste broer van de overledene al gehuwd is.

Antwoord:

Ik wil haar niet trouwen.

9. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:

Wilt U dus de handeling van chalitza aan u laten volbrengen?

Antwoord van de tot leviraat verplichte zwager:

Ja, ik wil de handeling van chalitza aan mij laten volbrengen.

10. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:

Als de handeling van chalitza aan u verricht wordt, denk dan daarbij dat de verplichting voor u, ontstaan door de dood van uw broer, om uw schoonzuster, deze weduwe, te trouwen, vervalt, zodat zij dan met een ander kan trouwen.

Antwoord:

Dit zal ik doen.

(In geval de tot leviraat verplichte zwager links is, zegt de Voorzitter tegen hem het volgende:

Heeft u bij het uittrekken van elk van de beide schoenen de gedachte, dat, indien deze schoen door de Tora vereist wordt, door het uittrekken daarvan de verplichting, voor u ontstaan door het overlijden van uw broer, om deze weduwe, uw schoonzuster, te trouwen, vervalt, zodat zij met een ander kan trouwen.

Antwoord: Dit zal ik doen.)

11. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
Ook moet u bij de handeling van de chalitza de gedachte hebben dat u daardoor vrij zult worden om een ander te trouwen.

Antwoord:

Dit zal ik doen.

(In geval de tot leviraat verplichte zwager links is, zegt de voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Heb bij het uittrekken van elk van de beide schoenen de gedachte dat, indien deze schoen door de Tora vereist wordt, u door het uittrekken daarvan vrij zult worden om met een ander te trouwen.

Antwoord: Dit zal ik doen.)

12. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
U wilt dus de handeling van chalitza aan u laten volbrengen, maar doet u dit misschien tegen uw wil gedwongen?

Antwoord van de tot leviraat verplichte zwager:

Niet gedwongen, maar uit vrije wil ben ik bereid deze chalitza aan mij te laten volbrengen.

13. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
Indien u zich door een gelofte of eed of door enige handeling verplicht hebt tot de chalitza zodat deze handeling niet met uw vrije wil zou geschieden, dan zullen wij u van deze verplichtingen, die u zichzelf hebt opgelegd, ontheffen. [Beweert hij nu zich inderdaad te hebben verplicht, dan wordt hij daarvan ontheven. Men maakt hem duidelijk dat de ontheffing geschiedt opdat hij dan geheel uit vrije wil de handeling zal laten verrichten. Ontkent hij evenwel zich te hebben verplicht, dan verklaart hij het volgende:]

Antwoord van de tot leviraat verplichte zwager:

Ik heb mij tot de chalitza niet verplicht door een gelofte, noch door een eed, noch door enige andere handeling.

14. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
Hebt u misschien in tegenwoordigheid van getuigen een verklaring afgelegd, dat deze chalitza ongeldig zou zijn, of voor iemand verklaard, dat gij thans niet uit vrije wil deze chalitza zou volbrengen of in het algemeen enige woorden gesproken die de wettige kracht van deze chalitza zouden kunnen verzwakken?

Antwoord van de tot leviraat verplichte zwager:

Ik heb geen verklaring afgelegd tot vernietiging van de geldigheid van deze chalitza, noch voor iemand geuit, dat ik thans deze chalitza tegen mijn wil

zou volbrengen, noch enige woorden gesproken die de wettige kracht van deze chalitza zouden kunnen verzwakken.

15. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager ;
Met het oog op de mogelijkheid dat u wel de bedoelde verklaring hebt afgelegd of enige woorden hebt gesproken waardoor de geldigheid van deze chalitza zou worden verzwakt, zonder dat u zich dat op dit ogenblik herinnert, leg de volgende verklaring af:
Voorzitter zegt de tot leviraat verplichte zwager voor:
U, getuigen N.N en N.N., ik verklaar hier voor u als nietig en van geen waarde elke verklaring of daad of handeling, door mij bewust of onbewust geuit of verricht, die direct of indirect aan de wettige kracht van deze chalitza enig nadeel zou kunnen veroorzaken. Overigens verzeker ik dat ik direct noch indirect enige verklaring of daad of handeling geuit of verricht heb tot verzwakking van deze chalitza en ik wraak elke getuige die het tegenovergestelde mocht verklaren.
16. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
Doe uw sluier af.
17. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
Wilt u de handeling van chalitza volbrengen vrijwillig en uit eigen beweging?
Antwoord:
Ja.
Voorzitter deelt mee dat de Rabbinale rechtbank zich er reeds van heeft overtuigd dat de tot leviraat verplichte man niet links is.
18. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
Bent u links?
Antwoord:
Neen.
19. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
U mag uw schoonzuster niet helpen bij het losmaken van de schoen. Dan moet u bij het volbrengen van de handeling de gedachte hebben dat de verplichting, voor u ontstaan door de dood van uw broer, om uw schoonzuster, deze weduwe, te trouwen daardoor vervalt, zodat zij dan met een ander kan trouwen.
20. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
Ook u moet bij de handeling van de chalitza de gedachte hebben dat u deze verricht om daardoor vrij te worden, zodat u met een ander kunt trouwen.
21. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
U blijft dus bij uw voornemen om de handeling van de chalitza aan u te laten volbrengen?

Antwoord:

Ja.

22. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
Ook u wilt de handeling van chalitza verrichten?

Antwoord:

Ja.

23. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
Maar, ik moet het herhalen: hebt u misschien enige verklaring afgelegd waardoor de kracht van deze chalitza zou worden verzwakt?

Antwoord van de tot leviraat verplichte zwager:

Ik heb geen verklaring afgelegd, noch enig woord gesproken dat van nadeel zou kunnen zijn voor de kracht van deze chalitza. En mocht ik een dergelijke verklaring hebben afgelegd, of een zodanig woord hebben gesproken, welnu, ik heb al elke zodanige verklaring of uiting als nietig verklaard. Ik verklaar haar bij deze nogmaals voor deze getuigen als nietig en van geen waarde.

1.4.e. De Chalitza

1. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager en de tot leviraat verplichte vrouw:

Ga tegenover elkaar staan.

2. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:
U zult zo direct enige hebreeuwse woorden moeten spreken die ik u zal voorzeggen en waarvan de zin en betekenis het volgende is: Mijn behuwdbroeder weigert de naam van zijn broer onder Israël te doen stand houden. Hij wil niet met mij trouwen.

De tot leviraat verplichte vrouw zegt de Voorzitter de volgende woorden na:

“mee’een javami lehakiem le’achiev sjem b-jisrael, lo ava jewamie.”

3. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
Hoort u wat uw schoonzuster zegt? Zij verklaart ons nadrukkelijk dat u niet met haar wil trouwen.

Antwoord:

Ik heb het gehoord en zo is het.

4. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:
Welnu, verklaar dit dan uitdrukkelijk in de volgende hebreeuwse woorden, waarvan de betekenis is: Ik wil niet met haar trouwen. Zeg mij dan die woorden na: “Lo chafatstie lekachtah”.

5. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager:

Gaat u daar tegen die muur staan zodanig dat uw voet vast op de vloer staat, maar niet te vast, opdat de tot leviraat verplichte vrouw die kan optillen.

6. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager en de tot leviraat verplichte vrouw:

Let goed op wat nu volgt, daar dit gedeelte van de chalitza, namelijk het uittrekken van de schoen en het spugen door de tot leviraat verplichte vrouw het belangrijkste bestanddeel daarvan vormt. Door deze handeling wordt u, tot leviraat verplichte vrouw, vrij om met een ander te kunnen trouwen. Denk derhalve allebei daaraan bij het volbrengen van de handeling.

7. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte zwager en tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Hebt u ringen aan uw vingers? (Zo ja, doe ze dan af).

8. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Bukt u zich om de schoen los te maken. Denk er echter om dat u niet knielt.

9. Voorzitter tot de leden van de Rabbinale rechtbank:

Mijne heren Rabbiijnen, wees attent en let op de handeling van de chalitza, die direct zal plaats vinden.

10. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Maak met uw rechterhand nu de schoen los. Uw zwager mag u daarbij niet helpen, noch met de hand, noch met de voet. Maak de schoen los, en wel: eerst de knopen, dan de veters, dan de lussen en wel aldus: eerst de onderste, dan de middelste, dan de bovenste, alles alleen met de rechterhand. Pak vervolgens met uw linkerhand het been van achteraan en til het van de vloer. Trek met de rechter hand, zonder dat de linkerhand daarbij helpt, de schoen uit, van achter af. Laat de schoen op de grond vallen, til die weer op en werp hem ver van u weg.

11. Nadat de schoen op die manier is uitgetrokken en weggegooid, zegt de Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Verzamel nu in uw mond veel speeksel.

12. Voorzitter verzoekt de Rabbinale rechtbank ook bij het volgende goed op te letten.

13. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Spuug nu uit. (Zij spuugt).

14. Voorzitter tot de tot leviraat verplichte vrouw:

Zeg mij de volgende woorden na:

*Kacha jee'asee la'iesh asher lo jivnee et beet achiev venikra shmo bejisrael
beit chaloets hanaa'al., beit chaloets hanaa'al.*

De aanwezigen roepen uit:

Chaloets ha-naa'al (3x).

1.4.f. Slot.

1. De Rabbinale rechtbank verklaart de tot leviraat verplichte vrouw dat zij nu met een ander mag trouwen, behalve met een koheen.
[Bij een mannendoodster (katlanit) vervalt dit].
2. De Rabbinale rechtbank spreekt nu het volgende uit:
Moge het G'ds wil zijn dat geen Joodse vrouwen meer tot deze situatie zullen komen, noch tot chalitza, noch tot leviraatsplicht (Jehie ratson sheelo tavoona od benot Jisrael lo liedee chalitza velo liedee jiboem).
3. Bij het opstaan zegt de Voorzitter:
Gezegend is Hij die ons geheiligd heeft door zijn geboden en door de wetten van onze Vader Avraham. (Baruch asher kiedeshano bemitwotav ve-choekav shel Avraham Avinoe.)
4. Voorzitter verzoekt de tot leviraat verplichte zwager hem de schoen te schenken. De tot leviraat verplichte zwager legt de schoen op de grond; de Voorzitter tilt de schoen dan drie handbreedtes op.

1.5. Vertaling van een Get (Scheidingsbrief)

Op de ..... dag van de week, de ..... dag van de maand van ..... in het ..... jaar na de schepping van de wereld, volgens de telling die wij gebruiken hier in de stad Amsterdam, die ook bekend staat als Amstelerdam, en die zich bevindt aan de oever van de zee die bekend is als 't IJ en aan de rivier de Amstel, sta ik ..... die ook bekend staat als ..... de zoon van ..... die ook bekend is als ....., vandaag hier in de stad Amsterdam, die ook bekend staat als Amstelerdam, en die zich bevindt aan de oever van de zee die bekend is als 't IJ en aan de rivier de Amstel, en los ik vrijwillig en zonder enige dwang, stuur ik weg en wijs ik af, jou mijn echtgenote ..... die ook bekend is als ..... de dochter van ..... die ook bekend is als ....., die deze dag hier is in de stad Amsterdam, die ook bekend staat als Amstelerdam, en die zich bevindt aan de oever van de zee die bekend is als 't IJ aan de rivier de Amstel, die mijn echtgenote is geweest sinds vroeger; ik los u en stuur u weg en wijs u af opdat u vrijheid zult hebben en controle over u zelf, om welke man te trouwen die u zou wensen; geen man zal u hierbij hinderen vanaf vandaag en voor altijd, en u bent toegestaan aan iedere man en dit zal uw document van wegzending en lossing zijn en een brief van vrijheid volgens de Wet van Mozes en Israël.

..... zoon van ..... getuige

..... zoon van ..... getuige

N.B.

Deze vertaling is niet de vertaling van de tekst van de get op de achterzijde van dit boek!

1.6. Verkorte vertaling van een Ketoeba

Op de ..... dag der week, ... 57..., overeenkomend met .....
20... zei de bruidegom ..... tot de bruid.....: *“Wees jij mijn vrouw
volgens de wet van Mozes en Israël. Ik zal jou liefhebben en eren en onderhouden
in waarheid en trouw zoals Joodse echtgenoten behoren te doen”* en zij
accepteerde zijn woorden.

En de bruid ..... zei tot de bruidegom .....: *“Ik ben van jou, mijn
geliefde, zoals jij bent van mij. Ik zal jou liefhebben en eren en onderhouden in
waarheid en trouw zoals Joodse echtgenotes behoren te doen”* en hij accepteerde
haar woorden.

Aldus zeiden zij tot elkaar en op grond hiervan werden zij opgenomen in dit
heilig verbond van liefde en vriendschap, van vrede en eendracht, om een
huis te stichten in Israël tot de glorie van de Heilige, gezegend zij Hij, Die
Zijn volk Israël heiligheid brengt door de choepa en door de wijding van het
huwelijk. Dit verbond werd naar Joodse wet en zede gesloten, de bruidegom
..... en de bruid ..... aanvaardden beiden de verantwoordelijkhe-
den die voortvloeien uit deze overeenkomst en de acte hiervan werd gete-
kend op deze dag.

BRUIDEGOM	.....
BRUID	.....
GETUIGE	.....
GETUIGE	.....
RABBIJN	.....

N.B.

Deze vertaling is niet de vertaling van de Ketoeba op de voorkant van dit boek.

I.7 Literatuurlijst

1.7.a Literatuurlijst klassieke Joodse bronnen

1.7.a.1. Standaardwerken

BIJBEL: Nederlands-Hebreeuws door I. Dasberg. Van Gennep. Amsterdam 1971.

PROFETEN EN GESCHRFITEN: Uitgev. Keter, Jerusalem 1984.

MISJNA: Hebreeuws door C. Albeck. Vertaling naar het Engels met verklaring van P. Kehatie. Jerusalem, 1995.

Gedeeltelijke Nederlandse uitgave van S. Hammelburg. Deel III 1938, 1987(2).

TOSEFTA: Hebreeuws door M.S. Zuckerman. Vertaling naar het Engels door J. Neusner. KTAV. New York 1990.

BABYLONISCHE TALMOED: Trad. Uitg. Vilna. Vertalingen naar het Engels in de Soncino-uitgave en de Art Scroll Schottenstein editie. Vertaling naar het Hebreeuws door Rabbijn A. Steinsaltz.

PALESTIJNSE TALMOED: Uit. Pub.Co.New York 1950. Vertaling naar het Frans door Mozes Swab. Parijs 1932.

1.7.a.2. Codices

MISJNE TORA (YAD HACHAZAKA). Rabbijn Moses ben Maimon (Rambam) 1135-1204. Vertaling Moznaim Publ. New York/Jerusalem 1985.

ARBA' A TOERIEM. Jakob Ben Asjer (Duitsland/Spanje 1270-1340). Trad. Ed. Vilna.

SJOELCHAN AROECH. Jozef Karo (Israël 1488-1575) en MAPPA van Mozes Isserles (Rema) (Polen 1525-1572).

AROECH HASJOELCHAN. J.M. Epstein (1829-1908).

1.7.a.3. Commentaren

KESSEF MISJNE. Jozef Karo. Commentaar op de Misjne Tora van de Rambam.

CHOGMAT ADAM. Avraham Ben Yechiel Mich'l (1738-1820) op Yore Dea van de Sjoelchan Aroech. Dantzig.

CHOGMAT SJLOMO. Sjloomo Luria (Polen 1510-1574), een glosse op de Sjloechan Aroech.

1.7.a.4. Responsa

MELAMED LEHO'IEL. David Tswi Hoffmann (1843-1921).
 IGGERET MOSJE. Mosje Feinstein 1895-1986.
 SJE'OELOT OE TESJOEWOT. mahaRaM miRothenburg. Meir ben Baruch van Rothenburg. (1215-1293).
 MISJPETEE OUZIEL. Baruch Ouziel (1880-1953).
 OTSAR HAPOSKIEM. Jerusalem 1970.
 SERIDEE ESH. Jechiel Ja'acov Weinberg (1884-1966). Mossad HaRav Kook .Jerusalem 1977.
 SJOET HARaSHbA. Hamejoechasot la Ramban (responsa van Shlomo R. Aderet, waarvan men dacht dat ze van de Ramban (Nachmanides) waren).
 SJE'ILAT YA'AVETZ. Ya'acov ben TSWI Emden (1697-1776).
 SJE'LOT oe TESJOEWOT RIBASJ. Isaac ben Sheshet Perfet. (1326-1408).

1.7.b. Algemene Literatuurlijst

- Agus I. A., *Rabbi Meir of Rothenburg. His life, his work as sources for the religious, legal and social history of the Jews in Germany in the thirteenth century*,
 2 Dln., The Dropsie College for Hebrew and Cognate learning,
 Philadelphia, 1947.
- Agus I. A., *The development of the money clause in the Ashkenazic Ketubah*,
 J.Q.R. Vol. 30, pags. 221-256.
- Agus I. A., *The standard ketubah of the German Jews and its economic implications*,
 J.Q.R. Vol. 42, pp. 225-232.
- Agus I. A., *The Heroic Age of Franco-German Jewry*,
 Yeshiva University Press, New York, 1969 .
- Al J. C., *Halacha en aids*,
 B.J. Folkertsma Stichting voor Talmudica, Hilversum, 2000.
- Albeck Ch., *Inleiding op de Misjna*,
 Bialik Instituut, Jerusalem, 1960 (Hebr.).
- Amram D.W., *The Jewish Law of Divorce*,
 Sepher Hermon Press, New York, 1975.
- Angeliki E. Laiou , *Consent and Coercion in Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*,
 Dumberton Oaks Research Library and Collection, 1993.
- Aronson D., "Kedat Moshe VeYisrael",
 in Proc. Of the Rabbinical Assembly of America, Vol. XV (1951).

- Asser C., *Handleiding voor de beoefening van het Nederlandse Burgerlijke Recht, Personen- en Familierecht*,
15e druk, Bew. de Boer J., Deventer, 1998.
- Astor C., *Meshanéh HaBri'ot ... Who makes people different; Jewish Perspective on the Disabled*,
United Synagogue of America, New York, 1983.
- Auerbach B., Chazin D., Elon M. & Sykes M., *Jewish Law (Mishpat Ivri) Cases en Material*,
Matthew Bender, New York, 1999.
- Batsri E., "Get Me'useh" (Hebr), *Shenaton HaMishpat Halvri*
(Annual of the Institute for Research in Jewish Law, The Hebrew University of Jerusalem), XVI-XVII, Jerusalem, 1991, pp. 535-553.
- Ben-Menachem Ch., *Judicial deviation in Talmudic Law, governed by men, not by rules*,
Harwood Academic Publishers, Boston, 1991.
- Ben-Menachem Ch. & Hecht N.S., *Selected Topics In Jewish Law*,
6 dln., The Open University of Israel, Tel Aviv, 1988.
- Bergel Dr. J., *Die Eheverhaeltnisse der alten Juden im Vergeleiche mit den Griechischen und den Roemischen Recht*,
Leipzig, 1881.
- Berkovits E., *Jewish Women in Time and Torah*,
Ktav Publ. House, New York, 1990.
- Biale R., *Women and Jewish Law*,
Schocken Book, New York, 1984.
- Blau L., *Die Juedische Ehescheidung*,
Boedapest, 1911.
- Blécourt A.S. de & Fischer H.W.F.D., *Kort Begrip van het Oud-Vaderlandse Burgerlijk Recht*,
Nr. 50, Groningen, 1967.
- Bleich J.D., "Surnames in Marriage Contracts and Bills of Divorce",
in Contemporary Halachic Problems I, Ktav Publ. House/Yeshiva U.Press, New York, 1977, pp.147-148.
- Bleich J. D., "The Prohibition against Intermarriage",
JHCS, Vol. I, Spring 1981 (Pesach 5741), pp. 5-27.
- Bleich J. D., "Contemporary Halakhic Problems"
Ktav, Vol. II, Ktav Publ. House/Yeshiva University Press, New York ,
1983.
- Bleich J. D., "Kiddushei Ta'ut: Annulment as a Solution to the Aguna Problem",
Tradition Vol. 31(1), 1997, pp. 90-128 .
- Bleich J.D., "Can there be a marriage without marriage?",

- Tradition 34(2), 2000, pp. 39-49.
- Bleich J.D., "*Lo waShamayim hie; a philosophical pilpul*",
in Samuelson N.E. (ed.), *Studies in Jewish Philosophy*, University Press
of America, 1987, pp. 463-488.
- Boyarín D., *Unheroic Conduct, The rise of Heterosexuality and the Invention of
the Jewish Man*,
Berkeley, 1997, pp. 162-172.
- Breitowitz I., "*The plight of the Agunah; a study in Halacha, Contract and the
First Amendment*",
Maryland Law Review, 51, 1992, pp. 331-337.
- Brody R. (Yerachmiel), *The Geonim of Babylon and the shaping of Medieval
Jewish Culture*,
Yale University Press, New Haven/London, 1998.
- Brody R., (Yerachmiel), "*Waren de Geonim wetgevers?*",
Sjenaton HaMispat HaIvri 11-12, 1984-1986 (Hebr.).
- Brombacher A.A.W., *Gescheiden-Gelijk? Een Joodse visie op de positie van de
vrouw in de talmuedische periode naar misjna en gemara*,
Doct. Scriptie, KTH Utrecht/R.U. Groningen, 1984.
- Buechler A., "*The Jewish Betrothal and the position of a woman betrothed to a
priest in the first and the second century*",
Studies in Jewish History, Oxford University Press, London, 1956, pp.
126-159.
- Bulka R.P., *Jewish Marriage. A halakhic Ethic*,
Ktav Publ. House/Yeshiva U.Press, New York, 1986.
- Buskens Mr. L., *Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko*,
Bulaaq, Amsterdam, 1999.
- Charlap, J.M., "*Leshe'eelat niesoe'im ezrachie'jim: Ha'im tsericha get?*" [*Over de
vraag ingeval van een Civiel Huwelijk- heeft zij een scheidingsbrief nodig?*],
Beit Midrasj, 1941, pp. 45-66.
- Chigier M., *Husband and Wife in Israeli Law*,
Harry Fischel Institute for research in Talmud and Jurisprudence,
Jerusalem 5745 (1985).
- Cohen B., "*Canons of Interpretation in Jewish Law*",
in *Law and Tradition in Judaism*, Ktav, New York, 1959.
- Cohen B., *Jewish and Roman Law. A comparative study*,
2 dln., The Jewish Theological Seminary of America., New York, 1966.
- Cohen B., *Law and Tradition in Judaism*,
Ktav, New York, 1969.
- Cohen S., "*The Halachic and Legal aspects of enforcement of Divorce in Israel*",

- Conference Paper Eighth Biennial Conference Jewish Law Association, Jerusalem, 1994.
- Denning W., *Paul on marriage and celibacy. The Hellenistic Background of 1 Corinthians 7*,
Cambridge, 1995.
- Dichovski S., "Niesoe'im Ezrachie'jim" [Civiel Huwelijk],
Techumin 2, 1981, p. 252.
- Domb T., "Hanieseet beniesoe'im ezrachie'jim – Ha'im tsericha get?", [zij die civiel huwt - heeft zij een scheidingsbrief nodig?],
Noam 2, 1959, p. 235.
- Dorff E. & Rosett A., *A living tree. The Roots and Growths of Jewish Law*,
SUNY Press, /Jewish Theol. Sem. of America, 1988.
- Drost J., *Gelderse Plakkatenlijst 1740 – 1815*,
De Walburg Pers, Zutphen, 1982.
- Ellenson D., "Samuel Holdheim on the legal character of Jewish Marriage; a contemporary comment on his position",
in Jacob W. & Zemer M. (eds.), *Marriage obstacles in Jewish Law*, Rodef Shalom Press, Tel Aviv/Pittsburgh, 1999.
- Elon M., *Jewish Law: History, Sources, Principles*
[vertaling van diens Ha-Mishpat Ha-Ivri], 4 dln., The Jewish Publication Society, Philadelphia, 1994.
- Encyclopedia Judaica
- Encyclopedia Talmudica. Jeruzalem 1997.
- Epstein L.M., *Marriage Laws in the Bible and Talmud*,
Harvard University Press, Cambridge MA, 1942.
- Epstein J.M., "Inleiding op de Tannaitische Literatuur. Misjna, Tosefta en Halachische Midrasjiem",
Melamed E.Z. (ed.), Magnes Press, Jer., 1957 (Hebr., nu ook een nieuwe editie, 2000, met verbeterde index).
- Epstein L., "Marriage Annulment [and the validity of Reform Marriages]",
PRA, 31, 1967, PCJS, Vol. III, pp. 1524-1536.
- Epstein L.M., "Jewish Marriage Contract. A study in the Status of the Woman in Jewish Law",
Jewish Theological Seminary of America, New York, 1929, Reprint Arno Press, 1973.
- Epstein L.N., "The Changing Conception and Status of the Betrothed",
J.Q.R., Vol. 14, pp. 483-499.
- Epstein L.N., "Marriage, Purchase or Covenant",
J.Q.R., 1940.
- Epstein M., *A Woman's Guide to the Get Process*,

- Israel, 1989.
- Evers Rabbijn R., *Erfrecht en Testamenten naar Joodse opvatting*,
Uitgegeven onder auspiciën van het Bureau Krijgsmachtrabbijn,
Amsterdam, 5757/1997.
  - Evers R., “*Nederlandse namen in scheidbrieven*” (Hebr),
Sjoet Vesjav Verafa, Deel II, Amsterdam, 1999, pp. 80-99.
  - Falk Z.W., “*On matrimonial property in Jewish and German Law*”,
Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Vol. XXVIII, 1960.
  - Falk Z., *Hebrew Law in Biblical Times*,
Wahrman book, Jerusalem 1964.
  - Falk Prof. Z., *Jewish Matrimonial Law in the Middle Ages*,
Oxford University Press, London, 1966.
  - Falk Z.W., *Introduction to Jewish Law of the Second Commonwealth*,
2 Dln., Brill E.J., Leiden, 1978.
  - Faur J., “*The legal thinking of Tosaphot – an historical approach*”,
Dinee Israel Vol. VI, 1975.
  - Feldblum M.S., “*Ba’ayot Agunot uMamzerim – Hatsa’at Pitaron Makifah
veKollelet*”
[Voorstel tot een allesomvattende oplossing voor het Agoena &
Mamzeriem Probleem], Dinee Yisraeel, Vol. XIX, 5757-5758, pp. 203-216.
  - Finkelstein L., *Jewish Self-Government in the Middle Ages*,
The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1924.
  - Fleischman Y., “*The authority of the father and the husband to annul vows*”.
Conference Paper 11th Biennial Conference of the Jewish Law
Association, Zutphen/Holland, 2000.
  - Frankel Z., *Grundlinien des mosaisch-talmudischen Eherechts*,
Leipzig, 1860.
  - Freeman M.D.A., “*The Jewish Law of Divorce*”,
International Family Law, May 2000.
  - Friedman D., “*The status of non-halakhic marriages*”,
JHCS, Vol. VIII, pp. 118-128.
  - Friedman M.A., “*Divorce upon the wife’s demand as reflected in manuscripts
from the Cairo Geniza*”,
JLA Vol. IV, 103-126.
  - Friedman M.A., *Jewish Marriage in Palestine. A Cairo Geniza Study*,
2 dln., The Jewish Theological Seminary of America, Tel Aviv/New York,
1980.
  - Frimer N.E. & Frimer D.I., “*Reform marriages in Contemporary Halakhic
Responsa*”,
Tradition 21(3), 1984, pp. 7-39.

- Frishtik M., *"Physical and Sexual Violence by Husbands: A Reason for Imposing Divorce in Jewish Law"*,
JLA, 9, 1991, 145-170.
- Fuks-Mansfeld R.G., *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een Joodse minderheid in een Hollandse stad*,
Hilversum. 1989.
- Gall H., *"Ontmoetingen in Rechtsgeschiedenis. Drie Joodse zaken in een Romeins-Hollandse Jurisprudentieverzameling"*,
Huldigingbundel Paul van Warmelo, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria, 1984, pp. 82-91.
- Gartner T., *"Problems of a Forced Get"*,
JHCS, IX, Pesach 5745/Spring 1985, pp. 118-143.
- Geller M. J., *"New Sources for the origins of the Rabbinic Ketubah"*,
Hebrew Union College Annual, Vol. XLIX, Cincinnati, 1978.
- Ginzburg, L. *Responsa op E.H. 144:5*
Ed. David Golinkin JTS, N. Y./Jer. 1976.
- Goldberg A., *The Mishna- a study book of Halakha*,
The Literature of the Sages in Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, Van Gorcum/Fortress Press, Assen/Philadelphia, 1987.
- Goldfine Y, *Einfuehrung in das Juedische Recht*,
Hamburg, 1973.
- Goldfine J., *Einfuehrung in das Juedische und Israelische Eherecht*,
Hamburg, 1975.
- Golinkin D., *"Case study number two"*,
in Jewish Law Watch: The Agunah Dilemma, Center for Women in Jewish Law, The Schechter Institute of Jewish Studies, Jerusalem, September 2000.
- Gordis R., *The Dynamics of Judaism: A Study in Jewish Law*,
Indiana University Press, Bloomington, 1990.
- Graetz N., *Silence is deadly: Judaism confronts wifebeating*,
Jason Aronson, Northvale-New Jersey/Jerusalem, 1998.
- Greniman D., *"On the Origins of the Ketubah"*,
Nashim 4, 84-118, 2001.
- Groot H. de, *Remonstrantie nopende de Ordre dije in de Landen van Holland ende Westvriesland dijent gesteld op de Joden*,
1613, uitgave door Meijer J., Amsterdam, 1949/5709.
- Groot H. de, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid*,
Universiteits Pers, Leiden, 1965.
- Grunfeld I., *The Jewish Law of Inheritance. Problems & Solutions in making a JewishWill*,

- Targum Press/Feldheim, Jerusalem/New York, 1987.
- Gulak A., *Das Urkundenwesen im Talmud. Im Lichte der Griechisch-Aegyptischen Papyri und des Griechischen und Roemischen Rechts*,
Verlag Rubin Mass, Jerusalem, 1935.
  - Hage drs. R.C. & Vey Mestdagh mr. J.H. de, *De Joodse Gemeenschap van Veendam-Wildervank, Muntendam en Meeden*,
Stichting Vrienden van het Rijksarchief, Groningen, 1985.
  - Hallo W.W., *Origins. The Ancient Near Eastern Background of some modern Institutions*,
Brill E. J., Leiden, 1996.
  - Hauptman J., *Rereading the Rabbis: A Woman's Voice*,
Westview Press Oxford, 1998.
  - Haut I.H., *Divorce in Jewish Law and Life*,
Sepher Hermon Press, New York, 1983.
  - Hecht N.S., Jackson B.J., Passamanek S.M., Piattelli D. & Rabello A.M. (Eds.), *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law*,
Claredon Press, Oxford, 1996.
  - Herzog Dr. I., *The main institutions of Jewish Law*,
Londen 1936, 1968(3).
  - Hirsch S.R., *Zweite Mitteilungen aus einem Briefwechsel ueber die neuste juedische Literatur*,
uitgave onbekend.
  - Hoffmann Rabbijn Dr. D., *The Highest Court in the City of Sanctuary*,
Maurosho Publications, New York 5737-1977, [Vertaald door Forchheimer P.].
  - Hoffner H.A., *The Laws of the Hittites*,
Brill E.J., Leiden, 1999.
  - Holdheim Rabbijn Dr. S., *Ueber Autonomie der Rabbinen und das Princip der juedische Ehe*,
Verlag der K. Und K. Buchhandlung, Schwerin, 1843.
  - Horowitz G., *The Spirit of Jewish Law: A Brief Account of Biblical and Rabbinical Jurispudence. With a special note on Jewish Law and the State of Israel*,
Bloch Publication Company, 1993(4).
  - Hugenberger G.P., *Marriage as a Covenant. A study of Biblical Law & Ethics governing marriage, developed from the perspective of Malachi*,
Brill E.J., Leiden, 1994.
  - Huizing P.J. e.a., *Wat God verbonden heeft. Beschouwingen over huwelijk, echtscheiding en kerkrecht*,
Nijmegen, 1991.

- Huussen A. *Codificatie van het Nederlandse Huwelijksrecht over de jaren 1795 – 1838*,
Van Gorcum, Assen, 1975.
- Ilan T., *Jewish Women in Greco-Roman Palestine*,
Tübingen, 1995.
- Jacob W. & Zemer M., (eds.), *Marriage and its obstacles in Jewish Law*,
Freehof Institute of Progressive Halakhah, Rodef Shalom Press, Tel Aviv/Pittsburgh, 1999.
- Jakobovits I., *Jewish Medical Ethics*,
Bloch Publishing Company, New York, 1959.
- Kahane Rabbi K., *The theory of Marriage in Jewish Law*.
Brill E.J., Leiden, 1966 .
- Kahn J., *La conclusion du Marriage en droit Juif et en droit Romain*,
Diss. Univers. Straatsburg, 1951.
- Katzoff R., “Oral establishment of Dowry in Jewish and Roman Law. *D’varim hanikniem ba’amira and dotis dictio*”,
Conference Paper Eleventh Biennial Conference of the Jewish Law Association. Zutphen, July 24-27 2000.
- Kaufmann D., *Monatschrift fuer die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*
(MGWJ), 1897, p. 213.
- Kirschenbaum A., *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*,
Jerusalem, 1987.
- Kisch G., *Jewry-Law in Medieval Germany. Law and Court Decisions concerning Jews*,
American Academy for Jewish Research, New York, 1949.
- Klein E.D., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language*,
Carta Jerusalem/University of Haifa, 1987.
- Klein I., *Proceedings of the Rabbinical Assembly V, 1933-1938*
- Klein I., *A guide to Jewish Religious Practice*,
The Jewish Theological Seminary of America, New York, 1979.
- Kohn R., *Les Juifs de la France du Nord dans la seconde moitié du XIV siècle*,
Peeters E., Louvain-Paris, 1988.
- Lehmann M., “Avraham’s Purchase of Machpela and Hittite Law”,
Bulletin of American School of Oriental Research, 129, 1953, pp. 15-18.
- Levin D., *Konflikten zwischen einer weltlichen und einer religioeser Rechtsordnung*,
Schultheiss Verlag, Zürich, 1990.
- Lewittes M., *Jewish Marriage: Rabbinic Law, Legend and Custom*,

- Jason Aronson Inc., Northvale New Jersey, 1997.
- Lichtschein Rabbijn Dr. L., *Die Ehe nach mosaïsch-talmudischer Auffassung und das mosaïsche- talmudische Eherecht*,
Leipzig, 1879.
- Locher C., *Die Ehre einer Frau in Israel: exegetisch und rechtsvergleichender Studien zu Deuteronomium 22: 13-21*,
Orbis Biblicus et Orientalis, 1986.
- Maarsingh B., *Het Huwelijk in het Oude Testament*,
Bosch en Keuning, Baarn, 1963.
- Malinowitz Ch., “*Kedushei Ketana – Bethrotal of a Minor*”,
JHCS, Vol. 30, 5-24.
- Mantel H., *Studies in the History of the Sanhedrin*,
Harvard University Press, Cambr. MA, 1961.
- Markensin B.S., “*The destructive and constructive role of the comparative lawyer*”,
Rabels Zeitschrift fuer auslaendisches und internationales Privatrecht, 57
Jahrgang, 1993.
- Marx T., *Halakha and Handicap. Jewish Law and Ethics on Disability*,
Jerusalem-Amsterdam, 1992-93.
- Mayer R., “*Mental Health and Divorce in Jewish Law*”,
International Journal of Medicine and Law I, (1979/1980), pp. 315-333.
- Meiselman M., *Jewish Women in Jewish Law*,
1978, Ktav/Yeshiva University Press, New York.
- Meijer C., *Het Joodse Echtscheidingrecht*,
Doct. Scriptie, V.U., Amsterdam, 1984.
- Mir-Hosseini Z., *Marriage on Trial. A study of Islamic Family Law*,
Tauris I.B. & Co. Ltd., Londen, 1993.
- Moscovitz L., “*Some aspects of legal analogy in Rabbinic Literature*”,
Conference Paper 11th biennial conference Jewish Law Association,
Zutphen/Holland, July 2000.
- Neubauer Dr. J., *Beitrage zur Geschichte des biblisch-talmudischen Eheschliessungsrechts. Eine rechts-vergleichende historische Studie*,
Leipzig, 1920, [nu ook in het hebreuws, Magness Press, Jerusalem,
1994].
- Neusner J., *The Halakhah. An Encyclopaedia of the Laws of Judaism*,
Vol.IV [Inside the Walls of the Israelite Household. Part A], Brill E.J.,
Leiden, 2000.
- Newman J., *Halachic Sources. From the begining to the ninth century*,
Brill E.J., Leiden, 1969.
- Novak D., *Law and Theology in Judaism*,

- Ktav, New York, 1974.
- Novak D., "*Jews married under non-Jewish Auspices*",
Jewish Law Association Studies, Vol. I, Scholars Press, Chico-Cal., 1985,
61-77.
  - Novak D., "*Annulment in lieu of Divorce*",
JLA, IV, 188-206.
  - Oven J.C. van, *Leerboek van Romeinsch Privaatrecht*,
Brill E.J., Leiden, 1948.
  - Piattelli D., "*Get and Get Shihurur*",
Jewish Law Association Studies I, 1985, 93-99.
  - Preuss J., *Biblisch-Talmudischen Medizin*,
1911. Herdruk 1971 KTAV. [nu ook vertaald door Dr. Fred Rosner,
Biblical and Talmudic Medicine, Jason Aronson, Nortvale N. Jersey,
1993].
  - Rabinowitz J. J., *Jewish Law. Its influence on the development of Legal institutions*,
Bloch Publishing Company, New York, 1956.
  - Rackman E., "*Jewish Law in the State of Israel – Reflections from History*",
Dine Yisrael VI, VII-XXIV.
  - Rakover N., "*Coercion in conjugal relations*",
Jewish Law and current legal problems, Jerusalem 1983-4.
  - Rakover N., *A Guide to the Sources of Jewish Law*,
Jerusalem, 1994.
  - Rayner J., *Jewish Religious Law: A Progressive Perspective*,
Bergbahn Books, New York, 1998.
  - Reynolds P.L., *Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage during the Patristic & Early Medieval Periods*,
Brill E.J., Leiden, 1994.
  - Richter D., "*Die Responsa des Rabbi Ascher ben Jechiel (Rosch)*",
Zuericher Studien Zur Rechtsgeschichte, 23, Zurich, 1992.
  - Riskin S., *Women and Jewish Divorce*,
Ktav Publishing House, New York, 5748/1989.
  - Ritholz M.E., "*The Enforcement of a Jewish Marriage Contract in a Civil Court: is Jewish Law a Religious Law?*",
Touro College Jewish Law Report, April 2000.
  - Rivlin Y., "*Halitza Stipulations in Engagements Contracts*",
Jewish Law Ass. Studies X. The Jerusalem Conference Volume H.G. Sprecher (Ed.), Global Publ. Binghamton University 2000, pp. 229-251
  - Roded R.(ed.), *Women in the Islam and the Middle East*,
Tauris I.B. & Co. Ltd., Londen, 1999

- Rosenblatt S., *"The Jewish Laws of Marriage and Divorce Applying to the Mentally Incapacitated"*,
 Proceedings of the Rabbinical Assembly, Vol. 21, (1957), [ook afgedrukt in Proceedings of the Committee on Jewish law and standards of the Conservative movement, 1927-1970, Vol. III, pp.1486-1490].
- Roth J., *The Halakhic process. A systematic analysis*,
 The Jewish Theological Seminary of America. New York. 1986.
- Rott M., *"Iesha hanieseet beniesoe'im ezrachie'jim – Ha'im tsericha get?"* [een vrouw die civiel is getrouwd - heeft zij een scheidingsbrief nodig?],
 Or Ha-mizrach 3(1), 1956, p. 15.
- Saalschutz J.L., *Das Mosaische Recht*,
 Berlijn, 1853(2), p. 732.
- Sagi A. & Zohar A., *Giyur Ve-Zehut Yehudit – Iyun Bi-sodot haHalakha*,
 [Toetreding tot het jodendom en de betekenis van Joodse identiteit], Mosad Bialik
 Shalom Hartman Institute, Jerusalem, 1994/5.
- Safrai S., *"Home and Family"*, *The Jewish People in the First Century*,
 CRINT, Van Gorcum/Fortress Press, Assen/Philadelphia, 1976, 2 dln.
- Schereschewsky B.Z., *"Civil Marriage"*,
 Encycl. Jud. Vol. 5, pp. 595-599.
- Schereschewsky B.Z., *"Divorce"*,
 Encycl. Jud. Vol. 6, pp. 122-135.
- Schwartz G., *"Heter Mea Rabbanim"*,
 JHCS XI, pp. 33-49
- Selden J., *Uxor Hebraica*,
 Wittenberg 1712 (zie ook de vertaling van Ziskind Jonathan R. John Selden on Jewish Marriage Law, Brill E.J., Leiden, 1991).
- Selderhuis Dr. H.J., *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*,
 Groen J.J. en Zoon, Leiden, 1994.
- Shachter H., *"Dina de Malchuta Dina"*,
 JHCS, Vol. 1, 103-132.
- Shapiro M.B., *Between the Yeshiva World and Modern Orthodoxy: The Life and Works of R. Jehiel Jacob Weinberg*,
 The Littman Library of Jewish Civilization, Londen, 1999.
- Shiffman P., *"Mie mefageed mieniesoe'im ezrachie'jim?"*
 [Wie is bang voor een Civiel Huwelijk], 1995 (Heb.).
- Shilo S., *Dina Demalchuta Dina*,
 Academic Press, Jerusalem, 1974 (Hebr.).
- Shilo S., *"Impotence as a ground for Divorce: To the end of the period of the Rishonim"*,

- JLA, IV, Brill E.J., Leiden, 1981, pp.127-143
- Shremer A., "Ben shmona esree le-choepa" [Een man is met achttien jaar geschikt voor trouwen] "de leeftijd van huwelijk van Joden in Israel in de tijd van de tweede tempel, de Mishna en de Talmood",
Bartal Y. & Gafni Y. (eds.), Eros, eeroesin ve-isoerim [Eros, verlovings en verboden], Jerusalem, 1998.
- Sigal P., "May a Woman Give her Husband a Get",
in Proceedings of the committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement, 1980-1985, The Rabbinical Assembly New York, 1988, 282-296.
- Silberg M., *De Personele Status in Israel*,
Legal Studies, Faculty of Law, Jerusalem 1957 (Hebr.).
- Sperber D. & Herman D., *The Laws of Family and Relations*,
Talmud Department, Bar Ilan University, 1998/1999.
- Strauber J. E., "A Deal is a Deal: Antenuptual Agreements Regarding the Religious Upbringing of Children Should Be Enforceable",
Duke Law Journal 47(5), 1998, 971-1012.
- Straus R., "Halachic Sensitivity to the Psychotic Individual: The shoteh",
Assia, a journal of Jewish Medical Ethics and Halacha, Vol. IV(1), February 2001, 30-34.
- Stummer F., *Das Buch Tobit*,
Echter-Verlag, Wuerzburg, 1950.
- Twersky A., *The Shame born of silence: Spouse abuse in the Jewish Community*,
Pittsburgh PA, 1996.
- Valer Sh., "Ma'amad Ha-Aroesot Ve-Ha-Nesoe'ot Be-Nichseechen" [de positie van de verloofde en gehuwde vrouw met betrekking tot haar eigendom],
Dine Jisrael, 19, 1997-8, 139-160.
- Verdam P.J., *Toepassing en bestudering van Mozaïsch recht in der loop der eeuwen*,
Vrije Universiteit, Amsterdam, 1954.
- Vries B. De, *Hoofddlijnen en motieven in de ontwikkeling van de Halachah*,
Haarlem, 1959.
- Wagner J. R., *Chattel or Person? The Status of Women in the Mishnah*,
Oxford University Press, New York/Oxford, 1988.
- Watkins O.D. MA, *Holy matrimony. A treatise on the Divine Laws of Marriage*,
Rivington, Percival and Co., London, 1895.
- Weinberg D.E., "Levirate Marriage and Halitzah in the Mishna",
The Annual of Rabbinic Judaism, Vol. 1, 1998, 37-70.
- Weinberg D.E., "The Babylonian Talmud's treatment of levirate marriage"

- in *Annual of Rabbinic Judaism*, Vol. 3, 2000, 35-66.
- Westreich E., *"Medicine and Jewish Law in the Rabbinical Courts of Israel: Matters of infertility"*,
JLA XII, 45-64, 1997.
- Westreich E., *"The Rise and Decline of the Wife's Right to Divorce her Husband without fault in Medieval Jewish Law Between Muslim Culture and Christian Culture"*,
Conference Paper, 11th Biennial Conference of the Jewish Law Association, Zutphen/Holland, 2000.
- Wolfman S., *"Mental Diseases in Divorce Law In the Responsa Literature and in the Rabbinical Courts ruling in Israel"*,
Conference Paper 11th Biennial Conference of the Jewish Law Association, Zutphen/Holland, 2000.
- Yaron R., *"The Laws of Eshnuna"*,
Israel Law Review 5.3.
- Zagouri A., *Du mariage en droit Hébraïque*,
Tanger, 1960.
- Zakovitch Y., *"The women's right in the Biblical Law of Divorce"*,
JLA IV, 28-46.
- Zeitlin S., *"The origin of the ketubah"*,
J.Q.R. Vol. 24, 1933.
- Zemer M., *Evolving Halacha: A Progressive Approach to Traditional Jewish Law*,
Jewish Light Pub., Vermont, 2000 [uitgebreide vertaling van Halachah sjefoejah (hebr.), Dvir Pub. House, Tel Aviv, 1993].
- Zimmerman F., *The Book of Tobit*,
Dropsie College, Harper & Brothers, New York, 1958.

1.8. Afkortingen en verklarende woordenlijst

Afkorting of begrip	Verklaring of vertaling	Toelichting
Acharoniem (ev. Acharon)	Geleerden vanaf begin vijftiende eeuw	
Agoena (mv. Agoenoth)	Verlaten vrouw die niet kan hertrouwen	Zie deel II
Amora'iem	Geleerden in de tijd van de Talmoed	
Apotropos	Voogd	
Arayot	Bloed- en aanverwantschap Verboden seksuele relaties	
Arba'a Toeriem	De Vier Kolommen	Codex in vier delen, door Rabbijn Jakob ben Asjer, voorafgaand aan de S.A.
Aroech Hasjoelchan Afk. A.S.	Geordende Tafel	Codex door Rabbijn Jechiel Michal Epstein Noot 152
Asjkenazisch	Duits-Pools Joods	
Asmachta	Zekerheid	Noot 56
b	Babylonische Talmoed ofwel Talmoed Bawli	
BaCh	Acroniem van Bayit Chadasj, geschreven door Rabbijn Joel Sirkes	Commentaar op Arba'a Toeriem
Batei Din (ev. Beth Din)	Zie: Beth Din	
Bawli	Babylonische Talmoed	
BB	Baba Batra	Deel van de Talmoed
Bem.	Bemidbar, Numeri	4e boek van Mozes
Bemidbar	Numeri	
Ben	Zoon	
Ber.	Beresjiet, Genesis	1e boek van Mozes
Beresjiet	Genesis	
Beth Din (mv. Batei Din)	Rabbinaal rechtbank	3 leden
Bk, BK	Babba Kama	Deel van de Talmoed
BM	Baba Metsi'a	Deel van de Talmoed
Bogerech	Meisje na twaalf jaar en zes maanden.	
C.M. = Chosjen Misjpat	Het Borstschild van het Recht 4e deel van de S.A.	
CCAR	Central Conference of American Rabbis	Noot 127
Chagam (mv. Chagamiem)	Wijze, geleerde	

Chalala	ontwijd	Afstammeling uit een huwelijk tussen een koheen en een voor deze verboden partner
Chalitzza	Ceremonie van het uitdoen van de schoen (Dew. 25:9)	Scheidingsprocedure, indien't zwagerhuwelijk niet wordt voltrokken
Cherem	Ban	
Cheresj (mv. Chersjiem)	Doof	zie noot 167,169
Chetoewiem	Geschriften, Hagiografen	
Choekat misjpat	Absoluut geldende rechtsregel Toraregels over erfrecht	Hebben een dwingendrechtelijk karakter; t.a.v. het erfrecht geldt "Dina DeMalchoeta Dina" niet. (zie noot 278)
Choepa of Nisoe'ien	Laatste fase in Joodse huwelijkssluiting	
Chosjen Mijpat Afk. C.M.	Het Borstschild van het Recht 4e deel van de S.A.	Regels betreffende de inrichting van de rechtspraak in de ruimste zin.
Codex Hammurabi	Zie Encyclop. Judaica	
CRINT	Compendia Rerum Iudaicarum ad novum Testamentum	Zie noot 14
Derabbanan	Door de rabbijnen ingesteld	
Dew.	Dewariem, Deuteronomium	5e boek van Mozes
Dewariem	Deuteronomium	
Dina deMalchoeta Dina	De wet van de koning is de wet	Zie noot 45, 47, 50, 278
Dina demetivta	Wetten van leerscholen	
Dinee issoera	Religieuze handeling	
Dinee mamonot	Civiele handeling	
D'oraita	Van Bijbelse oorsprong	
E.H. = Even Ha-ezer	De Steen der Hulp 3e deel van de S.A.	
ECHR	European Court Human Rights	Noot 127
Eroesien	Verloving	
Ervah	Verboden relatie	
Eshunna	Zie Encyclop. Judaica	
Even Ha-ezer Afk. E.H.	De Steen der Hulp 3e deel van de S.A.	Regels aangaande het familierecht, inclusief de financiële regels daarvan.

OVERZICHT VAN HET JOODSE HUWELIJKS- EN ECHTSCHIEDINGSRECHT

EVRM	Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens	Noot 127
Gedie	Bokje	
Gemara	Andere term voor Talmoed	Stam g-m-r = leren
Geoniem (ev.Gaon)	Geleerden in Babylon tot midden elfde eeuw	
Get	Scheidbrief	
Gezerah (mv.Gezeroth)	Rabbijnse verboden	
Gezeroth	Zie: Gezera	
Giljon HaSja”S	Commentaar geschreven door Rabbijn Akiwa Eger	Commentaar op de Talmoed
Giljonot	Glossen / toevoegingen	
Git	Gittin	Deel van de Talmoed
GRA	Acroniem van Gaon Rabbijn Elijahoe	Schreef glossen op de Talmoed
Halacha	Joodse Recht	Het normatieve deel der leer van Israël-De Torah, dat der mondelinge overlevering
HaRaM mi Rothenburg	Rabbi Meir van Rothenburg	Zie noot 28
Hekdesj	Geheiligd voorwerp	
Heter Mea Rabbanim	Toestemming van honderd rabbijnen	Ter ontheffing van de ban op polygamie (noot 370)
Hora’ah lema’aseh	Instructie	
Ikkar ketoeba	Kern van de ketoeba = het huwelijkscontract	
y	Yerushalmi	Jeruzalemse of Palestijnse Talmoed
JHCS	Journal of Halacha and Contemporary Society	Noot 369
Jiboem	Zwagerhuwelijk	
Kabbala	Deel der Joodse mystiek	
Katan (mnl.), ketana(vrl.)	minderjarig	
Kedat Moshe VeYisrael	Volgens de Wet van Mozes en Israël	Noot 473
Kehilla (mv: Kehillot)	Joodse gemeente	
Kesoeta	Kleding	Verplichting van de man zijn vrouw kleding, sieraden, huishoudelijke voorwerpen en huisvesting te verschaffen
Ketanah of Tinoket	Minderjarige of Kind. Meisje vanaf geboorte tot twaalfde jaar	
Ketoeba of ketubah	Huwelijkscontract	

Kiddoesjien Afk. Kidd. Kidoesjien	Tractaat in de Misjna	
Kinjan	Voorlaatste fase in joodse huwelijksluiting Handeling waardoor een persoon vrijwillig bepaalde rechten verkrijgt.	Zie noot 93
Knas	Boete	
Kodasjiem	Heilige zaken 5e boek der Misjna	Wetten van de Tempel, en andere godsdienstige vragen
Koheen (mv. Kohaniem)	Priester	
Koheen Gadol	Hogepriester	
Lev.	Leviticus	3e boek van Mozes
Leviraat	Zwagerhuwelijk	Huwelijk met kinderloze weduwe van broer of naaste bloedverwant Zie noot 22
Lo waShamayim Hie m	Dit (gebod) is niet in de hemel Misjna	Dew. 30, 12; Noot 449
Machzor	Letterlijk: kringloop	Gebodenboek voor Joodse Feestdagen
Mamzeer (mv. Mamzeriem)	Kind(eren) uit een verboden verbintenis	Lev. 18 en 20 Noot 157, 158
Ma'oes alai	Verklaring door vrouw niet meer met man te kunnen samenleven	Noot 38, 226
Mappa	(letterlijk: tafelkleed)	Regels en gebruiken van de Asjkenazische Joden, in de S.A., door Rabbijn Mozes Isserles
Mattan	Geschenken van bruidegom aan bruid, tosafot ketoeba	
Mecharanoe	Hij heeft ons verkocht	Ber. 31:15
Mechilta	Verklaring op Exodus	Vanaf hoofdstuk 12
Mechira	Verkoop	
Milchemet mitswa	Een verplichte oorlog	Zie noot 24
Milchemet resjoet	Een vrijwillige oorlog	Zie noot 24
Melog of moeloeg	Recht van de man op vruchtgebruik van het eigendom van de vrouw	Zie noot 240
Mesjech Chochma	Commentaar op Tora door R. Meier Simcha uit Dvinsk	
Midrasj (Mv. Midrasjiem)	Vertelling	
Midrasjiem	Zie Midrasj	

OVERZICHT VAN HET JOODSE HUWELIJKS- EN ECHTSCHIEDINGSRECHT

Minhag (mv. Minhagiem)	Gewoonterecht	
Minhag mevattel halacha	Gewoonterecht verandert geschreven recht	
Minjan	Aanwezigheid van tien volwassen, d.w.z. ouder dan 13 jaar, Joodse mannen.	Noot III
Misjna, de; Misjna, een; (mv. Misjnajot, misjnayoth)	Mondelinge Leer Geredigeerd in 6 boeken Een paragraaf (meerdere paragrafen) uit de Misjna	Afgekort: m letterlijk: Herhaling
Mitswa	Religieus ge- of verbod, Aanbevelenswaardige daad	Noot 98
Mo'ed	Feestdag, 2e boek der Misjna	Afgekort: Mo. Sjabbath en andere Feestdagen
Mohar	Bruidsschat	Zie: ikkar ketoeba
Mohar	Bruidsschat	Betaald door vader van bruidegom aan vader van bruid
Mored	Rebelse man	
Moredet	Rebelse vrouw	
Na'arah	Meisje, indien er schaamharen zijn, vanaf twaalfde verjaardag gedurende zes maanden.	
Nasjiem	Vrouwen 3e boek der Misjna	Afgekort: Familierecht, huwelijksrecht en echtscheidingsrecht
Nedoenjah	Bruidsschat, ook wel "sjieloechiem" genoemd	Betaald door vader van bruid aan de bruid
Newi'iem	Profeten	Joshua, Richteren, Samuel, Koningen
Neziekien Afgekort: Nez.	Schaden 4e boek der Misjna	Regels civiele recht
Niddah	Status van rituele onreinheid tijdens en na menstruatie	
Niesoe'ien	Huwelijk	Laatste fase in Joodse huwelijksluiting (zie ook: choepa)
Nigsee Tson Barzel	Recht van de vrouw op haar eigendom in de oorspronkelijke staat na overlijden van de man	Eventuele waardevermeerdering of -vermindering zijn voor rekening van de man

Nigsee Melog	Recht van de vrouw op haar eigendom.	De man heeft recht op vruchtgebruik Zie noot 240
Num.	Numeri	
Onata	Sexualiteit	Plicht van de man om met zijn vrouw regelmatig seksuele betrekking te onderhouden.
Orach Chajiem Afk. O.C.	Het Pad van het Leven te deel van de S.A.	Regels m.b.t. Sjabbat, Feestdagen en dagelijkse rituelen
Pilegesj	Concubine	
Pilpul	Casuïstiek	
R"i	Rabbin Izaak van Dampierre	
Rabbenoe Tam	Rabbin Jacob ben Meir	
Rambam	Rabbin Mozes ben Maimon	
Rasjbam	Rabbin Samuel ben Meir	
Rasji	Rabbi Sjilomo ben Izak	Standaardcommen-taar, o.m. op de Talmoe, aldaar aan de binnenzijde der tekst afgedrukt.
Resjoet	Juridisch domein	
Risjoniem (ev. Risjon)	Geleerden van midden elfde tot einde veertiende eeuw	
S.A.	Sjoelchan Aroech (=gedekte tafel)	Codex in vier delen, door Rabbin Josef Karo, van Sefardische regels en gebruiken
Sabora'iem	Eindredacteuren van de Talmoe	Soms zijn hun uitspraken en interpretaties in de Talmoe opgenomen
Sanhedrin Afk. Sanh.	Hoger Gerechtshof	Groot Sanhedrin, 71 leden Klein Sanhedrin, 23 leden
Sefardisch	Spaans-Portugees-Noord-Afrikaans Joods	
Sefer Keritoet	Scheidingsbrief	Dew. 24:1
Sejaq laTora	Hek om de Tora	Beschermende bepaling
Shek	Shekaliem	
Shum	Acroniem van de drie gemeenten Speyer, Worms en Mainz	
Sifra	Verklaring op Leviticus	Ook: Torat Kohaniem
Sifre	Verklaring op Numeri en	

OVERZICHT VAN HET JOODSE HUWELIJKS- EN ECHTSCHEIDINGSRECHT

Sjechina	Gods Aanwezigheid	
Sje'eerah	Onderhoud	Verplichting van de man zijn vrouw te onderhouden
Sje'elot oe Tesjoewot	Responsa	
Sjem.	Sjemoth, Exodus	2e boek van Mozes
Sjemot	Exodus	
Sjidoech (mv. Sjidoechien)	Huwelijkse voorovereenkomst	
Sjieloechien	Substituut voor aandeel van de bruid in erfenis; Ook: Nedoenjah=Bruidsschat	Betaald door vader van bruid aan de bruid
Sjiltot of sje'iltot	uitleggingen	
Sjoelchan Aroech afgekort: S.A.	Gedekte tafel	Codex in vier delen, door Rabbijn Josef Karo, van Sefardische regels en gebruiken
Sjoet	Sje'elot oe Tesjoe'woth = vragen en antwoorden	Responsa
Sjotee (mv. sjotiem)	Eenvoudig van geest	Iemand die niet over volledige geestelijke capaciteit beschikt. Zie noot 167, 168, 169
Sjtar	Document	
Sjtar pesikta, sjtar tena'iem	Het document met de voorwaarden van het te sluiten huwelijk in de sjidoechien, dat is huwelijkse voorovereenkomst.	
Sugya	Verhandeling	In de Talmoed
Takkana (mv. Takkanoth)	Rabbijnse verordeningen	
Takkanat Hakahal	Gemeentelijke verordening	Noot 152
Takkanoth	Zie: Takkana	
Talmoed (mv. Talmoediem)	Geredigeerde compilatie van Misjna en haar verklaringen	Ook wel Gemara genoemd
Tanna'im	Geleerden die de misrashim verhaalden en de misjnajot formuleerden	
Taryag Mitswoth	613 ge- en verboden	Traditioneel worden in de Tora 613 ge- en verboden gelezen.
Tefilien	Gebedsriemen	

TeNaCh	Tora samen met Profeten (=Newi'iem) en Hagiografen (=Chetoewiem)	Ook wel: Tora sje-bichtav = Schriftelijke Leer
Tena'iem (ev. Tenaj)	Voorwaarden	
Tikoen Olam	Verbetering van de wereld	
Tinoket of ketanah	Kind of Minderjarige. Meisje vanaf geboorte tot twaalfde jaar	
Toharot	Reinheden 6e boek der Misjna	Wetten met betrekking tot rituele reinheid
Tora	Pentateuch, Vijf Boeken van Mozes	Letterlijk: onderwijzing of doctrine
Tora sje be-al pe	Mondelinge Leer	
Tora sje-bichtav	Schriftelijke Leer	
Torat Kohaniem	Verklaring op Leviticus	Ook: Sifra
Tosafot	Letterlijk: toevoegingen	Standaard-commentaar op de Talmoed, aldaar aan de buitenzijde der tekst afgedrukt.
Tosefta Afk. Tos.	Verzameling van mondelinge overlevering	Parallel met de Misjna
Tsoemed yad	...(de bewaarder ontkent dat) iets hem in handen gesteld was...	Lev. 5:21
Vajikra Afk. Vaj.	Leviticus	3e boek van Mozes
Yerushalmi Afk. y	Yerushalmi	Jeruzalemse of Palestijnse Talmoed
Y.D. = Yore De-a	Kennis Onderwijzen 2e deel van de S.A.	
Yad	YaD Hachazaka ofwel MisjneTora	14 delige Codex van Maimonides (Y=10 + D=4)
Yiechoed	Het zich afzonderen van bruid en bruidegom in een aparte ruimte.	
Yikach	Hij zal nemen	Dew. 24:1
Yore De-a Afk. Y.D.	Kennis Onderwijzen 2e deel van de S.A.	Regels m.b.t. Kasjroet en andere diverse juridische zaken
z.l.= zichrono/ah/am liwracha	Zijn/haar/hun nagedachtenis zij tot zegen	Gebruikelijke toevoeging achter naam van een overledene

OVERZICHT VAN HET JOODSE HUWELIJKS- EN ECHTSCHEIDINGSRECHT

z.t.l.= Zeher tsadiek liwracha	de nagedachtenis van een rechtvaardige zij ons tot zegen	toevoeging achter naam van overleden geleerde
Zer.	Zeraiem	1e boek der Misjna
Zera	Zaad	
Zera Kodesh	Heilig zaad	
Zeraiem	Zaden, 1e boek der Misjna	Afgekort: Zer. Landbouw en Tempelbelasting
zonah	Vrouw van besproken gedrag	